

TEX TO LOGI CA

Szerkesztő

Dobi Edit - Andor József

Esettanulmányok
a szövegkoherenciáról

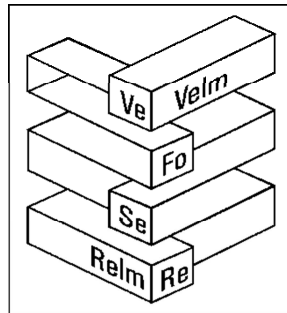
Debreceni Egyetem
Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2017

OFFICINA
TEXTOLOGICA

20.

Esettanulmányok
a szövegkoherenciáról

Szerkesztette
Dobi Edit
Andor József

Debreceni Egyetem
Magyar Nyelvtudományi Tanszék
2017

Officina Textologica

Lektorálta:

ANDOR JÓZSEF
DOBI EDIT

Borítóterv:

VARGA JÓZSEF

ISSN 1417-4057

ISBN 978-963-473-925-8

Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Nyomdai munkálatok: Kaptális Kft.

Tartalom

Előszó	7
CSÜRY ISTVÁN	
A zabolátlan koherencia.....	11
ANDOR JÓZSEF	
Az avantgárd próza koherenciája – József Attila kapcsán	39
DOBI EDIT	
A mentalizációs korlátokból adódó szövegértésbeli eltérések.	
A szemiotikai textológiai jelentésreprezentáció lehetőségeiről	52
FENYŐ DÁNIEL	
Trópus és koherencia	68
KÁRPÁTI ESZTER–KLEIBER JUDIT	
[?] Fogalmi [?] verbális.	
Verbálisan rögzített diskurzusok pragmaszemantikai elemzése	79
SIMON GÁBOR	
Következtetési műveletek és koherenciateremtés	90
TÓTH ÁRON TAMÁS	
Kitöltendő rovatok. A kontextus és a fogalmi sémák szerepe	
Kosztolányi <i>A szó hatalma</i> című publicisztikai írásában	100
KISS SÁNDOR	
Szövegnyelvészet és műfaj	114
SKUTTA FRANCISKA	
Kezdőmondat és szövegtípus	123
GELLÉRT RITA	
Verbális és zenei összetevőkből álló multimediális szövegek	
koherenciájának vizsgálata	131
HAASE ZSÓFIA	
Szövegnyelvészet és Kreatív Írás.	
Szövegnyelvészeti ismeretek kreatív közvetítése a felsőoktatásban	147

Előszó

Az Officina Textologica sorozat eddigi történetében tematikus kiadványok és diszkussziókötetek váltották egymást a szövegekkel való tudományos foglalkozás egy-egy diskurzusra érdemesnek ítélt kérdésköre köré szerveződve. 2016-ban olyan, a koherencia problematikájával foglalkozó tanulmányokat közöltünk, amelyek a szövegtani gondolkodásnak e központi kérdését a legkülönbébb szempontokból világították meg.

A szöveg komplexitása révén gondoskodik arról, hogy a szövegnyelvészet művelői újabb és újabb felvetések mentén termékeny eszmecserét folytassanak annak csekély reményével, hogy általánosan elfogadható definíciókhoz jutnának. Úgy tűnik, hogy a szövegpéldányok sokszínűsége napjainkban abba az irányba tereli a kutatók törekvéseit, hogy egzakt vagy annak tűnő meghatározások helyett sokkal inkább sajátosságok és összefüggések óvatos megfogalmazásán dolgozzanak; a szöveggel kapcsolatos jelenségeket tulajdonság-együttesekként, a tipikustól eltérő jelenségeket valamely tulajdonság hiányaként értelmezve. A szöveg sokszínűségében, dinamikájában gyökerező kérdések a kutató figyelmét egyre inkább a kommunikáló ember működésére, a benne zajló mentális folyamatokra is terelik.

A sorozat jelen kötete esettanulmányok formájában járja körül a koherencia kérdéskörét, egy-egy szöveg- vagy diskurzuselemzés a szöveg és/vagy kommunikációs helyzet valamely sajátosságát előtérbe helyezve törekszik pontosítani, tágítani a szövegszerűségről való tudásunkat, feltételezéseinket. A tanulmányok a nézőpontoknak és elméleteknek sokféleségét vonultatják fel, természetes velejárójával annak, hogy a szöveg, illetve a nyelvi kommunikáció komplex jelenségéből egy-egy szegmenst helyeznek előtérbe. A nézőpontok termékeny kölcsönhatásban állnak egymással. Egyfajta elégtétellel gondolhatunk vissza az Officina Textologica szülőatyjának, Petőfi Sándor Jánosnak a sorozat első, programadó kötetében írt – a szövegnyelvészeti álláspontot meghatározó – gondolatára:

„Az Officina Textologica sorozatnak elsődleges funkciója az, hogy sajátos eszmecserefórumot teremtsen a szövegkutatás szövegtani-szövegnyelvészeti kérdéseivel foglalkozó (vagy azok iránt érdeklődő) kutatók számára, legyen céljuk akár egy általános szövegtan vagy általános szövegnyelvészet létrehozása, akár egy-egy adott nyelv szövegeinek (vagy azok valamely aspektusának) szövegtani-szövegnyelvészeti vizsgálata, akár valamely alkalmazási terület számára egy megfelelő szövegtani-szövegnyelvészeti eszköztár létrehozása. Ennek az eszmecserefórumnak szándékolt sajátossága kettős:

– egyrészt poliglott kíván lenni, már csak abból a meggyőződésből kiindulva is, hogy egyetlen nyelv (szövegeinek a) szövegtani-szövegnyelv-

szeti tulajdonságai sem ismerhetők meg a kívánt mélységig, ha azt nem nézzük legalább egy másik nyelv szemüvegén keresztül is, hogy ne hivatkozzam a nemzetközi kommunikációban való részvétel által támasztott többnyelvűség nyilvánvaló követelményére;

– másrészt (természetesen a lehetőségek határain belül) integratív kíván lenni, amennyiben szeretné elősegíteni, hogy a különböző érdeklődésű és nyelvű kutatók a vizsgált szövegtani-szövegnyelvészeti jelenségeket közel azonos – vagy legalább explicit módon összemérhető – nézőpontból (vagy abból is) vizsgálják. Azt hiszem, nem kell külön hangsúlyoznom, hogy itt kutatókról a legáltalánosabb értelemben beszélek, a kutató szóval szakkutatókra, bármilyen szinten tanító tanárookra, valamint egyetemi és főiskolai hallgatókra egyaránt utalva.”¹

Ezt a kettős szándékot a 19. kötet diszkusziójának szánt *Esettanulmányok a szövegkoherenciáról* című kötet azáltal valósítja meg, hogy egyrészt gondolatmreteinek, szövegelemzéseinek háttérében „viszonyítási alapot jelentő tudásként” megnyilatkozik az idegen nyelvű szövegkorpusz és/vagy szakirodalom; másrészt pedig (a Petőfi S. által legtágabban értelmezett) kutatóknak és nézőpontoknak olyan széles skáláját vonultatja fel, amely megelőlegezi egy igen termékeny eszmecsere lehetőségét, amelynek keretében itt az alábbi témák kapnak helyet:

A kötet nyitó tanulmányában a szerző, Csűry István a koherenciának rendkívül átfogó és sok szempontú megközelítését adja érzékelhetően azzal a szándékkal, hogy illusztrálja a jelenség megragadásának problematikusságát. A tanulmány címe rendkívül jó választás: *A zabolátlan koherencia*. A jelenség, amely minduntalan kisiklik a rendszeralkotó törekvések szorításából: „a nyelvtudomány egyik legkétségteljesbben poliszémikus terminusával van dolgunk, melynek széleskörű (még hozzá számos alkalmazásban is megjelenő, a pedagógiától az orvostudományig s a logikától a politikáig terjedő) használata miatt esély sincs az általános egyértelműsítésére” (11). A szerző merész hangvételű, ugyanakkor koncepciózus tanulmányában számos példával illusztrálja, hogy nincs éles határ a koherencia és az inkohereencia között; kritikai jellemzését adja a definiáló törekvésű szövegtani diskurzusnak.

Andor József a koherencia jelenségét József Attila kevésbé ismert prózájában vizsgálja, a *Piros történet*ről nyújt rendkívül érdekes képet elemzésébe bevonva és kritikai szellemben értelmezve a költőről fellelhető pszichológiai és irodalomtudományi álláspontokat. Tárgyilagosan, ugyanakkor meditatív módon törekszik feltárni a József Attila tudáskeret-váltásai között vélhető, vagy éppen hiányzó összefüggéseket, egyúttal javaslatot téve a költő sokáig egyértelműnek vélt pszichiátriai diagnózisának felülbírlására.

¹ Kiemelések a szerzőtől. Petőfi S. János: *Officina Textologica 1. Egy poliglott szövegtani-szövegnyelvészeti kutatóprogram*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

Dobi Edit tanulmánya egy olyan tesztelés törekvéseit, körülményeit és eredményeit ismerteti, amelyet Asperger-szindrómások körében végzett azzal a céllal, hogy a nem szó szerinti jelentés (egészen pontosan az irónia) megértésének, illetve meg nem értésének mentális hátterét jellemezze. Ehhez pszichológiai, pszicholingvisztikai kutatások eddigi eredményeit, valamint a kognitív nyelvészet sémaalkotásról alkotott modelljét, valamint a szemiotikai textológiai jelentésrepresentáció szemléletét és fogalomrendszerét használja fel.

Fenyő Dániel tanulmányának témája a trópusoknak és a szövegértelemnek a viszonya. Érdekes e kapcsolat dilemmája, mivel szókép és nyelvhasználat viszonya egyrészt evidens, másrészt azonban (a poétika és a retorika oldaláról nézve) sajátos koherenciateremtő erő jellemzi a trópusokat. A szerző Parti Nagy Lajos *Szódalovaglás* című kötetében vizsgálja a trópusok és a koherencia összefüggését.

Kárpáti Eszter és Kleiber Judit tanulmánya egy diskurzus kutatás eredményeit mutatja be. A mindennapok egyik gyakori kommunikációs helyzetét modelláló gyűjtésüket, orvos és beteg közötti diskurzus szegmenseket elemeztek a koherencia és a relevancia megvalósulását tartva szem előtt. Ehhez a *ReALIS* (Kölcsönös és Élethossziglani Interpretációs Rendszer) elnevezésű diskurzusrepresentációs elméletet vették alapul, amelynek célja „az interpretáló elmeállapotának formális modellálása: hiedelmek, vágyai, szándékai reprezentálása” (83). A kutatás konklúziójaként következtetéseket tudtak levonni egyrészt magának a diskurzusnak a koherenciáját illetően, másrészt pedig az interpretációs rendszer kompetenciájára vonatkozóan is.

Tóth Áron Tamás tanulmányában – ötvözve és mozaikszerűen egymáshoz fűzve a téma szempontjából legrelevánsabb nyelvészeti és kapcsolódó társadalomtudomány-elméleti nézeteket – áttekintő módon vizsgálja Kosztolányi Dezső publicisztikai prózájában a koherencia megvalósulását, előtérbe helyezve a fogalmi séma és a befogadói kontextus kölcsönhatását. A műfaj hatása a befogadói kontextusra erős, beleértve ebbe a műfajjal együtt járó interdiszciplináris befolyásoltságot is, valamint azt az ismerethalmazt, amelynek birtokában a befogadó Kosztolányi gondolatait értelmezi. A szemiotikai textológia jelentésrepresentációs apparátusa lehetőséget kínál arra, hogy az elemző a szöveg makrokompozíciójától a legmélyebb szintjéig vizsgálat alá vonja a jelentés-összefüggés sokszínű jelenségeit.

Simon Gábor *Következtetési műveletek és koherenciateremtés* című tanulmánya egyrészt a Peirce által kidolgozott dedukció-indukció-abdukció kategóriarendszerére, másrészt Magnani abduktív megismeréseméletére támaszkodva ismerteti annak az általa végzett kutatásnak az eredményeit, amelynek keretében olvasók következtetési műveleteit vizsgálta elbeszélő és lírai szövegek esetében. A szerző hipotézise szerint „a következtetési műveletek elemzése alkalmas arra, hogy újrafogalmazhassuk a narratív és a lírai műfajok közötti különbséget, mégpedig a következő módon: a lírai műalkotások poétikai hatása intenzív abduktív következtetések mentén bontakozik ki, míg a narratív szöveg befogadása során az

induktív és a deduktív inferencia dominál” (93). Simon Gábor logikusan felépített kutatása és annak eredményei érdekes összefüggéseket tárnak az olvasó elé.

Kiss Sándor *Szövegnyelvészet és műfaj* című tanulmányában a műnemek és a műfajok hagyományos osztályozását néhány irodalmi szöveg elemzése révén törekszik finomítani szövegnyelvészeti kritériumok érvényesítésével. A szerző tapasztalata szerint „a mondatközi kapcsok és a tematikus előrehaladás vizsgálata hasonlóságokat tár fel különböző műnemekhez tartozó szövegek között, és különbözőségeket azonos műnemen belül” (107), tehát átgondolandó „a kanonikus műnemek konszenzuson alapuló szabályrendszere” (107).

Skutta Franciska *Kezdőmondat és szövegtípus* című tanulmánya a sorozat előző kötetében megjelent írásának a folytatása, amelyben a szerző a cím és a szövegtípus kapcsolatát igyekezett megmutatni. Itt megjelenő munkájában narratív és argumentatív szövegekből álló korpusz kezdőmondatainak formai és tartalmi jellemzése alapján arra az eredményre jut, hogy a kezdőmondatok említett sajátosságaik révén „az egyes szövegtípusokon belül koherens egységet alkotnak, és – a címmel is összhangban – egyúttal világosan jelzik a két szövegtípus különbségét” (117).

Gellért Rita tanulmányában multimediális kommunikátumok koherenciáját vizsgálja abból a feltételezésből kiindulva, hogy a verbális sík töredezettségét (a nyelvi megformáltság összefüggésének hiányát) a zenei szerveződés kompenzálni tudja, ami pozitív irányban befolyásolja a befogadó koherenciaítéletét. A szerző kutatásának korpusza dalszövegekből áll.

Haase Zsófia tanulmánya pedagógiai-módszertani ihletésű munka. A szerző elgondolkodtató érvelést követően – a kreatív írás mint tanítási módszer alkalmazhatóságát igazolandó – ízelítőt ad abból, hogyan lehetséges az egyetemi hallgatók szövegértő és -alkotó kompetenciáját, valamint intuícióikat kihasználva megtanítani a szövegnyelvészet szemléletbeli pilléreit, alapvető fogalmait, felismertetni a szöveg szerveződésében fellelhető összefüggéseket. Gondolatmenetében a kreatív írás újszerű felhasználási területe bontakozik ki, amely első megközelítésben jól használhatónak tűnik mind a középiskolai, mind pedig az egyetemi szövegтанoktatásban.

Az itt felsorolt nézőpontok sokszínűsége jelzi, hogy a szövegkoherencia kérdésköre számos feladatot kínál eltérő szemléletű megközelítések számára. A kötet szerzői közül többen tesznek tanulmányukban javaslatot további kutatásokra, olyan kérdéseket fogalmazva meg, amelyek tisztázása, de legalábbis finomítása elengedhetetlennek tűnik a témában való továbblépés szempontjából. Az *Officina Textologica* sorozat a jövőben is fórumot kíván nyújtani az ittenihez hasonló eszmecseréhez. A sorozat következő kötete már kizárólag elektronikus formátumban lesz elérhető a kiadónak, azaz a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének honlapján (<http://mnytud.arts.unideb.hu/ot/index.php>).

1.

A zabolátlan koherencia

Egy fogalom vizsgálatának (tév)útjai

Áttekintés a koherencia tényezőiről, mértékéről és méréséről

Csúry István

1. Bevezetés

Kis túlzással azt állíthatjuk, hogy mindenki mást ért a koherencia alatt. Első ránézésre persze összhangot vélünk felfedezni, de amikor szélesebb körben és közelebbről vizsgáljuk meg, hogy a különböző területek kutatói milyen (explicit vagy implicit) koherenciafogalommal dolgoznak, belátjuk, hogy a nyelvtudomány egyik legkétségteljesebben poliszémikus terminusával van dolgunk, melynek széleskörű (még hozzá számos alkalmazásban is megjelenő, a pedagógiától az orvostudományig és a logikától a politikáig terjedő) használata miatt esély sincs az általános egyértelműsítésére. Az alkalmazott vagy interdiszciplináris kutatások területén nem is okvetlenül zavaró ennek a közkeletű terminusnak a kiterjesztett értelmű használata. Ha azonban a szövegtan művelői a saját területükön is belenyugszanak ebbe a helyzetbe, és elfogadják, hogy a *koherencia* főnév és a *koherens* melléknév párosa sokkal kényelmesebben használható, mint a *konnexió* vagy *konnexitás* és a *kohézió* párosai a belőlük képezhető melléknemekkel együtt (mert például az előbbieket az utóbbiakkal szemben nem húzza alá pirossal a Word), akkor ahelyett, hogy ennek a fogalomnak a használatával a szöveg mibenlétének és sajátosságainak a pontosabb megfogalmazásához és jobb megértéséhez járulnának hozzá, és a diskurzussal kapcsolatos kognitív jelenségek megragadásához kerülnének segítségével közelebb, inkább azt juttatják akarva-akaratlanul kifejezésre általa, amit a szövegben/diskurzusban megfoghatatlannak, a nyelvészeti elemzés eszközei számára hozzáférhetetlen(ebb)nek éreznek. A szóképzleti és nyelvhasználati adottságok mellett ugyanakkor a jelenség sajátosságai, valamint a vizsgálatok anyaga és módszerei is szerepet játszanak a pontatlanságok vagy bizonytalanságok fennmaradásában. Ha ugyanis a koherenciát a konnexitástól és a kohéziótól megkülönböztetve igyekszünk meghatározni, akkor igen kevésbé kézzelfogható, konkretizálható jelenségeket kell azonosítanunk és elemeznünk. Nem csoda, hogy kevés ebben a tárgyban a rendszerező adatfeldolgozás², vagy csak bizonyos kérdésekre (és/vagy nyelvterületekre) korlátozódik. Domináns az introspekció és a pusztán

² Így például Andor (2016: 35) is megjegyzi a koherenciakutatás egyes területeiről, hogy: „kevés empirikus alapú kutatási eredmény és elméleti státusú megállapítás áll jelenleg rendelkezésünkre”.

illusztratív példák elemzése. Mindezek miatt a koherenciáról való értekezésben tág tere van a szubjektivitásnak és a spekulatív ítéleteknek. Ahol ennek az ellenkezőjét látjuk, ott pedig nem föltétlenül az a fogalomértelmezés érvényesül, melyre a szövegtan művelői ma hajlani látszanak.

A koherencia egzakt meghatározására irányuló újabb és újabb kísérletek indokoltága kettős. Egyrészt maga a szövegtan az, melynek számára nélkülözhetetlen a koherencia kategóriája, hiszen valamilyen módon számot kell adnia a szövegszerűségnek/szövegségnek azokról az aspektusairól, melyek a megszerkesztettség (a konnexitás) és a szemantikai konzisztencia (a kohézió) mellett, sőt ezek helyett is garantálják a kommunikátumok tapasztalható működőképességét, s ennek a kíváncságnak a szövegtan e kategória alkalmazásával törekszik megfelelni. Másrészt azt látjuk, hogy alkalmazott kutatásokban, illetve gyakorlati alkalmazásokban (például a pedagógiában) úgy operálnak a koherencia kategóriájával, mintha az evidens dolog, valamiféle axióma, vagy valamely elmélet szerint egyszer és mindenkorra jól meghatározott fogalom lenne. Még ha ez nem is érvényteleníti okvetlenül a megfigyeléseiket és a kijelentéseiket, hasznos lenne, ha szilárdabb és egyértelműbb támponttal szolgálna nekik a szövegtan.

Mindkét tény erős érv a koherencia fogalmának sarkalatos volta és körültekintőbb vizsgálata, pontos meghatározása mellett is. Ebben a tanulmányban a következőkre teszünk kísérletet:

1. Bemutatni a koherencia indirekt úton (negatív vagy megkérdőjelezhető koherenciaítéletnek kitett diskurzusok elemzése révén) történő meghatározásának problémáit.
2. A koherencia ismert meghatározásmódjainak összetartó elemei alapján összefoglalni a szövegtan számára hasznosnak látszó definíciókomponenseket oly módon, hogy a fent jelzett bizonytalanságok és pontatlanságok előfordulásait egyúttal példázzuk, forrásaikra rámutassunk, és kiküszöbölésükre – újrafogalmazott definíció formájában – javaslatot tegyünk.
3. Felvázolni a koherencia tanulmányozásával, mértékével/mérésével kapcsolatos módszertani kérdéseket és lehetőségeket, szoros összefüggésben az erre a célra igénybe vehető s ezért rendszerezendő intra- és extratextuális elemek és jelenségek keresésével.

2. Inkoherencia márpedig nincsen

A kutatók a koherencia vizsgálatához és definiálásához láthatóan érdemi segítséget várnak az inkoherencia, pontosabban az inkoherensnek ítélt vagy ilyennek látszó szövegek elemzésétől, vagyis a koherencia feltételeire, jellemzőire vonatkozó következtetések levonására „beteg” szövegekből kiindulva tesznek kísérletet, ezeket mintegy tükörként tartva a koherens szövegek elé. Ilyen példákat részint a spontán szóbeli kommunikáció, részint az ezt visszaadni próbáló szépiro-

dalom vagy bizonyos költői szövegek, részint pedig a patológikus szövegproduktumok köréből merítenek. Ennek a megközelítésmódnak, illetve ezeknek a vizsgálati területeknek a kritikai áttekintése túlnő e tanulmány keretein. Értjük be néhány kérdés felvetésével, illetve bizonyos kutatói eljárásoknak a megkérdőjelezhetőségére való rámutatással.

A patológikus és a költői szövegproduktumok párhuzamba állítása természetesen nem nélkülöz némi iróniát, vagy akár malíciát, de több okból is érthető – és mi magunk is ennek a párhuzamnak a (kissé más konklúziókhöz vezető) megerősítéséhez jutunk mindjárt el. Egyrészt közös esetükben a „hétköznapi” vagy „sztenderd” diskurzus feldolgozásához képest az interpretátorra nehezedő nagyobb megterhelés. Másrészt vannak olyan esetek, amelyekben nem lehetséges a kettő egyértelmű megkülönböztetése (vö.: az „őrült művész” sztereotípiája). Vannak azonban – legalábbis látszólag – számottevő különbségek is a két diskurzus kategória között, mindenekelőtt a diskurzusprodukciónak bizonyos körülményei és funkciója, célrendszere terén.

Patológikus szövegproduktumokat³ jellemzően valamilyen mentális/pszichiátriai zavarban szenvedő (vagy esetleg valamilyen agyi sérülést elszenvedett) páciensektől vesz a kutató. Jóllehet ezeknek az állapotoknak (mindenekelőtt az előbbieknél) a szimptomái a magatartásban, különösképpen a verbális magatartásban csúcsosod(hat)nak ki (ebből ismerhetők fel/meg), s ezért úgy vélhetjük: a „beteg” diskurzus objektíve adott jelenség, melyet megvizsgálva eljuthatunk az inkoherenca, s így közvetve a koherencia megismeréséhez, nem szabadna szem elől tévesztenünk egy igen lényeges momentumot. Az „egészséges” diskurzus koherenciájához képest megfigyelt devianciát nem ennek az előbbinek az egzakt meghatározásából kiindulva, hanem ilyen meghatározás hiányában⁴, javarészt intuitív módon ragadják meg.⁵ (Fennáll emellett a veszélye a határvonalak elmo-

³ Szögezzük le jó előre: a következőkben nem kívánunk egyenlőségjelet tenni a patológikus és a „normális” diskurzus szövegminősége közé, és tisztában vagyunk azzal, hogy az előbbi vizsgálatában is nyelvészeti és szövegnyelvi jól megalapozott, elmélyült munka folyt és folyik. Problematikusnak a *koherencia* terminus használatát és az azzal összefüggő fogalmi bizonytalanságot tartjuk, a továbbiakban *erről* lesz szó.

⁴ Vagy még inkább a konnexitásra és a kohézióra vonatkozó normatív elvárások, és nem pedig egy szilárdan megalapozott koherenciafogalom alapján.

⁵ Figyelemre méltó különbség az említett kórtípusok és a hozzájuk kapcsolódó diskurzusprodukciónak nyelvészeti vizsgálati lehetőségei között, hogy az afázia különböző típusai esetében az anomáliák már (jóval) a szöveg alatti nyelvi szerveződési szinteken jelentkeznek (ezért itt a szövegtani koherencia-vizsgálatnak nincs is igazából keresnivalója), amely szintekre vonatkozóan a nyelvtudomány e patológikus produktumok tanulmányozásától függetlenül is kiterjedt és jól rendszerezett ismereteket halmozott fel, szilárd terminológiai apparátussal. Amikor azonban a pszichiátria tárgyalja a pszichotikus betegek diskurzusprodukciónak a sajátosságait, a szövegtan illetékességi körébe tartozó problémákra mutat rá anélkül, hogy a grammatikához hasonló részletességgel, következetességgel és egzakt-sággal kimunkált szövegtani keretekre, pontosabban: koherencia-fogalomra apellálhatna (a konnexitás és a kohézió terén más a helyzet). Erre később röviden még visszatérünk.

sódásának is, hiszen a mentális/pszichés zavarokban szenvedők diskurzusa a vizsgálati anyagnak nem egységes osztályát alkotja, s ezek a diskurzusok nem mind „inkoherensek”, legföljebb problematikus viszonyban állnak a környezet által elfogadott tapasztalati valósággal. Végképp tévútra jutnánk azonban, ha a koherenciát valami módon az „igazsággal” próbálnánk meg azonosítani.) Így pedig – végső soron – egy személy betegnek tekinthető intuitíve inkoherensnek minősített diskurzusa alapján, s mert betegnek tekintettük, az általa produkált diskurzus inkoherens jellegét *a priori* tulajdonságnak vesszük, mely diskurzust csak „fel kell boncolnunk” ahhoz, hogy az inkoherencia lényegét megismerjük. Ez pedig nem más, mint a *petitio principii* minősített esete.

A betegek által létrehozott „inkoherens” diskurzusok kérdéséhez még két megjegyzés kívánczik. Az első az, hogy a különböző esetekben különböző szintű szövegalkotási készségekről vagy anomáliákról van/lehet szó, ami egyrészt, úgy tűnik, nem koherens vagy inkoherens, hanem különböző mértékben (in)koherens diskurzust eredményez, másrészt azt, hogy valamifajta koherenciát minden töredékesség mellett is meg lehet többnyire állapítani⁶. Vegyünk egy szélsőséges példát! Ha úgy vesszük, a Bánrétinél (2014: 1189) szereplő alábbi dialógusrészletben (mellyel csupán a Wernicke-afáziás betegek performanciáját illusztrálja) a vizsgáló személy (V) éppenséggel valamiféle koherencia nyomait igyekszik megragadni betegének (P) diskurzusában, még ha nagymértékben a kontextusra támaszkodik is:

(1) V: Jó, akkor meséljen

P: Hát akkor ez a férfi picsad ember, ja nem jól mondom sajnos, tehát ez a ez egy mindegy hogy kerek ugye hol keltem tehát akkor ez kátolt egy ilyen nyá..nyármagastalányban nem jól mondom, jázonkocsi hogy mondják?

V: Sárkány.

P: Jó hát akkor, hogy is mondják kárcsöny igen, ez kí mondani.

V: Sárkány.

P: Ez vot egy firfa, firfa vagy forfa vocsakba....

V: Férfi.

Ribeiro (1994) a pszichotikus diskurzus koherenciájáról írott munkájában rámutat, hogy míg lokális szinten – a (szöveg)topik szintjén – a vizsgált korpusz a koherencia elégtelenségét mutatja, egy másik szinten: a diskurzus keretein a koherencia létrejöttének lehetőségéről tanúskodik.⁷

⁶ Ekkor persze inkább a Petőfi-féle (meglátása szerint a „költői szövegek vagy mítoszok interpretálásakor” szükséges) másodfokú interpretációval van dolgunk (Petőfi 2004: 94–95, 169). (Más kérdés, hogy a Petőfi elméletében szereplő elsőfokú interpretáció és az abból absztrakció útján levezetett hiperonim szöveg, illetve az ezekhez elvezető procedúra ezekben az esetekben hogyan is képzelendő el, és a modell a maga absztraktságában leképezi-e a működésbe lépő kognitív folyamatokat.)

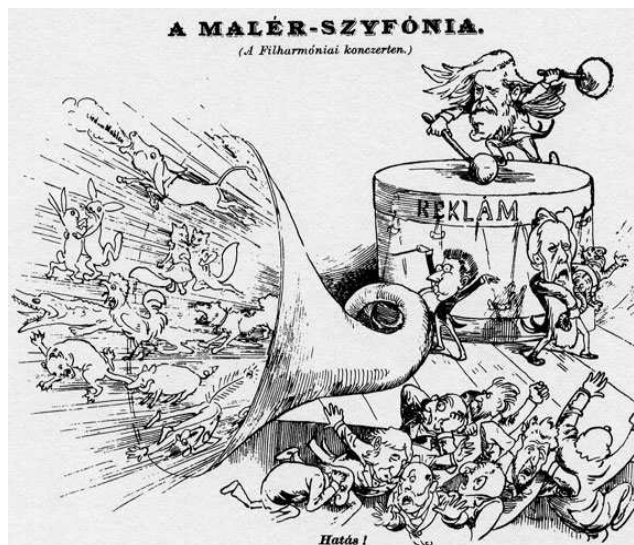
⁷ Érdekes, hogy Andor (2016: 25) Ribeironak csak az inkoherenciáról tett megfigyeléseire utal, a koherenciára vonatkozókra nem.

A második megjegyzés az, hogy egészséges vagy annak vélelmezett személyek is produkálnak koherencia-problémákat hordozó diskurzust, akár a kifejező-készségük és kifejezőeszközeik korlátai miatt, akár tudati vagy kommunikációs szándékbeli tényezők hatására. A konkrét beszédhelyzet paramétereitől függően azonban az ő esetükben az értelmező kommunikációs partnerek kisebb vagy nagyobb mértékben arra törekszenek, hogy a diskurzust koherensként dolgozzák fel. Leegyszerűsítve: a tapasztalat azt mutatja, hogy a koherencia megítélésében (illetve az ehhez szükséges erőfeszítések megtételében) nem annyira maga a diskurzus fontos számunkra, mint az, hogy *kitől* származik. Ez a tény tovább gyengíti a patológikus diskurzus használatának motiváltságát a koherencia meghatározását célzó kutatásban.

Épp ezen a ponton kapcsolhatók ide az elemzés anyagául vett szépirodalmi példák. A költői szövegek esetében úgyszólván a kánon része a magas fokú interpretációs erőfeszítés elvárása az olvasótól (befogadótól). Ami – durván – a köznap (vagy pláne a pszichotikus személyekkel való) kommunikációban inkoherenciának számítana, a költészet esetében más megítélés alá esik. Persze okkal, de ez az ok nem magában a diskurzusban, hanem a beszédhelyzetben keresendő, amelyben az irodalmi közlésre vonatkozó ismereteink mellett olyan tényezők is hatnak, mint a szövegek megfelelése a bevett normának vagy az egyes alkotók által kivívott autoritás („mivel ezt X írta/Y adta ki/Z elismerően értékelte, koherensnek kell lennie”). Ha mármost (a „sztenderd” diskurzushoz képest) deviáns költői szöveget úgy vizsgáljuk, hogy a koherenciaítéletnek ezt a megelőlegezett garanciáját igazoljuk, ismét csak a *petitio principii* hibájába esünk. A koherencia dinamikus voltának tekintetében (amiről bővebben a későbbiekben lesz szó) viszont tanulságos a mindenkori újítók és formabontók műveinek útja az elutasítástól a kanonizációig. És forduljunk csak példaként a zenéhez (amint Petőfi is szívesen bevont zeneművet szövegtani vizsgálódásainak körébe⁸), annál is inkább, mivel a befogadókra gyakorolt hatás problémái (így az újítás és a formabontásé is) összekötik a művészeti ágakat. Igor Stravinsky *Le sacre du printemps* című balettjének 1913. május 29-i ősbemutatóján a párizsi Théâtre des Champs-Élysées közönsége összeverekedett, a kritika gyermekteleg barbárságról írt, még Puccini is egy örült művének, merő kakofóniának ítélte a darabot, melyet azóta a 20. század egyik legjelentősebb, legnagyobb hatású zeneművének tekintenek, s egyike a legtöbbször felvett zenének. Korábban a mi Operaházunk egykori igazgatója, Gustav Mahler valamivel jobban járt első szimfóniájának budapesti bemutatásával (1889. november 20.): nem volt botrány (sőt inkább sikerről beszélhetünk), de a vegyes fogadtatásban igen erősen szólt a kritikusok negatív hangja. Mindennél beszédesebb talán ez a rajzban megfogalmazott „műbírálat”, mely a *Bolond Istók* című satirikus lapban jelent meg négy nappal később:

⁸ Vö.: Petőfi 2004: 222.

Amit közös pontként azonosíthatunk Stravinsky közönségének csúfolódó röhgésében, hangoskodásában, verekedésig és 40 személy kidobásáig fajuló rendbontásában, a kritikusok megfogalmazásaiban és a Mahler-szimfónia bemutatójáról készült karikatúrában, az az adott szöveg értelmezhetőségének a kétségbe

vonása s az ebből fakadó elutasítása. Könnyű ebben az inkoherensnek ítélt diskurzusok osztályrészéül jutó befogadói magatartással analóg reakciót, azaz egyfajta negatív koherenciaítéletet látnunk. A koherencia fogalmának nem-nyelvi kifejezőeszközökkel létrehozott jelekre, jelkomplexusokra való kiterjesztése természetesen óvatosan kezelendő, és még inkább elmélyült vizsgálatot tesz szükségessé. Mégis: ezek a megfigyelt analógiák azt sugallják, hogy a koherencia meghatározására és tényezőinek azonosítására tett kísérleteink során ne a szöveg (illetve bármiféle komplex jel) belső (szerkezeti, grammatikai, tartalmi) sajátosságaira, hanem létrehozójának és befogadójának attitűdjére, intencióira és viselkedésére koncentráljunk, és ezek fényében vizsgálhatjuk aztán – mintegy visszatekintve – a szövegelemeket és a szövegbéli struktúrákat.

A szépirodalmi szövegeknek létezik egy másik csoportja is, mellyel az elemzők szívesen illusztrálják a koherenciára vonatkozó állításaikat. Az inkoherens diskurzust beágyazva színre állító szövegekről van szó, mint Sganarelle és Dom Juan jelenete Molière-nél (Skutta 2003), vagy mint Poloniusé és Hamleté Shakespeare-nél (Nagy 2016). Ez a fajta elemzési anyag annyiban sokkal ígéretesebb, hogy kifejezetten a nyelvhasználóknak a koherenciával kapcsolatos intuícióit viszi színre, s ezeket interakció keretében ábrázolja. Ha elfogadjuk Givón (1995: 59–60, idézi Tolcsvai Nagy 2001: 54) álláspontját, aki szerint a koheren-

cia tanulmányozására a spontán beszélt szöveg a legalkalmasabb, akkor ehhez az ideálhoz az irodalmi diskurzus-alapú koherenciakutatás ezekben az esetekben jut a legközelebb. Vannak azonban itt is problémák. Először is nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az „inkoherens” diskurzus professzionális nyelvhasználók „mesterségesen” előállított produktuma, melyet sajátos kommunikációs és információs intenció hozott létre – márpedig jó lenne „valódi”, spontán létrejött vizsgálati anyaggal (is) dolgozni. Másodszor: nem célszerű ezeket a dialógusokat kiragadni nemcsak a mű kontextusából, hanem a mű befogadásának kontextusából sem. Vagyis: mind a nézőpontok többségéről (szereplők, szerző, elbeszélő, az elbeszélés (virtuális) címzettje, az olvasó- vagy nézőközönség – és persze az elemzést végző nyelvész), mind pedig a lehetséges/tényleges koherenciaítéletek hozzárendeléséről szisztematikusan számot kell adni, ami feltételezi az összes értelmezői instanciához kapcsolható mindazon tényező meghatározását, mely annak vonatkozásában az interpretációt befolyásolja. Márpedig az a tény, hogy mindez egy vehikulumhoz kapcsolódik, erős kísértést jelent arra, hogy a vizsgálat ezeket a rétegeket egyetlen közös síkra vetítse, ezzel pedig a koherenciát a szövegbe zárt jelenségeként fogja fel. Hogy a koherencia miben különbözik a kohéziótól, sőt akár a konnexitástól, hogy nyelviileg specifikusan miben érhető tetten, azt így bajos kihámozni, hisz a vizsgált példákban a problémák a szövegtopikkal, a tematikus progresszióval, az „érvelés” logikai-szemantikai felépítésével vannak, s így kohézió és koherencia egybeesni látszanak.

A fentieket összefoglalva: a példák arra utalnak, hogy koherencia és inkoherencia között nincs éles és egyértelmű határ, s ez a körülmény a vizsgálódást igencsak megnehezíti. Így ugyanis a patológus diskurzusnak az inkoherencia meghatározásához való segítségül hívása is problematikusnak bizonyul. Ráadásul – bár általánosságban nem vonható kétségbe valamely (a tapasztalás számára közvetlenül nem adott) jelenség indirekt, azaz például a jelenség hiánya vagy ellenkező előjelű/irányú megfelelője általi vizsgálatának létjogosultsága és eredményeinek relevanciája – a diskurzus koherenciájának bizonyos inkoherensként, illetve látszólagos inkoherenciájuk ellenére is koherensként számon tartott diskurzusokon tett megfigyeléseink alapján történő *meghatározása* módszertanilag megkérdőjelezhető. Ami természetesen nem zárja ki ezeket a diskurzusokat a koherencia*jelenségek* tanulmányozásának köréből.

3. Definíciók; elméleti egyezések, gyakorlati következtetések

3.1. Definitórikus jegyek és irányok

A koherencia fogalmának tudománytörténeti útját több szerző is tárgyalja, az *Officina Textologica* is közölt remek tanulmányokat e témakörben.⁹ Ez lehetővé

⁹ Csatár-Haase (2011), Andor (2016).

teszi, hogy itt most ne vegyük sorra az egyes koncepciók és definíciók sajátosságait, hanem egy másik irányból: az egyes definíciós jegyek felől közelítsünk a kérdéshez.

Az első komponens a szövegösszefüggés fizikailag – a verbális anyagban – azonosítható, a vehikulum bizonyos konstituenseinek konkrétan megfeleltethető hordozóié. Ez a *konnexitás* – *kohézió* – *koherencia* hármasságával operáló rendszerekben¹⁰ az első kettőt: a szöveg nyelvi megszerkesztettségét és elemeinek szemantikai összefüggésrendszerét érinti. Világosnak látszik, hogy a koherencia nem redukálható ezekre a jelenségekre (külön-külön, vagy az együttesükre) még akkor sem, ha a lokális és globális összefüggésrendszerek közül az utóbbival azonosítjuk. Ugyanakkor az ezektől való elválaszthatatlansága is magától értetődőnek tűnik. A koherencia meghatározásában és vizsgálatában tehát úgy kellene figyelembe vennünk szövegszerkezeti és –jelentéstani tényezőket, hogy közben ne keverjük ezekkel össze, vagy pláne ne redukáljuk a területükre. Márpedig ezt a veszélyt a terminus használatának korai időszakától¹¹ máig továbbélő hagyomány ugyanúgy hordozza, mint a koherencia egy későbbi, a kohéziót magába szippantó felfogásában¹² (amellyel egyébként az itt kifejtendő álláspont nem inkompatibilis).

A második komponens a szöveg pragmatikai aspektusaié. Ez, ha lehet, az előbbinél még problematikusabb, lévén a pragmatika fogalmának többféle felfogása, a különböző pragmatikai iskolák. Különösen árulkodó a több helyütt felbukkanó *szövegpragmatika* terminus¹³, melyben mi fölösleges redundanciát látunk. Jóllehet a szintaxisnak, a lexikonnak, de a morfológiának vagy akár a fonetikának is megvannak a maguk pragmatikai aspektusai, a pragmatika *eo ipso* a diszkurzív szintet implikálja. Itt a fő veszélyt a pragmatikának egy olyan értelmezésében látjuk, mely azt a szöveg és a (szűken értelmezett) kontextus viszonyára, a beszédhelyzetnek az erre rászoruló szövegelemeket egyértelműsítő szerepére, a szituáció és a szöveg elemeinek a kölcsönös megfeleltethetőségére korlátozza^{14, 15}. Ha ezt a leegyszerűsítést kiküszöböljük, a koherencia pragmatikai alapú felfogását termékeny megközelítésmódnak ítéldhetjük – nem véletlen, hogy ez a vonulat meghatározóvá vált a szövegtanban.

A harmadik komponens a szövegprodukción és az értelmező szövegfeldolgozás kognitív dimenziójáé, amelytől végső soron elválaszthatatlan a pragmatikáé. A nyelvi elemek/struktúrák és a világról szóló tudás mentális reprezentációja –

¹⁰ Amelyek például a magyar vagy a francia hagyományban is jelen vannak, vö.: Adam (1990), Szikszainé (1999: 467).

¹¹ A német szakirodalombeli nyelvirendszer-központú megközelítésről ld. Csátár–Haase (2011: 60).

¹² Ld. Csátár–Haase (2011: 67, 75–76).

¹³ Például Szikszainé 1999: 200.

¹⁴ Vö.: Szikszainé 1999: 58.

¹⁵ Balázs (1985: 56), idézi Szikszainé (1999: 201).

mint például a szókészlet jelentésmezői, szerveződése, a tudáskeretek, a forgatókönyvek – és az ezekre épülő kognitív folyamatok, műveletek a szövegezés minősége és az értelmezés mikéntje s eredménye tekintetében is meghatározók, azaz a koherencia definiálásának és vizsgálatának központi elemei. A kognitív megközelítés biztosítja a koherenciajelenségekben tapasztalható dinamikus elemek megragadását is. Mindez azonban közvetlenül nemigen vizsgálható, ráadásul interdiszciplináris terület, ezért lényegbevágó módszertani kérdéseket vet föl.

Ezeknek a megfontolásoknak alapján azoknak a fajta megközelítéseknek a beépítését és továbbgondolását véljük hasznosnak a koherenciajelenségek feltárása és rendszerezése számára, melyeket (a teljesség igénye nélkül) de Beaugrande–Dressler (2000), Strohner (1990), Schade et al. (1991), Givón (1995), Tolcsvai Nagy (2001), Petőfi (2004, 2009), van Dijk (2014) fémjelez.

3.2. Csapdák a szövegtani diskurzusban

A koherencia és a hozzá kapcsolódó jelenségek, fogalmak elterjedt meghatározásai nem egyszer az enigmatikusságig absztraktak vagy általánosak, kevésbé egzaktak, a lehetséges interpretációik tekintetében megengedőek, ezért néha ködösek. Ez felerősíti a fentiekben leírt terminológiai-értelmezésbeli bizonytalanságok vagy változatok hatását. Mindehhez olykor a nyelvhasználati normával összefüggő nehézségek is társulnak (pl. a *koherenciának* könnyű általánosan elfogadott és használt melléknevet megfeleltetni, míg a *konnexitásnak* és a *kohézió*nak nem). Végül pedig olykor a – természetszerűleg poliszémikus és szinonimákkal élő – köznyelvi szóhasználat interferál a szaknyelvvel, ami nem szerencsés. Nem csoda hát, hogy még azoknál a szerzőknél és azokban a munkákban is találkozhatunk az olvasók vagy netán maga a szerző tévútra jutásának veszélyét rejtő fogalmazásmóddal, sőt ebből eredően akár vitatható kijelentésekkel is, melyek egyébként érvényes megállapításokat tesznek a koherenciáról.

Hogy nehezen leküzdhető nehézségről van szó, azt csak néhány utalásszerű példával illusztrálnánk a saját házunk tájáról, azaz a debreceni szövegtani műhelyhez köthető munkákból. Szikszainé (1999) explicite különválasztja a kohézió és a koherencia fogalmait, de ezzel nincs mindenütt szigorú összhangban a terminológia (a 60. oldalon *koherens* szerepel *kohezív* értelemben). Ugyanitt a források negatív hatására is találunk példát. A munkájában felölelt és ismertetett gazdag szakirodalomnak ugyanis a koherencia jelöltségének mennyiségi/minőségi változatai leírására szolgáló fogalmi és szaknyelvi apparátusa nem mindig tekinthető kellően kidolgozottnak. Emiatt kényszerül némi engedékenységgel kezelni a szerző az egzaktág szaknyelvi kritériumait, amikor a „majdnem nem koherens” szöveg kapcsán *szövegszerűtlen szövegekről* ír – s ez nem segít a *szövegség* és a *szövegszerűség* mibenlétének jobb megértésében. Nagy (2016: 49) előbb az értelmező interpretátort az adott kommunikátumra vonatkozó koheren-

ciaítéletében befolyásoló *objektív* és *szubjektív* tényezőkről ír, meggyőző érveléssel, később (55–56) azonban ez a dichotómia átcsúsztatódik a koherencia minősítésére. Bár a tanulmány addigi okfejtése szemléletes példákat hoz a befogadó perdöntő szerepéről a koherencia létrejöttében, ezen a ponton a szerző – egyfajta normatív szövegtani dogma súlya alatt („a szöveg konnex, kohezív és koherens egész”) – kis híján ellentmondásba kerül saját addigi okfejtésével. Így ruházza fel ezúttal magát a koherencia fogalmát ezzel az antagonisztikus minősítéspárral, küszködve egy közkeletű – ám pontatlan – koherenciameghatározás hatóerejével.

A szövegtan elemi érdeke, hogy világos és egyértelmű fogalomrendszerrel és ennek megfelelő terminológiával szolgáljon a koherencia tanulmányozására is, lehetővé téve ezáltal nem egy széles körben elterjedt, közhelyszerű tézis vagy vélekedés kiigazítását, hiszen ezek akár a kutatók írásainak a szerzőjük szándékaival ellentétes interpretációjára is alkalmat adhatnak.¹⁶

4. Fogalmi kiűtkeresés

4.1. Reflexiók egy kommunikációs kudarc kapcsán

Egy rendezvény szünetében találkoztam rég nem látott ismerőssémmel (a továbbiakban rá mint interpretátorra I_1 -gyel utalok), akiről az itt tárgyaltak szempontjából legfőljebb annyit szükséges elárulni, hogy *nem* humán tudományokat oktat egyetemen. Eszébe jutott valami, amit már régen mondani akart nekem: azt ajánlotta, hogy változtassam meg azt a rövid szöveget, mely a Skype profilom „hangulat” rovatában szerepel (s amit hagyományos nyelvhasználattal ’mottó’-nak vagy ’jelmondat’-nak nevezhetnénk). Indoklásképpen leszögezte, hogy a szóban forgó szöveg hamis/értelmetlen.

A szöveg (a továbbiakban v_1) így szól:

(2) Nulla die sine $x \mid x = \infty$

A szöveg értelmezéséhez (azaz az általam szándékolt üzenetének megfejtéséhez) a következőket kell tudni:

1. A *Nulla die sine linea* latin nyelvű intelmet, arany szabályt megfogalmazó „jelmondatot” Michelangelónak tulajdonítják, és *Ne múljon el egy nap sem*

¹⁶ Így Moeschler gyakran bírálta azt az abuzív didaktikai gyakorlatot, mely a konnektorokról felhalmozódott szövegtani-pragmatikai szakirodalom felületes interpretációjából merít. De ezért fenyegeti a félreértés veszélye a figyelmetlen olvasót is: Andor írásában például (2016: 25) a skizofrén diskurzus jellemző nyelvi tünetei sorában olvashatjuk, hogy az „inkoherens, illogikus”. Ez – a szerző által idézett forrásnak megfelelően – felsorolás, azaz az *illogikus* nem az *inkoherens* újrafogalmazása vagy értelmezése, ahogyan pedig az a *koherens* és a *logikus* minőségeknek a közkeletű fogalmi összekapcsolódásából következne, hanem két elkülönülő minőség. Márpedig világos, hogy a koherencia feltételeit és a logikai összefüggések megjelenésmódjait a természetes nyelvi diskurzusban valóban gondos distinkcióval kell kezelnünk.

ecsetvonás nélkül formában szokták visszaadni magyarul. Bár eredetileg a festészet eredményes műveléséhez szükséges rendszeres munkára, mindennapi gyakorlatra hívta fel a figyelmet, általánosító értelemben szokták idézni, bármely művészet vagy szakma szorgos, rendszerességre épülő gyakorlására mint a kívánatos színvonal és eredmény elérésének garanciájára utaló intelemként.

2. A saját Skype-„jelmondatom” ennek a szemi-formális szövegezésű eltorzítása: a *linea* ’ecsetvonás’ szót a változót jelölő x szimbólummal helyettesítettem, amelyre – egyfajta notációs hagyományt követve, mely a bal oldalon szereplő állítástól az annak érvényességét meghatározó (ugyancsak szimbólumokkal megfogalmazott) feltételeket függőleges vonallal választja el – azt a „megszorítást” tettem, hogy végtelen sok értéket felvehet.

Mindezek alapján a következő (szándékolt) üzenet dekódolható: Michelangelóval (és korával) szemben (ma) végtelen sok olyan dolog van, amely nélkül nem szabad(na) egy napnak sem eltelnie. (Amiből, lévén teljesíthetetlen kíváncsóság, a perfekcionista számára frusztráció következik, egyéb esetekben pedig a világ és a dolgok tökéletlenségébe való beletörődés.)

Amint az I_1 -gyel folytatott beszélgetésből kiderült, ő a szóban forgó intelmet nem ismerte, továbbá az üzenet első két szavát figyelmen kívül hagyta, a *sine* prepozíciót *sin*-nek olvasta, a függőleges választóvonalat osztás-jelnek, s így a Skype-mottó az ő olvasatában így festett: $\sin x/x = \infty$. Miután ezt matematikailag nem találta értelmezhetőnek, a jelmondat értelmezhetőségéről *általában* negatív ítéletet alkotott.

Hogy ez az eset messze nem a pusztán félreolvasásról/félreértésről szól, hanem a koherencia sajátosságait illusztráló példaként elemezhető, arról a beszélgetés folytatása győző meg. I_1 ugyanis akkor sem változtatott álláspontján, amikor a félreolvasás tényére felhívtam a figyelmét, és egy másik jelenlévő pozitív eredménnyel teszteltem a szóban forgó latin szentenciának a beszélgetőtársak közös háttértudása (a *common ground*) részeként való hozzáférhetőségét (művelt társaságban), valamint utaltam a függőleges vonal fönt említett használatára. I_1 azzal érvelt, hogy „nem lehet a matematikai jeleket összevissza használni”. Mivel ez utóbbinak is számos, nap mint nap látott példa mond ellent a nyelvhasználat legkülönbözőbb területein, azt állapíthatjuk meg, hogy I_1 végső soron elutasította a v_1 értelmezésében való együttműködést. Ez pedig v_1 esetét koherencia-problémaként állítja elének. I_1 attitűdje mögött kétfajta koherenciaítélet húzódhat meg; hogy ezek közül melyik aktualizálódott, azt – érthető okokból – bajos volna egyértelműsíteni. Ezeket ilyesféleképpen lehetne megfogalmazni (*i*-vel az interpretációt jelölöm):

- a) $i_{v_1,1}$: v_1 inkoherens: ’amit szerzője szándékolt/lehetséges interpretációjáról állít, az semmiképpen sem következtethető ki belőle, és más sem’.

- b) $i_{v,2}$: v_1 koherens: 'bár az, amit szerzője szándékolt/lehetséges interpretációjáról állít, semmiképpen sem következtethető ki belőle, egy másik konklúzió lehetséges: v_1 zagyva kifejezőmódja arról tanúskodik (amit eddig is tudtunk), hogy szerzője eltér a (kommunikációs, ismereti, pszicho-kognitív stb.) normáktól'.

Természetesen felvetődik, hogy I_1 makacssága csupán arcmentés (amennyiben kínosnak érezhette, hogy figyelmetlen olvasásból és ismerethiányból eredően korábban téves konklúzióra jutott), s ebben az esetben egy harmadik koherenciaítélettel is számolnunk kell:

- c) $i_{v,3}$: v_1 koherens: 'alkalmas a szerzője által szándékolt értelem közvetítésére, de megformáltsága értelmezésnehezítő elemeket (hibákat) tartalmaz'.

E harmadik interpretációs lehetőség azonban nem változtat a példa szemléltető erején, mellyel a koherenciának „működés közben” tetten érhető sajátosságára rávilágít. A leírt jelenség, vagyis az álláspontoknak a párbeszéd elutasításával egyenértékű ilyen fajta megmerevedése, a valamely kommunikátumnak egy bizonyos értelmezéséhez mindenáron való ragaszkodás ugyanis mindennapos a kommunikációban, és olyan, rendesen érzelmi-meggyőződéses alapú irányított értelmezési hajlandóságra vezethető vissza, melyet előítéletesnek minősíthetünk. A diskurzusok és a kommunikációs szituációk széles skálája szolgál erre példaként. A bizalomhiányos vagy megromlott párkapcsolatokban elhangzó *Ezt biztosan azért mondd, mert (már) nem szeretsz* típusú mondatoktól a paranoiás reakciókon át a lejárató kampányoknak, a politikai propagandának az „ellenséges” diskurzushoz fűzött értelmezéseiig, a koncepciók perek érvrendszereiig számtalan kommunikátum tanúskodik arról, hogy az interpretáció jelentős mértékben eltérhet, sőt függetlenedhet az interpretált szöveghez fűződő, abból egyébként kimutatható beszélői (szerzői) szándéktól. A krimikből ismerős *Bármit mond, az felhasználható maga ellen* formula – úgy is, mint helyzetmondat – ennek az evidens kommunikációs törvényszerűségnek úgyszólván a jogi szentesítését fogalmazza meg.

4.2. Következtetések

A fentiek alapján – és a koherencia szakirodalmának számos megállapításával összhangban, másokat viszont elutasítva – két következtetés adódhat a koherencia szövegtani fogalmának meghatározására vonatkozóan:

1. A koherencia nem más, mint lehetőség a párbeszédre: a szöveggel való interakció attitűdbeli/intencionális alapja.

A kommunikációban való együttműködési készség vagy elutasítás valóban nélkülözhetetlen előfeltételként határozza meg a koherencia megítélését a pozitív/negatív tartományban. A fent említett értelmezés-példák azonban arra mutatnak, hogy a koherenciát nem annyira bináris – a koherens/inkoherens ítéletpárt tartalmazó – kategóriaként, mint inkább a pozitív koherenciaítételhez kapcsoló-

dó tényleges és lehetséges értelmezéseket magába foglaló változóként célszerű felfogni, mert a nyelvi kommunikációt meghatározza az inkohereus szövegnek/diskurzusnak, illetve valamely szöveg/diskurzus inkohereussá minősítésének az elkerülésére irányuló törekvés. A relevanciaelmélet egyik alaptézise értelmében a rámutató-következtetési kommunikációban „minden megnyilatkozás saját relevanciájának elvárását váltja ki a hallgatóból” (Reboul–Moeschler 2000: 91). Mindezt továbbgondolva pedig azt is feltehetjük, hogy

1. a. *A priori* inkohereus szöveg/diskurzus nincs.

Azaz „magától” semmi sem inkohereus, csak egy interakció során bizonyulhat annak. Ha ebből a megfontolásból felvetnénk azt a kérdést, hogy van-e egyáltalán értelme a koherencia fogalmának, arra mindenképpen igenlő választ kellene adnunk, hiszen – a fentiek értelmében – szükségünk van rá ahhoz, hogy a pozitív vagy negatív koherenciaítélethez kapcsolódó tényleges és lehetséges értelmezések feltételeit, alapját, létrejöttét vizsgáljuk. Azt azonban beláthatjuk, hogy

1. b. a koherencia nem vizsgálható „objektívan”, azaz a vizsgálójának tevékenységétől vagy a szöveggel interakcióba kerülő más értelmező szubjektumok megnyilvánulásaitól független vizsgálati objektumként tételezve.

Ahhoz ugyanis, hogy érvényes megállapításokat tehessünk valamely szöveg/diskurzus koherenciájáról, a leírt párbeszédbe ágyazottságból és a pozitív koherenciaítélethez kapcsolódó tényleges és lehetséges értelmezések pluralitásából kell kiindulnunk, amiből eredően a vizsgáló is a párbeszéd résztvevője, értelmezés(ek) alkotója. Az tehát, amit (több-kevesebb) objektivitással, vizsgálati tárgyként elemezhet, nem más, mint a szövegnek/diskurzusnak az értelmezéseivel való *viszonya*.

A második fő következtetés, amely a fentebbi okfejtésből a koherencia szöveg-tani fogalmának meghatározására vonatkozóan adódik, így fogalmazható meg:

2. A szöveg/diskurzus nem determinálja a koherenciaítéletet, csupán egyik be-menetétül szolgál.

Ezzel pedig az is szorosan együtt jár, hogy – egyfajta általános felfogással szemben – a koherenciát (pontosítások és megszorítások nélkül) nem helyes a konnexitás – kohézió – koherencia hármasságában a szövegség definitorikus kritériumaként, értékítéleteket megalapozó normaként definiálni.

2. a. A koherencia nem inherens szövegsajátosság.

Annál is inkább, mivel

2. b. A koherenciának nyelven kívüli (sőt akár a kommunikátumokon kívüli) tényezői is vannak.¹⁷

¹⁷ Egy szöveg képillusztrációja nyelven kívüli, de kommunikátumon belüli koherenciátényező. Egy kép a kiállítóterem falán, ahol egy dialógus zajlik róla, kommunikátumon kívüli koherenciátényező.

Mindez egybevág a kutatók egy részének álláspontjával (vö.: van de Velde 1992: 21–23, 27, 165, 189, idézi Andor 2016: 32¹⁸). A második fő következtetés még valamit implikál:

2. c. A koherencia a diskurzus dinamikus sajátossága.

Vannak kutatók, akik (a diskurzus műveletjellegével összhangban) kifejezetten utalnak is a diskurzus dinamikus jellegére. A példáinkból is ez következik, de nem csupán abban a tekintetben, hogy egy adott beszédhelyzetben a produkció és a befogadás során, a diskurzus és a kognitív környezet egyéb elemeinek kölcsönhatásában dinamikusan konstituálódik (változik, újraalakul) a koherencia, hanem abban is, hogy ez a mozgásban levés vagy változékonyság egy adott diskurzus vehikulumának az időben s a fizikai és társadalmi térben való „vándorlása” minden dimenziójára és irányára érvényes.

Ideje mindezek után kísérletet tennünk a koherenciának a fönti megfontolásokat tekintetbe vevő meghatározására, vagy inkább redefiniálására.

4.3. A koherencia meghatározása

A koherencia (koherencia₁) a szövegnek/diskurzusnak az értelmezés dimenziójában azonosítható sajátossága. Koherens az a szöveg, melyet befogadója *valamely számára hozzáférhető* (a kognitív környezetében elérhető) *értelmezési tartomány viszonylatában* ellentmondásmentesnek ítél, és ez alapján az interakció keretében vagy annak eredményeként konklúzióra jut.¹⁹ Eszerint a koherencia₁ egy szövegnek/diskurzusnak az értelmezésével (értelmezéseivel) és az az alapján levont következtetéssel (következtetéseikkel) fennálló relációja.

Szűkebb értelemben a koherencia (koherencia₂) alatt azoknak az explicit és ki-következtethető tartalmaik függvényében tekintetbe vett szöveg-/diskurzuselemeknek és -relációknak a rendszerét érthetnénk (egy adott szövegben/diskurzusban), amelyekből valamely meghatározott értelmezési tartomány viszonylatában a fönt mondott ellentmondás-mentesség levezethető, s amelyekre a szöveg/diskurzus feldolgozása végén egy adott konklúziót alapozni lehet. (A konnexitás és a kohézió elemei *önmagukban* nem tekinthetők a koherencia eszközeinek.) Mivel azonban nem szeretnénk a bevezetőben kárhozottatott terminológiai bizonytalanság fenntartásához hozzájárulni, azt javasoljuk, hogy ezt a fogalmat (nem egy szerző példáját

¹⁸ „Roger van de Velde is kiemeli, hogy a koherenciát a szövegbefogadó „szerkeszti” a kotextus kontextualizálásával, ennél fogva a koherencia inferenciális alapú, konstruktív gondolkodási folyamatok eredménye. Az olvasó illeszti a szövegtartalmat előzetes tudásához, megfelelteti annak, tudáskeret alapú elvárásrendszerére támaszkodva. Mindezek alapján van de Velde érveléséből világosan kiolvasható, hogy nézete szerint a koherencia nincs benne a szövegben, hanem az interpretációban adódik.”

¹⁹ Az angol *to make sense* kifejezés igen egyszerűen és szemléletesen adja vissza a dolgoknak, köztük a kommunikációbeli dolgoknak ezt a koherenciateremtő potenciálját.

követve) koherenciaszervező²⁰ (elem) vagy koherenciajelző (elem) névvel illeszük.²¹

Főntebb kifejeztük a koherencia/inkoherencia dichotómiájával kapcsolatos fenntartásainkat. Ideje pontosításokat tennünk ebben a vonatkozásban, fölvetve a koherencia *mértékének* a kérdését. Ami a voltaképpeni koherenciát (koherencia₁) illeti, felvetődhet, hogy az mégis csak bináris kategória, hisz adott befogadó adott szöveget vagy értelmezhetőnek (koherensnek), vagy értelmezhetetlennek (inkoherensnek) ítélt. Már ezen a szinten is számolnunk kell azonban azzal, hogy a diskurzus minőségének és a befogadó általános közléshelyzetbeli attitűdjének kölcsönhatásában különböző mértékű hajlandóság jelentkezik interpretációs erőfeszítések megtételére, és különböző lehet a minősége és a „terjedelme”, hatóköre az értelmezés eredményeként levont következtetéseknek is. Ez legalábbis árnyalja a koherencia₁ bináris felfogását.

Ahol sokkal eredményesebben próbálkozhatunk a „koherencia” mértékének a meghatározásával, az a koherencia₂, azaz helyesebben a koherenciaszervező/koherenciajelző elemek síkja. Tapasztalataink azt sugallják, hogy a diskurzusproduktumok (terjedelmükhöz, illetve a belőlük levezethető jelentés valamilyen formában explicitált kifejtésének terjedelméhez képest) különböző arányban tartalmaznak a koherens interpretációt segítő/irányító elemeket, és e különbségek nemcsak mennyiségi, hanem minőségi is lehetnek, amennyiben ezek az elemek eltérő explicitussággal irányíthatják az interpretációt. A koherencia skaláris vagy graduális jellege ebben gyökeredzhet.

Ha mármost számolunk olyan szövegek lehetőségével, melyeket kellő interpretációs erőfeszítéssel tökéletesen koherensnek ítélnünk²², miközben a koherencia szervezésére/jelzésére szolgáló (nyelvi) eszközök jelenléte bennük tart a nullához, akkor el kell vetnünk azt a hipotézist, hogy a koherenciaszervező elemek mennyiségi és minőségi viszonyai eltérő mértékű koherenciát eredményeznek.²³ Másfelől viszont – főleg terjedelmesebb diskurzusproduktumok esetében – előfordulhat az, hogy különböző részeikhez vagy értelemszerveződésük különböző szintjeihez az értelmező különböző koherenciaítéleteket társít. Azaz a diskurzus- vagy szövegegészek koherenciájának mértéke vagy minősége valami módon mégis eltérhet egymástól.

Mindebből következőleg azt a megfogalmazást, hogy *mennyire koherens egy szöveg*, csakis a köznap nyelvhasználatban tartjuk megengedhetőnek. A szövegta-

²⁰ Tolcsvai 2001: 254

²¹ A koherencia fogalmának ez a fajta megkettőződése megjelenik már de Beaugrande és Dressler munkájában is (1972; magyarul: 2000), illetve általában az integratív és kognitivisták munkáiban (ld. Csátár–Haase 2011: 67, Tolcsvai Nagy 2001: 44–64).

²² Például: *A por siet. A kő ráér.* (Weöres)

²³ Amiért is a koherenciaszervező elemek (diskurzusjelölők stb.) használatát forszírozó normatív oktatási gyakorlat valójában nem koherencia-, hanem műfaj- vagy szituációs-specifikus követelményeket állít.

ni diskurzusban ehelyett egyrészt a *koherencia jelöltségének mértékéről*, másrészt pedig a *koherencia hiányáról, részlegességéről* vagy *teljességéről* beszélhetünk.

A koherencia jelöltségének mérésére a későbbiekben kifejtendők tekintetbe vételével kialakított egzakt módszer segítségével kerülhet sor. Ez teszi lehetővé a különböző diskurzusok koherencia szerinti összehasonlítását, és persze annak megállapítását, hogy a szóban forgó mérték milyen értékeket vehet föl, milyen tartományban. Az olyan distinkció, mint a Weinreiché (1969: 53, idézi Szikszainé 1999: 59), ugyan helyesen látja ezt a szóban forgó skalaritást vagy graduális jelleget, de híján van az egzaktságnak, s azt, hogy a szövegösszefüggés megvalósulásának foka, erőssége szerint koherens (összefüggő), majdnem koherens, kevésbé koherens, majdnem nem koherens és nem koherens (inkoherens) szövegek volnának megkülönböztethetők, ebben a formájában nem látjuk egyébként a szavakkal való zsonglörködésnél.²⁴

A diskurzus koherenciájának minőségi változatairól pedig a következő áttekintés adható, annak az előrebocsátásával, hogy a *részlegesen koherens diskurzus* kategóriája természetesen nem homogén, hisz épp e részlegesség mértékében lehetnek nagy eltérések:

minőségi kategóriák	előfordulás gyakorisága	jellemzők
INKOHERENS DISKURZUS	elhanyagolható (a nem inkoherens diskurzusokéhoz képest)	egy adott interakció keretében tekintetbe vett olyan diskurzus, melyet befogadója (címzettje, érzékelője) egyáltalán nem ért meg, értelmezéséről lemond, vagy azt elutasítja
RÉSZLEGESEN KOHERENS DISKURZUS	a diskurzusok valószínűleg nagyobb része	egy adott interakció keretében tekintetbe vett olyan diskurzus, melyet befogadója valamilyen módon és valamekkora részben értelmez, de értelmezését nem tudja vagy nem akarja a diskurzus egészére (minden összetevőjére/elemére) kiterjeszteni
TELJESEN KOHERENS DISKURZUS	a diskurzusok valószínűleg kisebb hányada, speciális köre	egy adott interakció keretében tekintetbe vett olyan diskurzus, melyet befogadója teljes egészében, hiánytalanul értelmez (amely értelmezés „eszményi” esetben teljesen megfelel a közlő kommunikációs és információs szándékának)

A diskurzus koherenciájának minőségi változatai

²⁴ És így persze csak megszorítással érthetünk egyet Szikszainé (uo.) következtetésével, mely szerint „a gyakorlatban – formális ismérvek híján is – megvalósíthatónak látszik a kohéziós fokozatok felismerése”. Erre az intuíciónak szükségünk van, azonban érvényes szövegtani ténymegállapítást a szövegek összehasonlításáról csak erre nem alapozhatunk.

Az interakció folyamatában – több fordulás kommunikáció esetében – ezek között a minőségi kategóriák között dinamikus viszony, átmenet lehetséges.

Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy az a szövegelfogás, mely a koherenciát definitorikus elemnek tekinti, akkor fogadható el, ha a szöveg meghatározásában explicite utal a befogadó szerepére.

5. Diszkusszió

Ebben a pontban néhány megjegyzést fűzünk a koherencia fönt leírt értelmezéséhez, melyek esetenként további kérdéseket is felvetnek.

Először is: meghatározásunk rokon vonásokat mutat más, ismert meghatározásokkal, így mindenekelőtt azzal a felfogással, amely Petőfinél (2004: 57) megjelöl:

A szövegkoherenciáról a szakirodalomban, az utóbbi időben a következő – többé-kevésbé általánosan elfogadott – felfogás alakult ki: Egy szöveg koherenciájáról beszélve voltaképpen egy relátum (re)konstruált mentális képére utalunk. Ha az interpretátor az interpretálandó szöveghez hozzá tud rendelni egy olyan sensust, amely számára lehetővé teszi egy interpretációként elfogadható mentális kép (re)konstruálását, ez a szöveg számára – a relátum (re)konstruált mentális képére vonatkozóan – koherensnek minősül.

Lényeges különbség azonban Petőfi megfogalmazása és a mi felfogásunk között, hogy az előbbi statikus dologként ábrázolja a koherenciát (vagy legalábbis magában hordozza egy ilyen értelmezés veszélyét): a *relátum* és a *mentális kép* (illetve a Petőfi által másutt használt *tényállás*) terminusok is rögzültséget, megállapodottságot sugallnak – még akkor is, ha esetleg nem ez volt a szerző voltaképpen szándéka. Nézetünk szerint a dinamikus jelleg a koherencia lényegéhez tartozik, s ezt a meghatározásoknak is félreérthetetlenül tükrözniük kell. A *mentális kép*, *leképezés* stb. terminusok ráadásul azt sugallják, hogy valami pontos, rendszerszerű, részleteiben kidolgozott reprezentációról van szó, miközben e rendszerszerűség és részletes kidolgozottság pszicho-kognitív realitásának az esélye rendkívül csekély. Az ilyesféle – statikus és rendszerszerű – reprezentáció csupán *egyik lehetséges* fajtája az értelmezéseknek s a rájuk támaszkodó koherenciaítéletnek. Vegyük azt is észre, hogy Petőfi meghatározása magában hordozza a koherencia fogalmának és az igazságénak az összekeverése veszélyét is (amiről már esett szó).

Az interpretátor szerepének meghatározó voltára egyébként számtalan ékesítő példa hozható. Talán a legegyszerűbbek és legfrappánsabbak a viccek köréből:

(3) A székelly asszony megkérdi férjétől:

– Szeretsz még?

Mire az így felel:

– Egyszer már megmondtam, hogy szeretlek. Ha változás lesz, szólok.

A hatás három – önmagában egyaránt helytálló – koherenciaítélet összehatásából bontakozik ki. Az első a női szereplőé, aki megszólalását gyengédség iránti vágya adekvát kifejezésének véelve produkálja. A második a beszédpartneréé, aki a közvetett beszédaktusként megformált direktívumot szó – illetve forma – szerint, kérdésként interpretálja, s ennek megfelelően reagál. A harmadik a vicc „felhasználóié”, akik kívülálló nézőpontjukból egyszerre látják a szereplők koherenciával kapcsolatos elképzeléseit, ezek inkompatibilitását, a férfi szereplő kommunikációs kompetenciájának (és/vagy az „érzelmi intelligenciájának”) a hiányos voltát, és interpretációjukhoz a kontextuális ismereteikből olyan sztereotípiákat is felhasználnak, mint: „a székellyek szükséztűak”, „a nők érzelgtűsek”, „az érzelmenyilvánítás nem férfias dolog”. (A koherencia és a nézőpont összefűggései tanulmányozásának lehetőségeire alább még visszatérűnk.)

Másodszor, amint láttűk, a koherencia megítélésében központi szerepe van az értelmzési tartománynak. Miután a „józan ész”, az „általános tapasztalat” és a „világról szűló közös tudás” – úgy is, mint a kommunikáció lehetőségének biztosítékai – kijelölnek egyfajta alapértelmzett értelmzési tartományt, hozzájárűlnak ahhoz, hogy a koherenciát általános, a diskurzusoktól, a közlűshelyzetektűl és a kommunikáció résztvevűitűl jobbára független, „belső” szűvegsajátosságként képzeljűk el. A fűntiekben ennek az ellenkezője mellett értűltűnk. Kétségtűkűl számot kell vetűnk valamilyen alapértelmzett értelmzési tartománnyal, azonban be kell látnűnk, hogy ez egy nehezen meghatározható, bizonytalanul körülhatárolható dolog, amit minden közlűs során árnyalnak, kiegészítűnek, módosítűnak vagy felűlűlnak diskurzuson belűli és azon kűvűli tényezűk is. Ennek triviális példája az egymással intim viszonyban lévűk „rejtjelezett” közlűsműdja.

Harmadszor: az interpretáció középpontba állítása és a szűveg/diskurzus azt determináló jellegének tagadása természetesen nem jelenti a szűvegezés (a diskurzusprodukció) tekintetbe vételűnek elutasítását a koherencia vizsgálata során. Világos, hogy a beszélű (a szűveg szerzűje) igyekszik a lehetséges interpretációkat a saját kommunikációs szándékainak megfelelű keretek közű szűrűtűni, és a befogadót a szándékolt konklűzió levonására ösztűkűlni. Ezeket a kommunikációs szándékokat és szándékolt konklűziókat azonban a szűveg/diskurzus nagyon sokszor nem explicitálja minden kétséget kizáró egyértelműséggel, és a vizsgálat céljaira általában nem áll rendelkezésre a beszélűtűl/szerzűtűl származó – ezekre vonatkozó – metainformációs közlűs sem (ha viszont igen, akkor azt ugyanűgy elemzés tárgyává kell tenni, mint az interpretáció(k)ra vonatkozóan rendelkezésre álló adatokat). A beszélű többnyire energiaminimumra tűrekszik: csak annyival segítű a megfogalmazásban a koherenciaítélet kialakítását, amennyit az értelmzési

tartománynak a befogadó számára való rendelkezésre állására vonatkozó hipotézisei alapján szükségesnek ítélt. Ráadásul szándékosan törekedhet tömörségre vagy enigmatikusságra, ami a koherencia megítélését még problematikusabbá teheti. Mindezt tovább árnyalják a beszélő/szerző idiolektusának sajátosságai, és általában különféle szociolingvisztikai paraméterek, az önnön kifejezőmód nyelvi minőségével, kifejtettségével, stílusával szembeni elvárások, illetve az ezek megvalósítására (elsősorban a nyelvi, s azon belül különösen a diszkurzív-textuális kompetencia terén) rendelkezésre álló eszközkészlet. Világítsuk meg egy rövid példával, mi következik ebből. A példa „saját gyűjtés”; élőszóbeli megnyilatkozás, melynek – verbálisan – sem előzménye, sem folytatása nem volt.

(4) Egyirányú utca. Ott a jard. Harmincezer forint.

Ebben a diskurzusban nincsenek koherenciaszervező eszközök, mégis könnyű a három – két esetben is hiányos szerkezetű – mondat egymásutánját szöveggént felfogni. Akár a kontextusra vonatkozó ismeretek nélkül is értelmezni tudjuk (‘az egyirányú utcában tiltott irányban közlekedő autóst a rendőr [esetleg nem észlelt] jelenléte miatt harmincezer forintos pénzbüntetés fenyegeti’). A lapidáris stílusú megnyilatkozával Szombathely egy zezugosabb negyedében találkoztam több mint húsz éve, ahol eltévedvén kis híján behajtottam egy egyirányú utcácskába, azonban a tagbaszakadt, kissé nehéz mozgású idősebb férfi ezekkel a szavakkal utamat állta, első két mondatát gesztusokkal is kísérve. Az értelmezési tartománynak ezek az ott kölcsönösen nyilvánvaló kontextuális elemei az idézett megnyilatkozást teljesen koherens szöveggé avatták, semmi kétségem nem lehetett okadatolt tiltás (vagy legalábbis tanács) funkcióját illetően.

Negyedszer: a koherencia meghatározásában szerepeltetett ellentmondásmentesség kritériuma és a hozzá kapcsolódó pozitív koherenciaítélet nem szabad, hogy a koherencia-értelmezésünket tévútra vigye. Abból ugyanis, hogy a befogadó valamely közleményt (diskurzust, szöveget) koherensnek ítélt, egy sor dolog *nem* következik: nem feltétlenül minősíti *pozitívan* annak tartalmát, nem feltétlenül *azonosul* vele vagy a megnyilatkozó álláspontjával, szándékával; attól még a közleményt nem tartja feltétlenül *logikusnak* (főleg nem a szó formális logikai értelmében), és még csak *igaznak* sem feltétlenül.

Ötödször: a koherencia létrejöttében – ahogyan láttuk – döntő szerepe van (a diskurzusok nagy részében) az explicit megformálást nem nyerő tartalmaknak. A szövegtani elemzés műveleteinek a koherencia pontos megragadásához tehát elengedhetetlenül szükségük van a Petőfi-féle kiegészített organizációtípusra, a szövegszavakhoz rendelhető tezauszisztikus explikációkra (vagy, ha úgy tetszik, ontológiai keretben való elhelyezésükre), az értelemszerkezetek inferencia útján hozzáférhető elemeinek az azonosítására, illetve a kiegészítések forrásainak (mint tudáskeret, forгатókönyv) azonosítására. Külön probléma a korábban már említett másodfokú interpretáció levezetése, illetve annak forrásai.

Végül lássunk még egy példát, mely egyszerre mutatja a befogadó szerepét a koherencia megvalósulásában, a befogadói ítéletek és interpretációk azonosításának lehetőségeit, és az úgynevezett másodfokú interpretáció levezetésének nehézségeit.²⁵

Bob Dylan Robert Hunterrel írta *Tempest* című 2012-es albuma *Duquesne Whistle* című nyitószámának a szövegét (melyet – terjedelme miatt és a részletes elemzés szándékának híján – nem idézünk, könnyen megtalálható több helyen is az Interneten²⁶). A dalszöveg ötször 4 + 2 + 2 soros egységekből áll, melyeket kétsoros mondategységek alkotnak (központozást csak elvétve találunk). A proposicionális egységek értelmi kapcsolódása a mondatokon belül sincsen mindig jelölve, a szöveg szintjén explicit jelentésstrukturáló, koherenciaszervező elemet gyakorlatilag nem találunk. A mondatok, szövegegységek tartalmi kapcsolódását más módon sem könnyű kikövetkeztetni: a megjelenő szövegtopikokról és egymáshoz való viszonyukról nagyon kevés információt nyerünk, a korreferencia és a tematikus progresszió problematikusak. A szöveget a *Listen to that Duquesne whistle blowin'*²⁷ mondat tízszeri (ebből kétszer *Can't you hear that Duquesne whistle blowin'* formában történő), valamint a *blowin'* igealak még további 10 szerkezetben való ismétlődése fogja össze. A (felszíni) tematikáról leegyszerűsítve annyit mondhatunk összefoglalólag és nagyvonalakban, hogy vonatról, utazásról, városokról – köztük a végig középpontban lévő lírai én szülővárosáról –, egy vagy több nőről, egyes szám második személyben megszólított személy(ek)ről, fényekről és valamilyen fenyegető (vég)veszély homályos érzéséről van szó széttöredezett, rövid szakaszokra bomló formában. A zene (mely egyébként, úgy tűnik, egy megjelöletlen forrás: Jelly Roll Morton and His Red Hot Peppers 1930-as évekbeli *Each Day I* című számának átvétele) hangulati kontrasztban áll a dalszöveggel, élénk, némi vásári harsánysággal. Az értelmezések pluralitása valószínűsíthető tehát, az interpretáció erőfeszítést kíván, a repetitív szövegezés, a hangulati elemek és bizonyos fogalmi mezők állandó jelenléte csupán a koherencia érzetét váltja ki a hallgatóból/olvasóból. Ami a dalt a koherenciakutatás számára izgalmas elemzési anyaggá teszi, az nemcsak talányossága, ellentmondásossága, a jelentés nyelvi aluldefiniáltsága. Dylan közönsége beszél az Interneten a művekről, a hozzájuk fűződő viszonyáról, azok értelmezéséről, még hozzá néha egészen terjedelmesen, kifejtve az egyes interpretációk forrásait, a mozgósított tudásanyagot is. Mindez értékes anyagot szolgáltat a kutatónak a befogadásról, az interpretációról, lehetővé téve, hogy a koherenciát „működés közben” figyelje meg. A szerzők arra az egyszerű kérdésre keresik a választ, vagy – tudni vélvén – azt próbálják bemutatni, hogy miről is szól a dal, mire utalnak a tulaj-

²⁵ Ennek a részletes elemzése külön tanulmányt kíván. Ehelyütt csak utalunk a problémákra.

²⁶ Linkeket az irodalomjegyzékben tüntetünk fel.

²⁷ Rejtélyesen poliszémikus volta miatt a fordítással bajos próbálkozni, szó szerint kb.: *'Hallgasd, hogy szól ez a duquesne-i sípszó'*.

donnevek, hogyan fejthetők meg a referenciális kifejezések. Válaszaik között akad olyan, amilyenre magunk is számítunk, de meglepőket is találunk. Íme néhány: a dal tárgya nem más, mint

- a Duquesne-ben pusztító hurrikán;
- a Duquesne-vasútvonal menti települések elnéptelenedése a kékgalléros munkaerőt foglalkoztató iparágak visszaszorulása következtében;
- a halálra/megváltásra való készülés;
- a vallással szembeni kétely legyőzése és Krisztussal való azonosulás;
- a szexualitáshoz kapcsolódó bűntudat.

(Természetesen ezek külön-külön interpretációkként képzelendők el.) Érdekes eredményt kapunk, ha mindezeket szembesítjük a szerzői intenciók egyfajta megfogalmazásával: a számnak a YouTube-on elérhető hivatalos videoklipjével. Igaz, hogy ez jóval közvetettebb információforrás, mint a közönség olvasatainak leírásai, és semmiképpen nem tekinthető a szerzők által kezünkbe adott kulcsnak művük dekódolásához, titkos jelentésének a megfejtéséhez. Valójában ez a videó sem „magyarázza meg” a szöveget, ellenkezőleg: további interpretációs lehetőségeket nyit. A klip – nagyvárosi keretben – egyrészt egy fiatalember történetét mondja el, aki szerelmes egy látásból ismert lányba, és az utcán őt rendszeresen követve próbál hozzá közeledni. A lány ezt zaklatásnak veszi, és (környezete segítségével) egyre határozottabb eszközökkel lép fel ellene. Amikor aztán végül a fiú futtában feldönt egy magas létrát az utcán, tetején egy munkással, aki összetöri magát, a bosszú nem sokáig várat magára. A fiút egy nap az utcáról elhurcolják, lábát eltörik, félholtra verik, majd kidobják vissza az utcára egy autóból, miközben ő a lányról és saját magáról álmokképeket lát. A zene periódusait követve egy párhuzamos (igen sovány) cselekményszál is fel-felbukkan: egy vegyesen öltözött, magabiztos lendülettel mozgó banda vonul végig a város utcáin, gyalog, közöttük magával Dylannel. A két cselekményszál egy ponton találkozik: a banda vonultában átlépi a járdán mozdulatlanul heverő, összevert fiút.

Foglaljuk össze, mit tapasztaltunk. Van egy szöveg, melyet a koherencia gyenge jelöltsége és a nehezen interpretálhatóság jellemez, de befogadóit (valószínűleg összetett, itt boncolgatni nem kívánt okból) pozitív koherenciaítélet meghozatalára és elaborált interpretációk kialakítására sarkallja. Ezek az értelmezések teljesen koherensnek ítéltető diskurzust eredményeznek, ugyanakkor rendkívül divergensnek. A szöveg még komplexebb szemiotikai egységek komponenseként jelenik meg: egyrészt egy zeneszáméként, másrészt – ez utóbbi formájában – egy videoklipéként. A zene és a látvány jelkomponense nem (vagy csak igen gyöngén) erősíti fel a szöveg tartalmi elemeinek összefüggéseit, illetve ezeknek az összefüggéseknek az érzékelhetőségét. Márpedig a befogadók ezeknek a jelkomponensek az ismeretében fogalmazták meg interpretációikat. Az interpretációk főként a szövegben foglalt névelemekre vonatkozó enciklopedikus

ismeretekre és az ezekhez asszociált tudásra támaszkodnak, illetve a szintaktikai szerkezetekben aktualizált szójelentések aktiválta ontológiai ismereteikre és képzetársításaikra.

Ezek a megfigyelések pedig összhangban állnak a koherenciáról fentebb kifejtettekkel. A példa viszont további lehetőségeket és kérdéseket is fölvet. Egyrészt azt, hogy – a multimediális kommunikátumok sorában kórusművet is elemző Petőfi példáját követve – a zeneszövegeket, illetve a szöveges zenedarabokat, sőt az ezek alapján készült videoklipeket mint jellegzetes kortárs műfajt érdemes következtetesen a szövegtani elemzés korpuszának körébe vonni. Annál is inkább, mivel – és ez a következtetésünk második eleme – a Petőfi által leírt másodfokú interpretáció tényezőit és folyamatát érdemes volna alaposabban megvizsgálni. Petőfi a másodfokú interpretáció modelljének bemutatásához egy „engedelmese” példaszöveget választott, amely nemcsak terjedelmileg volt alkalmas a hiperonim szöveg és az interpretáció levezetésének illusztrálására, hanem abban a tekintetben is, hogy sem a konnexitás, sem a kohézió szempontjából nem állított nehézségeket az elemzés elé, és a megjelenített értelmi relációk jelöltsége sem okozott problémát. Most azonban látjuk, hogy az elemzési anyag multimedialitása, terjedelme és minősége külön-külön és együttesen is komoly kihívások elé állítják az elemzőt már a levezetés első lépésében. Hogyan kezelendő a médiumok polifóniája? Hogyan rendelhetünk a nem verbális médiumhoz kölcsönösen egyértelmű módon verbális hiperonim reprezentációt? Hogyan kapcsoljuk össze a különböző csatornák kimenetét? Hogyan s mikor (illetve hány szinten) lép be az implicit/kikövetkeztethető tartalmak explicitációja? Mi szab határt a lehetséges (megengedett) levezetések körének (ha egyszer, ahogyan Petőfi (2004: 95) írja, „egy adott vehikulumhoz általában egynél több első fokú interpretáció rendelhető”, és ez a többszöröződés a modellnek még további két szintjén ismét végbemegy)? Mindez a koherencia sajátosságainak megértése számára igen lényeges kérdés, ami nem kevés feladatot jelöl ki számunkra.

6. A koherencia empirikus vizsgálata és jelöltségének mérése

Ahhoz, hogy a szövegtan koherenciafogalmát megszilárdítsa, immár nem annyira elméleteket illusztráló példaelemzésekre, hanem módszeres, kvantitatívan is megalapozott empirikus vizsgálatokra, a legkülönbözőbb diskurzusfajtákból álló korpuszok feltárására van szükség. Ha a koherenciát nem is tekintjük a szöveg belső tulajdonságának, az értelmező szövegfeldolgozásban az input (a nyelvi/szövegelemek, a hozzájuk, illetve a közléshez kapcsolódó multimodális jegyek és a kognitív környezet egyéb megragadható elemei) szerepe mégiscsak alapvető. Ilyen munkálatokra persze vannak példák, azonban a koherenciának, vagy sokkal inkább a koherencia szervezőelemeinek csak bizonyos körére, aspektusára terjednek ki (például Penn Discourse Treebank, RST-annotált korpuszok).

Egymástól elválaszthatatlan kérdés, hogy materiális – (de nem csak) verbális – értelemben mit vizsgáljunk, milyen anyagon és milyen célok/eredmények reményében.

A korpuszok összeállításánál célszerű olyan diskurzusokat preferálni, melyek esetében valamilyen befogadói-interpretátori visszajelzés is rendelkezésre áll (s ezt párban megfigyeltetve szerepeltetni is a korpuszban), hiszen az elsőrendű indikátora a koherencia csakis interakcióban megjelenő sajátosságának.

Az anyag egyik részét olyan szövegeknek kellene képezniük, melyek létrehozását – funkciójuknak megfelelően – az a deklarált szempont vezérelte, hogy egynél több interpretációs lehetőséget semelyik befogadójuknak ne hagyjanak. Ilyenek például a kontrollált nyelveken létrehozott instrukciók, gyógyszerek betegtájékoztatói, jogi dokumentumok: törvények (a hozzájuk tartozó végrehajtási utasításokkal és esetlegesen hozzájuk kapcsolódó jogegységi határozatokkal együtt), szerződések stb. E szövegek esetében persze kísért az a korai felfogás, mely a koherenciát a szövegen belüli nyelvtani-szemantikai viszonyokkal, illetve a korreferálás lehetőségeivel azonosította. Számunkra az egyértelműsítést szolgáló eszközök vizsgálata egyrészt a koherenciaszervezők osztályainak vagy típusainak a rendszerezésében, illetve indirekt módon – még inkább – a plurális interpretációk szövegbeli forráshelyeinek az azonosításában hasznosulhat. Mivel ezekben a szövegekben nem annyira spontán koherenciajelenségek, mint (explicit) szerkesztési normák követésének az eredményei tükröződnek, az elemzés körébe bevonandók a rendelkezésre álló metadokumentumok (pl. szerkesztési-szövegezési szabályzatok) is. Attól nem kell tartanunk, hogy egy ilyen korpusz esetében teljesen le kellene mondanunk a befogadói-interpretátori visszajelzésekről: az olyan kísérőszövegek, mint például az interneten fellelhető „Gyakran Ismételt Kérdések” (GyIK) sok mindenre rávilágíthatnak.

Az anyag másik részét élőnyelvi dialogális diskurzusoknak kellene képezniük, ide értve ezeknek azt a speciális osztályát is, melyet az internetes fórumok, komment-folyamok, sms- vagy egyéb üzenetváltások alkotnak. Ezek mindennél közelebbi képet adhatnak a koherencia működéséről, közvetlenül tartalmazván befogadói-interpretátori visszajelzéseket.

Az anyag harmadik részét olyan szövegeknek kellene képezniük, melyekhez több dokumentált, a korpuszban hozzájuk rendelendő értelmezéssel is rendelkezünk. Ez túlnyomórészt irodalmi jellegű korpuszt eredményez. A tanulmány első felében említett megközelítésekhez képest az ilyen korpusztól több, konkrétabb, hitelesebb támpontot s ezáltal részletesebb és realisztikusabb képet remélhetünk a szövegsajátosságok és az interpretáció viszonyáról, a koherencia formálódásáról, fokozatainak skálájáról. Ezt az előző szakaszban illusztráltuk is egy példával.

A koherenciajelenségek körének teljességre törekvő empirikus (kvantitatív) vizsgálata minimálisan ezekből a fajta korpuszösszetevőkből álló anyagot feltételez.

Azt, hogy milyen szövegjelenségeket vizsgáljunk a (potenciális) koherenciaszervezők azonosítására, részint tudhatjuk a koherenciafelfogás nyelvirendszer-központú hagyományából, részint pedig elárulják/megerősítik a fenti első csoport elemzésének az eredményei. Annyi bizonyos, hogy (ideális esetben) gazdagon annotált korpuszon célszerű dolgoznunk, melyben felcímkeztük a különböző szövegszerkezeti viszonyokat: a Charolles (1997) értelmében vett kereteket (köztük az idő/tér és a megnyilatkozók szerinti tagolódással, jelöltségüknek/jelölésmódjuknak a feltüntetésével), a „koherenciaviszonyokként” emlegetett értelemszerkezeteket, a szövegtopikokat, a tematikus szerepeket és viszonyokat, az izotópiákat (korreferencia-hálókat), a névelemeket (*named entity*), a szintaktikai viszonyokat, megtoldva mindezt egy speciális réteggel a Petőfi-féle kiegészített organizációtípus, illetve az explicit tartalomból s az értelemszerkezetből kétséget kizáróan levezethető, kikövetkeztethető látens tartalmak megjelenítésére. Központi szerepe van a kulcsszavak azonosításának,²⁸ még hozzá nemcsak az explicit jelen lévőkének, hanem az implikált/kikövetkeztethető kulcsszavakénak is, ezek ontológiai és szövegbéli relációinak a feltárásával.

A koherenciajelenségekre vonatkozó adatok ilyen anyagból és módszerekkel történő gyűjtésére nemcsak tárgyalásuk egzaktabbá tétele érdekében van szükség. Több alkalmazási terület van, melyen a koherencia (jelöltségének) mérésére törekszenek. A fentebb említett neurológiai és pszichiátriai vizsgálatok mellett ilyen az oktatás, azon belül is az anyanyelvi kifejezőkészség fejlesztése és az idegen nyelvek tanítása, illetve a tanulói (vizsgázói) teljesítmények mérése. Főként az oktatás területein találkozunk olyasfajta normatív koherenciafelfogással, amely a tanulói szövegek jólformáltságát bizonyos kötőelemek, szövegszervezők/jelölők, diskurzusjelölők, modális adverbiumok jelenlétével és mennyiségével véli mérhetőnek, s ezt a szempontot az értékelésben olykor mereven és gépiesen érvényesíti. Kíváncsú volna mindezekhez a tevékenységekhez egy tudományosan megalapozottabb koherenciamérési (pontosabban: koherenciaszervezés vagy -jelzés-mérési) eszközt, módszert nyújtani.

Ami az ilyen vizsgálódások céljait és a várt eredményeit illeti, nemcsak a szöveg/diskurzus pragmatikai-szemantikai dimenziójának, hanem általában a nyelv elemeinek és struktúráinak, illetve a nyelvhasználat formáinak és mechanizmusainak (s ezáltal a gondolkodáséinak) a jobb megvilágítására számíthatunk, hanem bizonyos alkalmazott nyelvészeti területek (mint a pszicholingvisztika, neurolingvisztika, a nyelvoktatás vagy a természetes nyelv gépi feldolgozása) fejlesztéséhez való hozzájárulásra is.

²⁸ A kulcsszavak szerepét emeli ki Andor (2016: 35) is.

7. Konklúzió

Tanulmányunkban a koherencia körüli fogalmi és terminológiai bizonytalanságokra, valamint azok forrásaira és következményeire mutattunk rá, és javaslatot tettünk az e téren tapasztalható ellentmondások kiküszöbölésére. A bemutatott koncepció főbb elemei a következők:

1. A koherencia semmi esetre sem vizsgálható szövegek immanens tulajdonságaként.
2. A koherencia relatív, nem pedig abszolút kategória, tehát valamely diskurzus koherenciájának meghatározása minden esetben minimálisan egy hipotetikus/virtuális értelmezési tartomány meghatározását is feltételezi.
3. A szöveg/diskurzus nyelvi sajátosságai a koherencia egyik tényezőjét jelentik. Az e tekintetben releváns elemeket és struktúrákat koherenciaszervezőknek vagy -jelzőknek lehetne nevezni.
4. A koherenciával kapcsolatos diskurzusminőségek nem bináris, hanem skaláris/graduális jellegűek. E tekintetben a vehikulumokat a koherencia jelöltségének mértéke szerint lehet minősíteni, ami egzakt módszerek következetes alkalmazását feltételezi, a befogadó (interpretátor) pedig a diskurzust mint kommunikátum-egésznek teljesen vagy részlegesen koherensnek, esetleg – ami jobbára elméleti lehetőség – inkohereensnek minősítheti.
5. A koherenciakutatástól további eredményeket megfelelően összeállított korpuszok célzott, komplex elemzésétől és az adatok kvantitatív és kognitív-pszichológiai szempontból is releváns vizsgálatától és interpretálásától várhatunk.

Okfejtésünket változatos példaanyaggal illusztráltuk, közöttük Bob Dylan egyik dalával. Következtetéseinket bizvást zárhatjuk egy ugyancsak tőle vett idézettel:

**do Not create anything, it will be
misinterpreted.**

(NE alkoss semmit, félre fogják értelmezni.

– *Advice for Geraldine on her Miscellaneous Birthday*)²⁹

²⁹ A szerző köszönetet mond Nyirkos Tamásnak a Bob Dylan világába való hajdani bevezetésért.

Irodalomjegyzék

- ADAM, J.-M. 1990. *Éléments de linguistique textuelle*. Liège: Mardaga.
- ANDOR J. 2016. A nyelvi szövegek koherenciájának konstitúciójáról. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. *Officina Textologica* 19, 21–45.
- BÁNRETI Z. 2014. Az afázia. In: Pléh Cs.–Lukács Á. (szerk.) *Pszicholingvisztika 1-2: Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1167–1241.
- DE BEAUGRANDE, R.-A.–DRESSLER, W. U. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina.
- CHAROLLES, M. 1997. *L'encadrement du discours: Univers, champs, domaines et espaces*. *Cahier de Recherche Linguistique n° 6*. Nancy: LANDISCO, URA-CNRS 1035 Université Nancy 2.
- CSATÁR P.–HAASE Zs. 2011. Koherencia és kohézió – Reflexiók e két fogalom értelmezésére a német nyelvű szakirodalom alapján. In: Dobi E. (szerk.): *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai*. *Officina Textologica* 16, 57–80.
- DIJK, T. A. VAN 2014. *Discourse and Knowledge: A Sociocognitive Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GIVÓN, T. 1995. Coherence in texts vs. coherence in mind. In: Gernsbacher, M. A.–Givón, T. (eds.) *Coherence in Spontaneous Text*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 59–115.
- NAGY A. 2016. Befogadó és koherenciaítélet. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. *Officina Textologica* 19, 46–58.
- RIBEIRO, B. T. 1994. *Coherence in Psychotic Discourse*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- SZIKSZAINÉ NAGY I. 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris.
- TOLCSVAI NAGY G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PETŐFI S. J. 2009. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II. (Adalélok a verbális szövegek szövegösszefüggőség-hordozóinak vizsgálatához)*. *Officina Textologica* 15.
- REBOUL A.–MOESCHLER J. 2000. *A társalgás cselei*. Budapest: Osiris.
- SCHADE, U.–LANGER, H.–RUTZ, H.–SICHELSCHMIDT, L. 1991. Kohärenz als Prozeß. In: RICKHEIT G. (ed.): *Kohärenzprozesse. Psycholinguistische Studien*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

- SKUTTA F. 2003. „Gyönyörű egy okoskodás!” A tematikus progresszió karikatúrája Molière-nél. In: Petőfi S. J.–Szikszainé N. I. (szerk.): *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Officina Textologica* 9, 33–44.
- STROHNER, H. 1990. *Textverstehen. Kognitive und kommunikative Grundlagen der Sprachverarbeitung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- VELDE, R. G. VAN DE 1992. *Text and Thinking*. Berlin–New York: Walter de Gruyter.

Források

- ATTWOOD, T. 2013. Duquesne Whistle: the tornado from Tempest. In Untold Dylan [weboldal]: <http://bob-dylan.org.uk/archives/356>. Megtekintve: 2018. január 21.
- Bob Dylan [webhely]: <https://bobdylan.com>. Megtekintve: 2018. január 21.
- DYLAN, B. 2012. *Duquesne Whistle* (videóklip): <https://youtu.be/mns9VeRguys>. Megtekintve: 2018. január 21.
- DE GRAAF, K. 2012. Bob Dylan's 'Duquesne Whistle' [weboldal]: <http://www.keesdegraaf.com/index.php/191/bob-dylans-duquesne-whistle-an-analysis>. Megtekintve: 2018. január 21.
- Weir, D. 2016. Duquesne Whistle. In: Bob Dylan Song Analysis [webhely]: <https://bobdylansonganalysis.wordpress.com/2016/05/20/duquesne-whistle>. Megtekintve: 2018. január 21.
- WEÖRES S. 1975. Egysorosok és más aforizmák VII. In: *Egybegyűjtött írások* 3. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Indomitable Coherence.

(Inadequate) Approaches of a notion.

An overview of factors, degree, and measurement of coherence.

In this paper the conceptual and terminological uncertainties about the notion of coherence as well as their sources and consequences are pointed out, and propositions are made to eliminate the contradictions in this field. The principal claims of the conception being presented are the following:

1. In any case, coherence should not be considered as an immanent feature of texts.
2. Coherence is a relative rather than an absolute category, thus, determining the coherence of a discourse always requires, at the same time, determination of at least a hypothetical / virtual interpretation domain.
3. The linguistic features of a text / discourse comprise one of the factors of coherence. Relevant elements and structures in this respect could be called coherence organizers or coherence markers.

4. The discourse qualities relating to coherence are not binary but scalar / gradual. In this respect, texts can be qualified according to the degree of the markedness of coherence, which implies the consistent application of exact methods; otherwise, the receiver (interpreter) can judge the discourse as a whole of a communicative product by qualifying it entirely or partially coherent, or even incoherent, the latter case being a rather theoretical possibility.
5. Further results in the field of research in coherence can be expected from targeted, complex analysis of specifically constructed and annotated corpora, and from such an exploration and interpretation of the obtained data that it have quantitative as well as cognitive and psychological relevance.

2.

Az avantgárd próza koherenciája – József Attila kapcsán

Andor József

1. Bevezetés

A jelen tanulmány tárgya az avantgárd próza koherenciájának vizsgálata – főként József Attila kapcsán. Javarészt tehát József Attiláról szól, a szövegtan kutatójának igényével, mégpedig egy olyan konferencia előadásaként, melynek tárgya a szövegkoherencia jellegének, szövegtani státusának, megvalósulása (vagy megvalósítása), kritériumainak, tényezőrendszerének vizsgálata, megvitatása.

A „megvalósulás/megvalósítás” kettősének fogalmát mindjárt az elején kiemelném. Petőfi S. János szemléletében, tudjuk, a koherencia a szövegre vonatkozó tisztán nyelvi és extralingvális szövegösszetartó tényezők, elemek közül a legmagasabb szintű normarendszert képezi, a kommunikáló felek konceptuális alapú, világismereti és tudásbázisú rendszerének operatív működése/működtetése, intencionalitása révén valósul meg, bármilyen szövegtípust vagy szövegfajtát is vizsgálunk. Mégpedig, alapvetően a két másik szövegösszetartó erő szintjétől, a konnexitástól és a kohéziótól nem szükségszerűen függő módon (Petőfi 2004).

A modern szövegtan másik vezéralakja, Teun A. van Dijk szemlélete a koherencia skópuszát tekintve eltér Petőfiétől: van Dijk szerint a koherencia szervesen kötődik a másik két szövegszervező erőhöz, befolyásolja azok operatív funkcionálását, és egyúttal önálló tudásbázisú státussal is rendelkezik (2014).

A jelen tanulmány keretei között nem kívánom részletesen tárgyalni a két kutatóóriás szemléletének összefüggését és különbözőségét, valamint a magam hozzájuk kapcsolódó, tanaikra épülő szemléletét. Megtettem ezt a dolgozatom elméleti alapját képező tanulmányaimban, különösképpen az *Officina Textologica* 19. számában megjelentben, valamint a 2015-ben Madridban megrendezésre került Petőfi-emlékülésen tartott előadásomban (Andor 2015/2018, megjelenés alatt). Annyit azonban e helyütt is hadd emeljek ki, hogy nézetem szerint a koherencia a szövegbelső reprezentációjából származó, a szövegprodukción alapuló objektív bázisú, összetartó funkcióval rendelkező konstrukciós eljárások, valamint a szöveget értelmező befogadó séma alapú, hierarchikus szerkezetű mentális tudásbázisából a szövegtartalom, főként annak lexikális reprezentációja által aktivált ismeretek összefüggéséből adódó, gradációs természetű tudáshalmaz. Létét és megjelenítését alapvetően befolyásolják a statikusabb jellegű enciklopédikus ismeretek, a konvencionalizált előzetes és az aktuális szituatív kontextus együttes hatása (prior vs. actual situational context – bővebben kifejtve lásd Kec-

kés 2014: 128–150), valamint az ezekre az ismereti struktúrákra épülő, a szövegrepresentációnak főként lexikális „nyersanyagából” építkező száliencia-hatások (Giora 2003). Mindezek alapján a koherencia a szövegprodukción és interpretáción aktuális együttműködéséből adódó dinamikus természetű reprezentációt, konvencionalizált és egyúttal sztenderdizált normarendszer kibontakozását és érvényesülését/érvényesítését képezi egy adott szövegrepresentációs forma (szöveg típus és szövegfajta¹) keretében. A szövegnek tehát létezik belső koherenciája, aminek létrejöttét elősegítik a konnexitás és a kohéziós feltételek. Ezek hiányában nem tud koherens szöveg kialakulni. Ennek alapján ez a belső koherencia jórészt grammatikai-szemantikai jellegű, természetesen pragmatikai következményekkel rendelkezve, pl. kihatással az érthetőségre és elfogadhatóságra. Emellett létezik a szöveglétrehozó és a befogadó, szövegértelmező világtudására épülő külső, alapvetően pragmatikai bázisú koherencia.

2. Néhány megjegyzés József Attiláról

A jelen dolgozat alapvetően József Attiláról szól – mégpedig a szövegkoherencia kapcsán. Ismerjük életének, életkörülményeinek alakulását, szenvedéseit és küzdelmeit, dilemmáit, gondolatvilágát – főként testvéreinek, szerelmeinek, intellektuál barátainak, generációja költőtársainak, kritikusainak interpretálásában. És ismerjük ezeket (mondhatni, közismert) a saját maga reprezentációjában, önmegvalósító költészetén keresztül. Számos kiváló kutató vizsgálta, elemezte és értékelte József Attila poétikájának, inkább „poétikáinak” (Bókay 2004) alakulását, a kezdetektől fogva, a rá gyakorolt költészeti vonulatok hatását, és az azoktól való sajátos elrugaszkodását tárgyalva egészen ún. „tárgyköltészetének” kialakulásáig, ezeknek a költői tökélyig történt megvalósulásáig/megvalósításáig. De én a jelen mondandóm során ehhez nem kívánok újabb fejtegetésekkel hozzájárulni. S nem kívánom itt elemzés tárgyává tenni József Attila betegségének, pszichózisának a költészetére tett, az abban tetten érhető hatását sem. Megtették ezt már nálam avatottabb irodalomtudósok, pszichiáterek, József Attila szerelmei, köztük leginkább talán Vágó Márta (1975), és barátai, legmélyebben talán közeli barátja, Németh Andor (1989). Az utóbb említett tényező, a betegség látható és értelmezett, vagy inkább értelmezhető hatása azonban a szövegtan kutatójaként, különösen a szövegkoherencia tényezőrendszerének intencionális vagy non-intencionális működése vizsgálójaként engem is különösen érdekel. József Attila kapcsán különösképpen amiatt, mert betegségének kialakulását és költészetére való hatását a különféle kutatók – kevés kivétellel – leginkább életútjának és oeuvrejének utolsó szakaszára approximálják. Az én érdeklődésem azonban az életút egészét, a teljes oeuvre-t illeti, a kezdetektől a tragikus vég bekövetkeztéig. De a jelen dolgozatban erről is

¹ A szövegtípus és szövegfajta megkülönböztetését, viszonyát illetően lásd: Andor 2017.

csupán a felemlítés szintjén beszélek. Másutt talán majd hosszabb terjedelemben én is tárgyalni fogom magát a betegség minősítését, a szkizofrénia markereinek, és az ún. borderline szindrómának József Attila költészetében tetten érhető, főként a szövegkoherencia szintjén megnyilvánuló jeleinek tárgyalásán, elemzésén keresztül. Ismereteim jelenlegi fázisában azonban erre még nem vagyok, nem lehetek kész. (Itt csupán zárójelek között jegyzem meg, hogy a jelenkori pszichiátriai ismeretek szerint – főleg Jádi Ferenc, Stark András pszichiáterek, valamint az irodalomtudós Bókay Antal – diagnosztizálása nyomán (Bókay–Jádi–Stark 1982) vélelmezhető, hogy József Attila nem a szkizofrénia jeleit mutatta viselkedésében és szövegprodukciónak (ahogy ezt korabeli analitikusai, Rapaport Sámuel, Gyömrői Edit és Bak Róbert felfedezni vélték), hanem a jóval később, 1979-ben, Nancy Andreasen által leírt, a személyiségzavarok csoportjába tartozó ún. borderline személyiségzavarban (határeseti szindrómában) szenvedett. Ennek a betegségnek a tünetrendszere, Andreasen nyomán (lásd DSM-5 (2013)) bizonyos mértékben, ugyanakkor nem a szövegprodukciónak, hanem a személyiségzavar tünetegyüttesével. Bókay a később publikált, József Attilával foglalkozó monográfiáiban bemutatott szövegelemzéseiben egyértelműen ad hangot véleményének, mely szerint József Attila költői tevékenysége nem a szkizofrénia jeleit mutatja (2004, 2006)². A mentális zavarok tünetegyütteseit, diagnosztizálásukat kézikönyvként tételező DSM-5 szerint (2013: 663) a borderline személyiségzavar összefoglalóan egy kifejezetten instabil interperszonális kapcsolatokkal, én-képpel (self-image), érzelmekkel és markáns impulzivitással jellemzett pszichiátriai szindróma. S az eredetileg Andreasen (1979) által azonosított tünetegyüttes javarésze valóban vonatkoztatható a József Attila életútjának leírásaiból élénk táruló faktorok együttesére.)

3. A *Piros történet*

Mi tehát a jelen dolgozat tulajdonképpeni tárgya, skópusza? Érdekes és korántsem közismert dolog: József Attila prózája, azon belül is egyetlen műve, a *Piros történet*. Keletkezésének időpontját Bálint György adataira hivatkozva Fehér Erzsébet és a legnagyobb József Attila-kutató, Szabolcsi Miklós 1925-re teszi, József Attila életútjának a bécsi utazást megelőző időszakára, arra az időre, amikor József Attila költői tevékenységére még csupán gyengén hatott az avantgárd, a Nyugat-Európában egyre markánsabban teret nyerő, a szürrealista prózába és poétikába torkolló irodalom (1967: 185).

² Ennek azonban látszólag ellentmondanak Harold F. Searles hatalmas beteganyagon bemutatott és értékelte/értelmezte megfigyelései a szkizofrénia komplex tünettáráról. Searles hatalmas, 800 oldal terjedelmű esetbemutatóit tanulmányozva számos tekintetben ráismerhetünk József Attila személyiségvonásaira (Searles 1996, lásd különösen a beteg függőségi viszonyaival/viszonyulásaival foglalkozó 3. fejezetet, 114–156).

A *Piros történet* sosem volt közismert mű a József Attila-i oeuvre-ben. A mai irodalomtudomány legjelesebb művelőinek többsége sem ismeri. És akik mégis, azok sem voltak képesek igazán tematikailag, illetve műfajilag besorolni. Ezt tükrözi az irodalomtudósok rá vonatkozó tipizálási ítélete. Minden bizonnyal Szabolcsi nyomán (1967: 185) 'prózaversnek' tartják. Szabolcsi Bálint Györgyre hivatkozva használja az ugyancsak érdekes, terminus státusúvá vált kifejezést, megjegyezve, hogy Bálint ezt a prózát „a gyermekkori versek közé utalta” (1967: 185).

Érdekesnek találom, hogy bár a *Piros történet* megjelenik József Attila 1977-ben kiadott *Versek, műfordítások, széppróza* c. összegyűjtött összkiadásának 1. kötetében (693–695. – lásd a függelékét.), a nehezen hozzáférhető kétkötetnyi gyűjtés mellett a Móra Könyvkiadó gondozásában megjelent két mesekönyvben is (az 1978-ban T. Aszódi Éva által szerkesztett *Barackvirág* c. meséskötet utolsó történeteként (176–178), mely kötet a „XX. századi klasszikusaink legszebb meséiből” alcímet viseli, valamint az 1980-ban kiadott *Világokat igazgatok: üveggolyókkal játszom* c. kötetben (Tarbay 23–25)). Egy, az internetre feltett, T. Aszódi Évával készült riportban olvastam, hogy a szerkesztő beismerte, idézem, „fogalmam sincs arról, tkp. miről is szól a történet, mit is kezdjek vele”. De mégis beválogatta kötetébe, mely kötet meséket tartalmazott. Az nyilvánvaló, hogy a *Piros történet* stílusában, tartalmában, szövegrepresentációjának tekintetében radikális módon eltér a mese-narratíváktól, pl. a szintén József Attila által írt, közismert *Csoszogi, az öreg suszter* történetétől. A *Piros történet* ugyanis nem követi a meseszöveg konvencionális representációját, szkriptszerűségének, prototipikus konstrukciójának jegyeit. Már a szöveg kezdetén sem. Nem jellemző pl. a meseszövegekre a múlt idejű kérdésfeltétellel való diszkurzív indítása.

A szövegben keverednek a társas diskurzus és az epizodikus narratíva konstrukciós- és stílusjegyei, regisztertípusának bizonyos mintázatai (pl. megszólító mondatforma interrogatívum formájában reprezentálva: tulajdonképpen a szöveg egészében végigkövethető módon, a lexiko-grammatikailag nyomatékosított beszédmodor (pl. a 4. bekezdés elején), meglehetősen rövid megnyilatkozások/mondatrepresentációk sorozata mind a diszkurzív, mind a kifejezetten leíró narratív szövegrészekben.

Ugyanakkor a szövegegész nem tartható tisztán novellisztikusnak sem. Nincs egységes témavezetése, tematikus progressziója még a szakaszolt forma egységeinek szövegbelsejében is következtelen, megítélésem szerint a diszkurzív regiszter- és stílusjegyek következtében.

Ami pedig az „irodalomtanászok” által kifejezett tipizálást illeti, a 'prózavers, prózaköltemény' besorolást erősen erőltetettnek, hovatovább „mondvacsinálnak” tartom, még akkor is, ha olyan kiválóságok fogalmazták meg, mint Szabolcsi Miklós (1967), Bori Imre (1969), vagy Fodor Géza (2008: 11).

A 'prózavers' versiségével kapcsolatban érdekes megjegyezni, hogy maga József Attila szakaszolta (pluszjelekkel elválasztva) írásának részeit, ami – leg-
alábbis a formát illetően – valóban felveti a versszakolás kérdését a prózai szö-
vegek írásos formájának bekezdésekre tagoltságának ellentétéként a hagyomá-
nyos költészeti szövegrepresentációban. Kézírtos formájában is megnéztem a
Petőfi Irodalmi Múzeumban az írást. A kétlapnyi szöveg első lapja írógéppel ké-
szült (a szerző kézírásos belejavitásaival), második oldala pedig teljes egészében
kézírással. Nem tudni pontosan, hogy a gépirásos részt József Attila maga gé-
pelte-e, vagy talán mással végeztette. Mindkét lapon azonos típusú szakaszolás
látható. A szakaszolás tényét és formáját a szerző nyilvánvalóan intencionálisan
elgondolta és kivitelezte. De ettől az írás még nem nyeri el a versiség formáját.
A szabadverses formát sem, hiszen azt József Attila oeuvrejének rövid ideig tar-
tó avantgárd szakaszának befejeződése után, annak elutasítását követően tette
magáévá, főleg az ún. tárgyi költészetének kialakítása/kialakulása során.

A következőkben kíséreljük meg megfigyelni és értelmezni a szakaszolás alap-
ját és módját. A prozaisztikus írás valamennyi szakaszolt egységében vannak
olyan szavak, amelyek tudáskeret-aktiváló potenciálja igen erős. Ilyenek az első-
ben a *tehenet*, a *madarat*, a *halak* és a *fémek*. Ezek különféle keretrepresentációkat
és kapcsolódó (vagy hozzájuk kapcsolható) szkriptális elemeket hív(hat)nak elő a
mentálisan tárolt tudáskereti, az ún. külső nyelvi lexikális kifejezhálózatokból.
Azonban a felsorolt tételek egyike sem tekinthető prototípusos séma alapú hívó-,
azaz szövegszervező státussal rendelkező lexikális egységnek (mint amilyenek pl.
a forgatókönyvi ismereteket aktiválni képes eseménybázisú szavak, szókapcsolat-
ok). Ezek a szavak inkább részei (valamilyen hálózat alapú kapcsolati szinten) bi-
zonyos tudáskeret mentális reprezentációinak. A szövegben, diszkurzusban azon-
ban, szövegszervező vezérszó híján az ilyen típusú lexikális egységek is képesek
előhívni és aktiválni a hozzájuk köthető mentálisan, séma formájában rögzített tu-
dáskeretet, azaz (nevezzük így az ilyen eseteket) másodlagos szövegszervező, a
szöveg szempontjából szemlélve kulcsszói státussal³ rendelkeznek. Csakhogy a
kulcsszavak szövegszervező státusa narratív szövegek írásbeli reprezentációjában
a formális reprezentáció keretei közt is megnyilvánul, pl. bekezdések nyitásával.
Bekezdéseket a *Piros történet*ben is találhatunk, sőt, kvantitatíve túlzott mértékben
is, egy-egy szövegszakaszba ágyazott módon megjelenítve.

József Attila *Piros történet*ében az a rendkívüli, hogy az egyes szövegszaka-
szok tudáskeretbázisául szolgáló lexikális tételek fogalmi skópusza között vajmi
csekély a tematikai jellegű kapcsolat, annál több viszont az izoláltan reprezentált
fogalmi bázis, az ennek eredményeképpen létrejött gyakori tudáskeretváltás
(frame shifting), fogalmi alapú inkompatibilitás. S ez a szöveget interpretáló ré-
séről a koherens szövegrepresentáció csökkenését, akár megvalósulatlanságát

³ A kulcsszavak szöveg-organizációs státusát illetően lásd pl. Andor 2016a és 2015/2018.

eredményezi/eredményezheti. Az ilyen, gyakori tudáskeretváltások vezérszavakkal, vagy másodlagos státusú aktiváló lexikális elemek révén nem csupán egy, József Attila által szignált szakasz keretei között figyelhetők meg, hanem a szöveg-egészben folyamatosan (*tehén, madár, halak, fémek, fémkocka, rendőr, kozmikus sugarak, bankigazgató, esernyő, négy fal, szeretők, vörös vastomb* – csupán a szöveg első oldalát áttekintve). Az imént tett megfigyelés fejezi ki azt, hogy milyen mélységű az összefüggés a szövegszervező státussal rendelkező kulcsszavak tudáskeret-bázisa és a szövegrepresentáció tematikai viszonyai között, s mekkora kihatással van ez a viszony a szöveg koherenciájára. A *Piros történet*ben az asszociatív bázisú képi kapcsolatok halmozása/halmozódása és sokszori összefüggéstelensége a tartalmi inkoherenca eseteit fedi fel.

Nem sokat segít a *Piros történet* koherens szövegkonstrukcióján az a tény, hogy a fent említett lexikális egységeket (*tehén, madár stb.*) egy szakaszon belül (lásd pl. az első szakaszt) váltakozóan visszatérően jeleníti meg a szerző. A *tehén* szerepeltetését illetően ennél is tovább megy: a 'tehénkeresés' motívuma mintegy keretet adva a narratív történetnek, visszatér a szöveg második oldalán azt jelezve, hogy József Attila intencionális síkon kezeli a kvázi kulcsszószerű státussal rendelkező lexikális kifejezések által reprezentált fogalmi bázist.

Megjegyezzük, hogy a szövegkonstrukció körvonalazott megvalósítása, a látzólag inkoherenzen reprezentált keretváltások és szokatlan asszociatív bázisú szomszédsági lexikális kifejezések kollokációi ugyan meglehetősen jellemzőek az avantgárd költészetben és prózairodalomban (lásd pl. az angol David Gascoyne verseit (2014)), a legfeltűnőbbben talán a szürrealizmusban, de a poézisben az ilyen lexikális reprezentáció a szerző részéről tisztán intencionális alapú, és ennél fogva interpretálható (illetve interpretálandó). Az imagisztikus képsorokat nézve, itt is, mint ahogy József Attila költészetében általában, tetten érhető, nyomon követhető a poszt-impresszionista ábrázolásmód expresszionizmusba, szürrealizmusba, sőt a konstruktivizmusba való áthajlása, éppúgy, mint a korabeli képzőművészet nagyjainál, így pl. Matisse-nál, majd Chagall-nál, a képbontás dinamizmusa, a montázstechnika, valamint a laza asszociációk merészsége révén kifejezett/kifejeződő mozgalmasság, a tudatalatti világ a belső én megközelítése és kivetítése révén. Bori Imre megjegyzi (1969: 140), hogy amennyiben a vizuális tartalom másodrendűvé lesz az érzelmkifejezés mögött, ott az impresszionizmus átvétitődik expresszionizmusba. A festészetben például „az expresszionizmus lényege a koncentrált érzés, s ennek kivetítése a [művészi] formákkal és színekkel” (Hevesy Iván 1919). Hevesy felfogásában (1922) a művészet csak eszköz az érzések kivetítésére. Ami pedig nézetem szerint az expresszionista ábrázolásmóddal azonos. Ugyanez az átvétitődés figyelhető meg József Attila imagisztikus, fogalmi – képi világában is, az ugráló szabad asszociációs kompozíciókban, amelyeket a költő a *Piros történet*ben is kifejezésre juttatott, s ami jellegzetes karakterét adta a 20-as évek második felétől kezdve költői kifejezés-

módjának (Szabolcsi 1977: 546). Nézetemet megerősíti Szabolcsi megjegyzése (1971: 13), mely szerint az irodalmi expresszionizmus is avantgárd, mely ugyanakkor visszahat az impresszionizmusra. Szabolcsi szerint (1977: 353) a szimbolisztikus expresszionizmus jelképkötegeket reprezentál, átvetülve ezzel a szecesszióba. Bori Imre a *Piros történet* prózaversszerű kompozícióját illetően megjegyzi, hogy a benne megjelenített képi világ szürrealista technikával készült, a *Piros történet* „elsősorban automatikus szöveg” (1970: 97). Hogy pontosan mit ért a szövegrepresentáció automatizmusán, azt viszont – sajnálatosan – nem interpretálja olvasói számára. Bókay monográfiájában kifejti (2006: 243–244), hogy „az avantgárd montázstechnikája szétszedi a koherens tárgyvilágot. [...] József Attila is átveszi az avantgárd asszociációs-metonimikus technikáját”, főként azaz, hogy véletlenszerű szomszédosságot (korpusznyelvészeti terminológiával kifejezve ’kollokatív kapcsolatokat’), abszurd, szabad asszociációs, meghökkenítő imagisztikus, esetenként összefüggéstelen képi kapcsolatokat teremt a lexikális kifejezések között.

Ugyanakkor sietek megjegyezni azt is, hogy József Attila esetében felmerül a betegségéből potenciálisan adódó szimptomatikus szövegi tükröződés, a pszichotikus diskurzus, a szkizoid beszédmodor Andreasen (1979), Chaika (1990), McKenna (2007) és Andor (2016a) által azonosított nyelvhasználati tünetegyüttesének, az inkoherencia gradációjának váltakozó intenzitással fellépő megvalósulása és felismerhetősége, a nyelvi reprezentáció jeleinek azonosítása révén a betegség diagnosztizálhatóságának irányába mutató módon. Nevezett szerzők kimutatták a szkizoid diskurzus lexikális alapú fogalmi reprezentációjában az inkoherencia szemantikai–pragmatikai bázisú jellegzetességeit. Tucatnyi beteganyag szövegmintáinak elemzésén keresztül ugyanakkor megállapítást nyert, hogy a szkizofrénia alapvetően nem érinti a szintaktikai reprezentáció szintjét, az nagyrészt intakt marad.

Hogy József Attila prózaszerű szövegében mégis felfedezhetjük a szövegek-konstrukció lexikai bázisának zavarait s annak kihatását szövegének koherenciájára, arra utal, hogy kellőképpen nem indokolt Bókay, Jádi és Stark (1982) megállapításai alapján egyértelműen a határeseti szindróma diagnózisa mellé letenni voksunkat, hanem a bizonyíthatóság céljával újra kell vizsgálni és értelmezni a pszichoanalitikus Bak Róbert, Rapaport Sámuel és Gyömrői Edit feljegyzéseit (Horváth–Tverdota 1992) a szkizoidszerű diskurzus jellege és státusa azonosításának érdekében. S hogy ehhez nem csupán a költő élete utolsó kb. három évének „szövegtermését” kell vizsgálni, hanem oeuvre-jének korábbi szakaszait is, az felvetéseim alapján számomra nyilvánvalónak tűnik. Ugyanis – ne felejtjük el – a *Piros történet* megszületését az irodalomtudósok József Attila alkotói pályájának korai szakaszára, 1925-re teszik.

Hogy mennyire tükrözi az írás József Attila betegsége alakulásának és stádiumának ismérveit, vagy ezzel szemben a költői technika tudatos, az ún. tudásfolyam típusú (stream of consciousness alapú) prózaszerű megvalósítását mutatja-e,

annak megállapítása a jövő szövegtani analízisének feladata. Az feltétlenül kijelenthető, hogy a *Piros történet* (kölcsonvéve a költő Beney Zsuzsa szóhasználatát) „rejtélyes” szövegproduktum (2010: 340). Beney ugyancsak rejtélyesnek minősíti hosszú és tüzetes fejtegetéseiben József Attila *Eszmélet* c. verskompozícióját, melyben az inkoherencia vélelmezetten megmutatkozó jegyeit a költő betegségének, a szkizofréniának tüneteiként értelmezi. Beney József Attila szövegreprezentációiban tételezetten taglalja a konfúzió jeleit. Kiemeli, hogy ez abból adódik, hogy a költő „számára egyszerre létezett a világ mint homogén és mint inhomogén létező [...] anyagiságának kontinuos és diszkontinuos formájában” (2010: 392).

Tverdota György a *Párizsi anizix* c., 1927-re datált vers szerkesztésmódját tárgyalva (1978) összeveti az avantgárd költészet szövegreprezentációjára oly mértékben jellemző montázstechnika formai-szerkezeti kivitelezésének két típusát: a kollázst és az anizix-szerű megjelenítést. A kollázst a versépítés laza típusú spontaneitásának tartja, míg az anizix szerkesztésmódja tudatosabb, kötöttebb annál. Meglátása szerint a kollázs „kisebb-nagyobb diszparát elemekből összeválogatott és összeragasztott kép-egész”. Az anizix-szerkezet pedig „önálló és zárt, független, egymásból nem következő, ok-okozati kapcsolat, időbeli egymásután, azonosság vagy ellentét szerint nem összefüggő miniatűr képek egyberótt egésze”. Imagisztikus képsorok „laza, könnyed kapcsolódása” (1978: 52), „összezsúfolt heterogén elemek, [...] képek diszparát halmozása” (1978: 54). Míg a kollázs a kapcsolatba hozott elemek szabadabb, önkényesebb reprezentációját képezi, addig az anizixot, Tverdota gondolatai mentén, a szövegreprezentáció nagyobb fokú kötöttsége, szándékolt szerkezetisége, intencionalitása jellemzi. Nézetem szerint Tverdota meglátásai közvetlenül vonatkoztathatók a *Piros történet* szövegszerkezetére, melyben konceptuálisan diszparát elemek felvonultatásának nagyobb fokú spontaneitása, kollázsszerű szabad kapcsolódása figyelhető meg, mint a tudatosabb szerkesztettség utaló anizix-szerkezet.

S miért éppen *piros* József Attila története? Tudvalevő, hogy ez volt a költő számára, fizikai jellegét és szimbolikus, metaforikus tartalmát tekintve a legkedvesebb szín. Szimbolikus tartalmánál fogva alkalmas arra, hogy az álomszerű képvilágot körítésszerű megjelenítésként biztosítsa. Márpedig a *Piros történet* értelmezhető montázsszerkezetszerűen reprezentált imagisztikus, asszociatív alapú képsorokban megjelenített álomvilágként (Kányádi 1999). Bori Imre megfogalmazásában tekinthető monológversnek (nézetem szerint akár vívódást kifejező belső monológnak) is, „melyben a képkapcsolatok lazább jellege, de az asszociációs kapcsolatok villámmainak merészebb kisülése is érvényre jut” (1970: 91). József Attila szürrealista költészetébe illeszkedve szerkezetileg kétsíkú: tényeket rögzít, és asszociációs váltásokkal telített (Bori 1970: 92). Keletkezhetett a szerző ihletett, euforikus, akár vágyakozó, bódult tudati állapotában. Az álomszerű vízió, a látomásszerűség jeleit mutató, narratív elemeket tartalmazó írás létrejöttének valós körülményeiről azonban ez ideig nincsenek ismereteink.

Irodalomjegyzék

- ANDOR J. 2016a. A kulcsszói státus kérdése a szkizofrén diskurzusbán. In: Kas Bence (szerk.): „Szavad ne feledd!” *Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 103–115.
- ANDOR J. 2016b. A nyelvi szövegek koherenciájának konstitúciójáról. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. *Officina Textologica* 19, 21–45.
- ANDOR J. 2017. Gondolatok a szövegtípus és a szövegműfaj fogalmáról és egymáshoz való viszonyáról. *Magyar Nyelv* 113/3, 302–310.
- ANDOR J. 2015/2018. On the text organizing status of key words in news discourse: An empirical study in terms of János S. Petőfi's legacy. In: M. B. Zuloaga–L. Vitacolonna (eds.): *The Legacy of János S. Petőfi: Text Linguistics, Literary Theory and Semiotics*. Newcastle-upon-Tyne: Cambridge Scholars. (Megjelenés alatt.)
- ANDREASEN, N. 1979. Thought, language and communication disorders: I. Clinical assessment, definition of terms and evolution of their reliability. *Archives of General Psychiatry* 36, 1315–1321.
- BENEY Zs. 2010. Az elérhetetlen jelentés. *Összegyűjtött irodalmi esszék II: József Attila-megközelítések*. Budapest: Gondolat.
- BORI I. 1969. *A szecessziótól a dadáig*. Újvidék: Fórum Könyvkiadó.
- BORI I. 1970. *A szürrealizmus ideje*. Újvidék: Fórum Könyvkiadó.
- BÓKAY A. 2004. *József Attila poétikái*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- BÓKAY A. 2006. *Líra és modernitás – József Attila én-poétikája*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- BÓKAY A.–JÁDI F.–STARK A. 1982. „Köztetek lettem én bolond ...” *JAK füzetek* 3. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- C., E. OSTRACH 1990. *Understanding Psychotic Speech: Beyond Freud and Chomsky*. Springfield, Ill: Charles C. Thomas Publisher.
- Diagnostic and statistic manual of mental disorders (DSM-5)*. 2013. Washington, DC–London: American Psychiatric Publishing.
- FEHÉR E.–SZABOLCSI M. (szerk.) 1967. *József Attila összes művei* IV. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FODOR G. 2008. Miért „összes”, ha nem az összes? (A hiány neve: József Attila). *Együtt* 2008/1, 8–13.
- GIORA, R. 2003. *On Our Mind*. Oxford: Oxford University Press.
- HEVESY I. 1919. Túl az impresszionizmuson. *Ma*. 3. sz. oldalszámozás nélkül.
- HEVESY I. 1922. *A futurizmus, expresszionizmus és kubizmus művészete*. Gyoma: Kner Izidor Kiadása.

- HORVÁTH I.–TVERDOTA Gy. (szerk.) 1992. „Miért fáj ma is” (Az ismeretlen József Attila). Budapest: Balassi Kiadó.
- JÓZSEF A. 1977. *Versek, műfordítások, széppróza I-II*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- KÁNYÁDI A. 1999. A magyar szürrealizmus irodalma. *Korunk* 3. X/7, oldalszámozás nélkül.
- KECSKÉS I. 2014. *Intercultural Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- MCKENNA, P. J. 2007. *Schizophrenia and Related Syndromes* (Second Edition). London – New York: Routledge.
- NÉMETH A. 1989. *József Attiláról*. Budapest: Gondolat.
- PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SCOTT, R. (ed.) 2014. *David Gascoyne: New Collected Poems*. London: Enitharmon Press.
- SEARLES, H. F. 1965/1996. *Collected Papers on Schizophrenia and Related Subjects*. Madison, Conn: International Universities Press.
- SZABOLCSI M. 1971. *Jel és kiáltás. Az avantgárd és a neoavantgárd kérdéseihöz*. Budapest: Gondolat.
- SZABOLCSI M. 1977. *Érik a fény. (József Attila élete és pályája 1923–1927.)* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- T. ASZÓDI É. (szerk.) 1978. *Barackvirág (XX. századi klasszikusaink legszebb meséiből)*. Budapest: Móra Könyvkiadó.
- TARBAY E. (szerk.) 1981. *József Attila: Világokat igazgatok, üveggolyókkal játszom*. Budapest: Móra Könyvkiadó.
- TVERDOTA Gy. 1978. József Attila és a szürrealizmus. *Hungarológiai Közlemények* 36/37, 51–57.
- VAN DIJK, T. A. 2014. *Discourse and Knowledge*. Cambridge. Cambridge University Press.
- VÁGÓ M. 1975. *József Attila*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

The Coherence of Avant-garde Prose – in Connection with Attila József

In the first section of the paper, the authors's conception of the relation of textual coherence is outlined and defined. In the following sections, the characteristic features and criteria of the notion are studied in the composition and content of the prose-form, unusual textual representation of the piece of writing, titled *Piros történet (Story in Red)*, by the poet Attila József, wherein traces of incoherence both at the level of frame-based textual mapping and text-organization are identified and interpreted. The issue targeted in the investigation concerns the possibility and degree of influence of the author's psychic condition during the composition of the text analysed, from the point of view of its coherence.

Függelék

1925

PIROS TÖRTÉNET

– Nem láttad a tehenet? Kétfelé állt a szarva és gomb volt a végén. Aztán amikor fejtem, szeliden hallgatózott.

– De bizony, láttam a madarat, piros almát tartott a csőrében. Fölvetette a fejét és tartotta benne.

– Nem láttad a tehenet? Este letérdelt lassan, aztán elaludt. Borja is volt, de azt elvitték, tul a folyón. Ballagott az úton, a farkát meg mozgatta jobbra, balra.

– Mondom, a madár fölvetette a fejét és tartotta benne. Piros volt és én most keresem. Tudom, hogy ideesett az alma. A halak pedig most odavannak, ahonnan a madarak jönnek. Bizonyosan ott van a dombon a fémek között. Mert nagyon csillogott, amikor leejtette.

*

Kissé jobbra dőlt, nagy fémkockát szoritott a hóna alá és elindult. Könyöke kiállt, mint a kocka kilencedik sarka és beleütődött az ajtófába. A sarkon már egészen jobbra dőlt. Megkérdezte a rendőrt:

– Nem tudja kérem, merre van a Lovag-uca?

– Ahol József Attila lakik? Hogyne tudnám. Nagy költő ő és én vigyázok a rendre. Sisakom is hegyes, hogy leperegjen róla az eső.

– No látja. Mindjárt tudtam, hogy maga derék ember. Ugyan őrizze meg ezt itt, ni. Mire az utolsó vonatok megérkeznek eljövök, hogy magammal vigyem.

Hóna alá nyult, letette a fémkockát. A járó kelők pedig megálltak. Különös volt, hogy egy fémkockát őriz a rendőr. Az aszfalt csöndesen világított és az emberek csodálkozva gyerekjátékokat vettek a boltban.

*

– Fölfedezték a kozmikus sugarakat, és te épp egy órája, hogy ott ülsz abban az alacsony székben. Látod, a famunkások már megcsinálták a magos szekrényt. Sok ajtaja van és amikor kinyílik, megolajozzák a tengelyeket. Mit fogsz beléakasztani, ha alacsony székben ülsz és hegyesorru hajókon nem ringattad a gyerekedet?

*

A bankigazgató elbocsátotta munkásait, mikorra megérkezett. Azonnal fölakasztotta tarisznyáját a kilincsre, átöltözött és előfizetett a helybeli lapokra.

Sétaközben találkoztak először. Az emberek összebujtak a szögletekben és hajlongtak körbe-körbe. Nyitott tenyerükből kiesett a sötét esernyő, mellyel épp tréfásan fenyegetőztek. A négy fal sima testével tartotta a menyezetet, mely fehéren terült a magasban, párhuzamosan a szertőkkel. Középen állt a négyzetes hasáb, egyetlen vörös vastömb.

*

– Látom, jössz az útról, ahol kétoldalt ülnek a fáradt bokrok és az utasokra várnak, akik jönnek a város felé. Odaérnek és szólnak: No bokor, mit vársz? ... Azok meg ülnek, mert fáradtak és várakoznak az utasokra, akik jönnek a város felé.

– Látod, jövök az útról és keresem a tehenet. Meg kell keresnem, mert nőnek a gyerekek és kell, hogy ringatózzanak a hegyesorru hajókon. Nagy kéményükből füst száll föl és mennek, a hullámok pedig piros golyókat gurigálnak előtte. De te szép vagy, hát nesze.

Lehajolt, fölemelt egy marék fekete földet és simára nyitott tenyérrel odanyujtotta. Az pedig kezét szorított véle s a földet magasba nyujtotta a fejük fölött. Egészen

magasra, kabát ujjja is visszacsuszott a könyökéig.

– Köszönöm a szíved és íme, megőrzöm.

Azzal a földet a pengő innal szerkesztett szélbe szórta.

Megcsendült az, mint a poharak, mikor a ház előtt gyerekek szaladgálnak és lobogó hajukon átsüt a napfény.

3.
A mentalizációs korlátokból adódó
szövegértésbeli eltérések
A szemiotikai textológiai jelentésreprezentáció lehetőségeiről

Dobi Edit

1. Bevezetés

Nem új keletű az az elgondolás, hogy a tipikustól eltérő szövegértés mintázatainak elemzésével közelebb juthatunk az átlag-nyelvhasználók jellemzéséhez is. Ezen kívül a szövegértés mentális feltételeiben hiányosságot mutató egyénekre nézve olyan lényeges adatokra tehetünk szert, amelyek hozzásegíthetnek ahhoz, hogy – akár pedagógiai értelemben is jól használható – javaslatokat fogalmazzunk meg az érintett egyének szövegértését támogató nyelvi megformálásra vonatkozóan.

Grice, illetve az elmélete nyomán kialakult irányzatok, így a relevanciaelmélet, a jelentés-, pragmatika- és kommunikációelméletek a pragmatikai kutatásokban többtíz éve felismerték, hogy a kommunikáció, azon belül a jelentésleképezés folyamatának feltérképezésében nemigen kerülhető meg a neurotipikustól eltérő egyének nyelvhasználatának megfigyelése.¹

Az alábbiakban a szövegértés vizsgálatának egy lehetséges módjáról lesz szó kettős szándékkal. Az egyik törekvés az, hogy képet kapjunk arról, hogy a mentalizáció korlátai – adott esetben az Asperger-szindrómában érintett egyének esetében – miképpen befolyásolják a szövegjelentés leképezését; a másik pedig az, hogy feltárjuk, hogy a szemiotikai textológiai jelentésreprezentáció hogyan, apparátusának milyen komponensei révén képes hozzájárulni az első törekvés megvalósításához. Ennek megfelelően a tanulmány igen komplex jelenséget tárgyal, aminek feldolgozásához

- először alapvető fogalmaknak, valamint néhány lényeges jelenség összefüggésének a magyarázatára kerül sor;
- ezt követően szó lesz röviden az Asperger-szindrómáról, elsősorban az érintett egyének nyelvi-kommunikációs adottságainak vonatkozásában;

¹ „Nem áll szándékomban egész „beszélő életünket” bonyolult pszichológiai esetek seregével benépesíteni, nem reménykedem abban sem, hogy megoldok valamiféle, a szándékolásra vonatkozó pszichológiai talányt, de szeretnék röviden érvelni amellet, hogy semmiféle speciális nehézség nem keletkezik azáltal, ahogy a „szándék” szót a jelentéssel kapcsolatban használom” (Grice 1975/1997: 196).

- ezután bemutatom azt a szövegértési (konkrétan ironiaértési) tesztelést, amelyet sikeresen lezajlott pszichológiai kutatások mintájára végeztem el, a vizsgálat szempontrendszerét kibővítve a szemiotikai textológia egyik pragmatikai aspektusának alkalmazásával;
- végül a fentiek alapján, az eredmények fényében lehetőség lesz következtetések megfogalmazására mind az Asperger-szindrómában érintett egyének ironiaértésére vonatkozóan, mind pedig arra nézve, hogy a szemiotikai textológia mint elméleti keret milyen lehetőségeket kínál a szövegértés-kutatás számára.

Előrebocsátom, hogy bár a vizsgálat egy viszonylag szűknek mondható nyelvhasználói közösség sajátosságainak feltérképezését célozza meg, a kapott eredmények és tapasztalatok birtokában újabb kérdések fogalmazhatók meg, amelyek mentén újabb kutatási irányok körvonalazhatók annak érdekében, hogy még többet megtudjunk egyrészt a kutatás alanyaira jellemző hiányosságokról, másrészt ezek kezelhetőségéről.

2. Fogalmak és összefüggések

2.1. A mentalizáció szerepe a kommunikációban

A *mentalizáció* fogalma a pszichológiában, a pszicholingvisztikában, a szemiotikai textológiában azt a képességet jelenti, amelynek birtokában az egyén fel tudja fogni és meg tudja érteni a másik fél közlésének szándékát, ennél fogva a sikeres kommunikáció egyik alapfeltételének tartjuk. Ezzel alapvetően megegyező jelentésben a mentálisállapot-tulajdonítás, a szándéktulajdonítás, az elmeolvasás, a naiv tudatelmélet, a tudatteória (Theory of Mind, azaz ToM) fogalmak is gyakoriak. Amikor tehát a végzett kutatás kapcsán mentalizációs korlátokról lesz szó, ez azt az Asperger-szindrómára jellemzően érvényes hiányosságot takarja, ami miatt az érintettek nem megfelelően képesek a beszélő mentális állapotának felmérésére, szándékának kikövetkeztetésére.

A *szövegértés* mint szakkifejezés a jelen kutatás kontextusában a másodlagos, azaz nem szó szerinti (implicit) jelentés leképezését jelenti; az ide sorolható jelenségek (az ironia, a humor, a metafora, a másodlagos vagy a szimbolikus jelentés) közül is az ironiáét.²

² A szó szerinti jelentés leképezésével kapcsolatosan egyénileg gyűjtött példák elemzésének eredményeit ismertettem Dobi 2016-ban. Az ismert pszichológiai és neurológiai kutatások eredményeit, valamint a kognitív nyelvészet percepciómodelljét is felhasználva az említett elemzés tanulságaként azt fogalmazhattam meg, hogy az Asperger-szindrómában jellemző eltérő figyelemorientáció folytán nagy valószínűséggel eltérő előtér-háttérdefiniálás eltérő konstruálási folyamatot eredményezhet. Ez eltérő sémaalkotáshoz vezethet, aminek következtésben az érintett egyének eltérő fogalmakat vonatkoztathatnak el (akár a mentális lexikonukban is számolni lehet árnyalatnyi különbségekkel). (Lásd bővebben Dobi 2016.)

A mentalizáció képességének és a szövegértésnek a viszonya legegyszerűbben úgy jellemezhető, hogy a jelentéstulajdonítás feltétele a megfelelően fejlett, perspektívaváltáson alapuló mentalizáció. Azaz a mentalizáció forrása a másik fél perspektívájának megértése; Schnell Zsuzsát – a nyelvelsajátítás kognitív hátterének kutatóját – idézve: „A szándékolt jelentés helyes dekódolása a beszélő szándékának kikövetkeztetésén alapul” (Schnell 2015: 26).³ Ez a megállapítás fokozott jelentőséggel bír az ironia megértésében, ahol a beszélő ironizáló szándéka következtében a szó szerinti jelentés ellentéte válik érvényessé. (Az ironia megértésének kognitív modelljéről alább részletesebben is szó lesz.)

A neurotipikus és az Asperger-szindrómára jellemző jelentésleképezés közötti eltérést jól szemlélteti az *értelmi jelentés* és a *kikövetkeztetett jelentés* fogalmak közötti viszony. A neurotipikus⁴ egyének egy bizonyos szöveghez perspektívaváltáson alapuló mentálisállapot-tulajdonítás révén értelmi jelentést rendelnek; Asperger-szindrómában azonban a mentalizációs korlátok miatt az érintettek elkerülő stratégiák alkalmazásával következtetik ki a szöveg jelentését.

2.2. A szemiotikai textológiai jelentésrepresentáció

Ismeretes, hogy Petőfi S. Jánosnak az – 1960-as évektől kezdve folyamatosan árnyalódó – elméletében a *szemiotikai textológia* komplex jelmodelljének egyik fő újítása, hogy a befogadó mentális működésének figyelembe vétele folytán mind a jelölő, mind a jelölt struktúrája sajátosan megduplázódik. Mindkét „pólus” egy objektivált vagy objektíválható síkból és egy mentálisan leképezett síkból áll: a jelölő esetében ezeket vehiculumnak és vehiculum-imágónak nevezi a tudós, a jelölt esetében ezek a relátum és a relátum-imágó. Mind a fizikai megformáltság mentális leképezéséhez (a vehiculum-imágóhoz), mind pedig a feltételezhetően kifejezett valóság mentális leképezéséhez (a relátum-imágóhoz) tartozik egy strukturális sík is: előbbihez a formáció-imágó, utóbbihoz pedig a szenzus-imágó. (Vö. Petőfi S. 1996.)

Az Asperger-szindrómára jellemző jelentésleképezés vizsgálatának szempontjából külön figyelmet érdemel a szemiotikai textológia elméletében az, hogy jelentésrepresentációs modellje szintaktikai, extenzionális és intenzionális szemantikai és pragmatikai szempontokat is magában foglal. A perspektívaváltáson alapuló

³ A pragmatika a szándékolt jelentés dekódolásának kérdéskörével az 1970-es évektől kezdve foglalkozik. (Lásd pl. Kent Bach és Robert M. Harnish *Linguistic Communication and Speech Acts* című művét 1979-ből.) Ettől kezdve nevezik a pragmatikának ezt az irányvonalát inferenciális pragmatikának.

⁴ A *neurotipikus* kifejezést az autizmusban élők alkalmazzák azoknak az egyéneknek a megjelölésére, akiknek az idegrendszere – és ennek megfelelően a mentális képességei – normálisan fejlődnek, így átlagos adottságuk van a verbális kommunikációban és a szociális működésben is. A kifejezés egyre inkább bekerül más idegrendszeri eltérésekkel foglalkozó tudományok szakzsargonjába is.

mentalizáció vezérelte jelentésleképezés kutatásában elvárásként fogalmazódik meg az elméleti kerettel szemben a pragmatikai motiváltság, a szövegek adott vagy feltételezett kommunikációs-szituációbeli használatának vizsgálata. Ez a szemiotikai textológia pragmatikai komponensében a propozicionális attitűdök formájában jelenik meg. A *propozicionális attitűd* a befogadónak a jelentéshez, azaz a feltételezhetően kifejezett tényálláshoz, ill. a kommunikációs helyzet tényezőihez való viszonya, ami az ún. *világalkotó tényezők*ben nyilvánul meg: ti. abban, hogy a közlő *gondolja, gyanítja, tudja, közli, állítja, hiszi, sejti* stb. a kifejezett tényállást, aminél fogva a befogadó *gondolja, gyanítja, tudja, közli, állítja, hiszi, sejti* stb. a közlő által feltételezetten kifejezett tényállást. Petőfi S. János modelljében tehát a propozicionális attitűd olyan részvilágokat alkotó kifejezéseket jelöl, amelyekben a közlőben és a befogadóban egy kijelentés valahogyan való értelmezése jut kifejezésre egy tényszerű viszonyítási alaphoz képest.

E felfogás alapján világos, hogy a kommunikációs helyzetben a világalkotó tényezők megfejtésének jelentős szerepe lehet a szándékolt jelentés megértésében. A fentebb Schnell Zsuzsannától idézett megállapítás a szándékolt jelentés helyes dekódolásáról tehát a világalkotó tényezők helyes megfejtését tünteti fel elengedhetetlen feltételként.

A befogadó mentalizációs korlátaiból fakadó szövegértésbeli eltérés a fentiek alapján okkal engedi felvetni azt a kérdést, vajon mennyiben játszhat szerepet a szövegértés nehézségében a szövegben rejlő propozicionális attitűd nem megfelelő kikövetkeztetése. A szemiotikai textológia jelentésreprezentációjára támaszkodva az Asperger-szindrómában érintettek iróniaértésének tesztelésébe – a tesztszövegek differenciálásával – beépítettem a propozicionális attitűdöt is mint lehetséges szövegértést befolyásoló tényezőt.

A szemiotikai textológia elképzelése szerint a szövegjelentés helyes leképezése – azaz a koherenciaképzés – azáltal valósul meg, hogy a befogadó képes a szöveghez egy olyan tényállást rendelni, amely megítélése szerint konstringens. A *konstringencia* (ennél fogva a szövegkoherencia) tehát a „szándékolt jelentés helyes dekódolásának” az eredménye. Így amikor az irónia befogadása során az Asperger-szindrómában érintett egyén – mentalizációs nehézségei miatt – nem helyesen dekódol egy megnyilatkozást (pl. szó szerint értelmezi), az történik, hogy nem a közlő által kifejezni kívánt konstringens tényállást (azaz nem a szándékolt jelentést) rendeli hozzá a megnyilatkozáshoz; a közlő és a befogadó jelentésreprezentációja eltér egymástól.

3. Röviden az Asperger-szindrómáról

Az alábbiakban az Asperger-szindrómának azokat a sajátosságait foglaljuk össze, amelyek közvetlenül vagy közvetetten befolyásolják az érintett egyének nyelvi vagy nyelvhasználattal kapcsolatos működését, így a szövegértésüket is.

A szindróma az utóbbi néhány tíz évben a neurológusok, a pszichiáterek és a pszichológusok figyelmének egyre inkább középpontjába került mint az autizmus spektrum zavar egy viszonylag jól körvonalazható tünetegyüttese; valamint a relevanciaelmélet, a jelentés-, a pragmatika- és a kommunikációelméletek is foglalkozni kezdtek olyan pszichológiai esetek (köztük az Asperger-szindróma) vizsgálatával, amelyek nyelvi- és kommunikációs vetületének megértése révén tanulságokat remélnek a sztenderd nyelvi és nem nyelvi kommunikációra nézve is.⁵

3.1. Általános diagnosztikai ismérvek

Az Asperger-szindróma diagnosztizálása három kognitív terület sérülésének ismeretében történik.⁶ Az érintett egyének zavart szenvednek a kölcsönös társas viselkedésben, az érdeklődés és a tevékenység rugalmas, adaptív szervezésében, valamint a kölcsönös kommunikatív viselkedésben. Az ezek hátterében álló okok bemutatása – bár közvetetten felismerhető és igazolható hatásuk az irónia-értésre – nem vállalható a tanulmány keretein belül, a hivatkozott pszichológiai kutatások szemléletesen tárgyalják az okok feltárását célzó kutatások eredményeit. (Vö. Csepregi–Stefanik 2012.)

3.2. Az Asperger-szindróma nyelvi és nyelvhasználattal kapcsolatos jellegzetességei

Az irónia megértésének vizsgálata szempontjából releváns nyelvi vagy nyelvvel kapcsolatos háttértényezőként az érintettek grammatikai kompetenciája, mentális lexikona, valamint a kommunikációs képességet meghatározó adottságok vendők figyelembe. Bár ezekre nézve sem tudunk általános érvényű szabályszerűségeket megfogalmazni, érdemes nagy vonalakban vázolni, mi jellemzi az Asperger-szindrómát e három kompetencia vonatkozásában.

3.2.1. Grammatika

Az eddigi tesztelések arról tanúskodnak, hogy az Asperger-szindrómában érintett egyének rendszerszerű grammatikai ismeretei nem maradnak el a neurotipikus egyénekétől. Hiányosságot mutatnak azonban a produktív morfológiában és szintaxisban (Györi 2008: 1355–1358). Bár olyan kutatásokról, amelyek irány-

⁵ Bár az Asperger-szindrómában érintettek nagyon sok közös tulajdonságot mutatnak, egyetlen észrevétel sem általánosítható, mivel közöttük jelentős eltérések is tapasztalhatók. (Az Asperger-szindróma neurológiai és pszichológiai kutatási eredményeinek kiváló feldolgozása olvasható a következő szakirodalmakban: Györi 2003, 2008; Stefanik 2005.)

⁶ Az Asperger-szindróma diagnosztizálásának szempontjait a DSM 4 és a DSM 5 néven ismert kézikönyvek ismertetik más mentális rendellenességek ismérveivel együtt.

zottan ennek konkrét hátterét törekednek feltárni, nincs tudomásom, nem járhatunk túlságosan messze az igazságtól, ha a sémaalkotás kognitív modelljére támaszkodva a performatív grammatikai képességek eltéréseiért is az eltérő figyelemirányítást és az ebből adódó eltérő absztrakciós képességet tesszük felelőssé annak ellenére, hogy a kommunikációkutatások nagy rendellenességeket nem mutatnak ki az elvonatkoztatott nyelvi szabályrendszerben.

Én magam azt hiszem, hogy az eltérő figyelemorientációval a produktív nyelvhasználat kiválasztási folyamataiban is számolni kell: ez pedig a nehézkes vagy nem helyes szabályválasztást eredményezheti, ami nyilvánvalóan lassú nyelvi produkciót vagy nem helyes nyelvi alakulatok képzését idézheti elő. (Ez természetesen igazoló erejű kutatások nélkül pusztán feltételezés.)

3.2.2. Mentális lexikon

A megértéstudományi kutatások azt engedik feltételezni, hogy a fogalomalkotás kiindulópontja a figyelem megfelelő irányítása. A figyelemirányítás abban az esetben tartható helyesnek, amennyiben nagyszámú nyelvhasználó azonos, de legalább hasonló tulajdonságegyüttesek meghatározása alapján hasonló előteret és háttérrel definiál, azaz nagyjából azonos háttérhez képest tart (majd nevez) egy előtérben fókuszált elemet valaminek.

Korábbi szövegértés- és szituációértés-vizsgálataim és a rendelkezésre álló autizmuskutatások eredményeként sikerült megértenem az Asperger-szindrómában jellemző figyelemorientációs eltérés és az eltérő jelentésleképezés közötti – vélhetően szoros – összefüggést. Ezzel együtt azt gondolom, hogy mivel az előhívás folyamata a mentális lexikonból történő helyes elemválasztásra épül, a figyelemirányításbeli deficit erre a produktív folyamatra is kedvezőtlenül hat. Ez állhat a háttérben annak, hogy Asperger-szindrómában nemcsak a lexikai reprezentációban, de az előhívásban is tapasztalhatók finom eltérések (Győri 2008: 1359–1362). Az elemválasztás másságából következik az is, hogy beszédük feltűnően választékos, pedáns. Ezt az eltérést erősítheti az is, hogy társas kapcsolataik korlátozottsága miatt a nyelvhasználati mintáikat inkább a médiából szerzik, nem ritkán klisészerű, terpeszkedő, túlzottan hivatalos stílus jellemzi a kommunikációjukat.

A dekódolás egyedi jellemzői közül hármat emelek ki, ami az itt bemutatásra kerülő ironiaértés-tesztelés vonatkozásában is érdekes adalék:

– Az Asperger-szindrómásoknak korlátaik vannak a mentális állapotokat kifejező nyelvi elemek leképezésében (*hisz, gondol, tud, vágyik* stb.). Itt kell visszaulnom arra, amit a szemiotikai textológiai jelentésreprezentáció pragmatikai komponenséről fentebb kifejtettem: a világalkotó tényezők, amelyek a közlőnek és/vagy a befogadónak a viszonyát jelzik a szöveg által feltételezhetően jelzett tényálláshoz és/vagy a kommunikáció bármely más tényezőjéhez, illetve ezek összességéhez,

éppen ezeket a jelentéseket hordozzák. (Ezt az összefüggést az alább ismertetendő iróniakutatás kapcsán lényeges szem előtt tartanunk.)

- A kontextusfüggő jelentések leképezésében is hiányosság tapasztalható, ami a nem szó szerinti jelentésnek – így az iróniának – a megértésében is érvényes.
- A szituatív deixiseknek az értelmezése, ami a kommunikációs helyzet pontos megértését igényli, szintén hátráltatott művelet.

3.2.3. Pragmatikai adottságok

A nyelvhez kötődő pragmatikai adottságok közül szintén három körülményt érdemes szemünk előtt tartani, amelyek az Asperger-szindrómával élőket jellemzik:

- Diagnosztikai jegyként tartjuk számon a kommunikatív funkció zavarát, ami gyakran visszajelzést nem váró monológok formájában tapasztalható. A társalgási készségekben tetten érhető hiányosságokat legjobban a grice-i maximák megsértésével tudjuk jellemezni: talán legszembetűnőbben sérül a viszony maximája, de a modor, a minőség, a mennyiség alapelve is figyelemre érdemes eltéréseket mutat (Grice 1997: 213–227).
- Végül, de a kutatás szempontjából leginkább kiemelendő pragmatikai jellemvonás a nem szó szerinti jelentés leképezésének nehézsége.

4. Az irónia megértésének kognitív modellje

Ahhoz, hogy az Asperger-szindrómában tapasztalható eltéréseket az irónia megértésében értékelni tudjuk, érdemes röviden átgondolni azt a kognitív folyamatot, amely az irónia alkotása és megértése közben zajlik neurotipikus egyének interakciójában.

Komlósi Boglárka észrevételei mentén tömören jellemezhető az ironikus megnyilatkozás alkotásának a folyamata a beszélő oldalán, valamint az ironikus megnyilatkozás megértésének művelete a befogadó oldalán: „Az ironikus megnyilatkozással a beszélő [...] ráirányítja a figyelmet az eltérésre a mondott jelentés és legalább egy (vagy több) sugallt jelentés között, fenntartva a pragmatikai jelentés többértelműségét” (Komlósi 2014: 228). Bár a szerző idézett tanulmányában nem kap hangsúlyt a prozódia és a nonverbalitásnak a szerepe az irónia kifejezésében és megértésében, érdemes kis figyelmet szentelni ezeknek is. A nem a megnyilatkozás lokúciójához igazodó prozódia és testbeszéd ugyanis segíti a befogadót egy olyan kognitív ösvényre lépni (a kifejezés Tolcsvai Nagy Gábortól származik), amelyen a nem szó szerinti jelentések leképezése zajlik. Ha ugyanis azzal a megnyilatkozással köszöntöm nyakig sáros gyermekem, hogy „Szép vagy!”, akkor a meglepett arckifejezésem, az ehhez társuló testtartás, valamint a meglepődést és elmarasztalást kifejező intonáció alapján még ak-

kor sem fogja szó szerint értelmezni a kijelentésem, ha történetesen szépnek érzi magát.

Az említett interakció közben zajló művelet Komlósi szavaival így jellemezhető: „a megnyilatkozás nézőpontjából kategóriaváltás, a beszélő és a hallgató nézőpontjából pedig perspektíva-váltás” (Komlósi 2014: 228). Kategóriaváltás tehát a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentés között; perspektíva-váltás pedig a beszélő és a hallgató nézőpontja között, amire kommunikáló felek a perspektívaelemzés képességének birtokában képesek.

A sikeresen zajló iróniaértés műveletének kiindulópontja a beszélő, akinek az a szándéka, hogy „a hallgatót perspektíva-váltásra és perspektívaelemzésre ösztönözzé” (Komlósi 2014: 228).

Ezen a ponton érdemes egymás mellé rendeznünk, amit az Asperger-szindrómában érintettek mentális állapot-tulajdonítási képességeiről és az iróniaértés kognitív feltételéről tudunk: az Aspergerben érintettek mentális állapot-tulajdonító képessége korlátozott; ugyanakkor éppen ezen a képességen alapul a perspektíva-váltás művelete, amely elengedhetetlen az irónia megértésében. És bár az Asperger-szindrómások adottságaikban nagy eltéréseket mutatnak, az eddigi kutatások alapján az iróniaértés vonatkozásában általános sajátosságokként említhetők az alábbiak:

- igazoltan gyenge mentális állapot-tulajdonítás,
- igazolt kerülő, kompenzációs stratégia a nem szó szerinti jelentés leképezésében,
- szórás az iróniamegértés eredményességében. (Vö. Győri 2003.)

5. Iróniaértési teszt az Asperger-szindrómában érintettek körében

A fenti tényekből kiindulva egy olyan iróniatesztelési modellt javasolok, amely bekalkulálva a tesztalanyok eddig ismert eredményeit és adottságait az irónia megértésében, kiegészül azzal a pragmatikai szemponttal, amelyet a szemiotikai textológia jelentésreprezentációs apparátusa kínál: a propozicionális attitűddel, amely Petőfi S. János szemléletében világalkotó tényezőként jelenik meg.

Mindezek figyelembe vételével a kérdés, amelyre az iróniaértési tesztelés során a választ keressük, így tehető fel: Az eltérő propozicionális attitűdök jelenléte a tesztszövegekben hogyan befolyásolja az irónia megértését, illetve az irónia megértésének az eredményességét?

Maga a vizsgálat egyrészt – a tesztalanyok kis számát tekintve – valóban pusztán egy lehetséges modell kíván lenni, amely révén többet tudhatunk meg az Aspergeresek iróniaértéséről, valamint az eredmények ismeretében lehetőséget kínál arra, hogy az Aspergeresek iróniaértését támogató kommunikációs formát, nyelvi eszközöket fogalmazzunk meg.

Másrészt azonban látni engedi a szemiotikai textológiai jelentésreprezentáció kompetenciáját az iróniaértés kutatásának árnyalásában, továbbgondolásában; ez utóbbi adalék pedig hosszabb távon nem csak az eltérő mentális működésű egyének szövegértéséről való tudásunkat gyarapíthatja, hanem kiindulópontként szolgálhat akár további kontrasztív vizsgálatokhoz is, amelyek révén a neurotipikus egyének szövegértéséről is többet megtudhatunk.

5.1. A vizsgálat komponensei, menete

Ahogy fentebb már erről szó volt: korábban eredményesen zajlott pszichológiai tesztelés adja a mintát ahhoz a szövegértési vizsgálathoz, amelyet négy Asperger-szindrómás egyén körében végeztem. Mindegyikük normál vagy kimagasló intellektusú, két lány és két fiú: Á12, S14, B21, Gy28. A tesztalanyok kódját a nevük kezdőbetűje és az életkorukat jelző szám alkotja.

A tesztalanyok – hogy a nonverbalitás és a prozódia szándékfelismerést segítő szerepét kiküszöböljük – írott szövegeket kaptak, amelyekben iróniaként értelmezendő megnyilatkozás szerepelt az egyik kommunikáló fél részéről. A négy tesztszöveget sorban kapták meg, mindegyik elolvasása után két eldöntendő kérdésre kellett válaszolniuk: egy interpretációs és egy mentális állapotra vonatkozó kérdésre.

A szövegek egyszerű iróniát, illetve hamis iróniát foglalnak magukban, és eltérő pragmatikai attitűdök tartoznak hozzájuk.

A következőkben egyenként tekintjük át a tesztszövegeket a hozzájuk rendelt kérdésekkel; valamint a tesztalanyok eredményeit összefoglaló táblázat formájában, amely a tesztalanyok adatain kívül megmutatja a tesztszövegek sajátosságait is az irónia fajtájának és a bennfoglalt propozicionális attitűdnek a vonatkozásában.

5.1.1. Első szöveg

András hosszas unszólásra megígéri Bélának, hogy odaadja neki az okostelefonját játszani. Végül András meggondolja magát, és ígérete ellenére nem adja oda a telefont játszani Bélának. Béla erre ezt mondja Andrásnak: „Jó, hogy ideadtad a telefonodat játszani!”

– Interpretációs kérdés: Béla úgy értette, hogy jó, hogy András odaadta neki a telefonját? Amennyiben a tesztalany iróniaként értelmezi a kiemelt megnyilatkozást, akkor erre a kérdésre *nemmel* válaszol.

– Érzelmi állapotra vonatkozó kérdés: Amikor Béla ezt mondta, örömet érzett? Ha a tesztalany iróniaként értelmezi Béla megnyilatkozását, akkor erre a kérdésre is *nemmel* válaszol.

Az a propozicionális attitűd, amely a szöveg értelmezésekor jelen van, az arra vonatkozó TUDÁS, hogy András nem adta oda a telefont Bélának, (tehát a Bélától származó kijelentés feltételezett jelentésének az ellenkezője érvényes a szituációra vonatkozó tudás alapján).

A tesztkérdésekre mindegyik tesztalany helyesen válaszolt, mindegyikük iróniaként értelmezte Béla megnyilatkozását a szó szerinti jelentés leképezése helyett.

Propozicionális attitűd	1. szöveg TUDÁS
Á. – 12 év	+
S. – 14 év	+
B. – 21 év	+
Gy. – 28 év	+

5.1.2. Második szöveg

Béla megbeszéli Andrással, hogy másnap találkoznak a mozi előtt ötkor. Béla pontosan érkezik, de Andrásra hiába vár, ezért elmegy. András megérkezik kicsivel később, az ő órája szerint pontosan ötkor, amely a Béláéhoz képest tíz percet késik. De ezt Béla már nem látja. Másnap Béla ezt mondja Andrásnak: – „Jó, hogy ott voltál tegnap a mozinál!”

– Interpretációs kérdés: Béla úgy értette, hogy jó, hogy ott volt András a mozinál? Amennyiben a tesztalany Béla megnyilatkozását iróniaként értelmezi, *nem* válaszol a kérdésre.

– Érzelmi állapotra vonatkozó kérdés: Amikor Béla ezt mondta, csalódott volt? Erre a kérdésre iróniaértés esetén a helyes válasz: *igen*.

A fenti példához hasonló teszt szövegeket a pszichológia hamis iróniának tekint, és alkalmasnak véli arra, hogy a szöveget értelmező tesztalanyról azt is kiderítse, hogy egy kijelentést valódi mentalizáció vagy kompenzációs stratégia alapján értelmez-e iróniának.

A propozicionális attitűd, amely befolyásolja az értelmezői magatartást: Béla arról való NEM TUDÁS-a, hogy András ott volt a mozinál.

A tesztalany abban az esetben tud helyesen válaszolni az interpretációs kérdésre, ha megérti Béla vélekedésének kontextusát, és megérti Béla mentális állapotát is, azaz valódi mentális állapot-tulajdonítást (szándéktulajdonítást) végez.

Ha a tesztalany az interpretációs kérdésre *igen*nel válaszol, ez azt mutatja, hogy szó szerint értelmezi Béla kijelentését, ami a következő kompenzációs stratégia mentén képzelhető el:

- reprezentálja a kijelentés szó szerinti jelentését;
- reprezentálja a világ aktuális állapotát;
- vizsgálja meg, hogy a két reprezentáció egymással összhangban van-e.⁷

Ha a két reprezentáció egymással összhangban van, akkor a tesztalany *igen*nel válaszol, azaz szó szerint értelmezi Béla kijelentését.

Ha a válasz nemleges, azaz a kijelentés szó szerinti jelentése és a valóság aktuális állapota nincs egymással összhangban, ez azt mutatja, hogy Béla nem szó szerint beszél, azaz a kijelentéséhez rendelhető szó szerinti jelentésnek az ellenkezője érvényes.

A vizsgálatban részt vevő tesztalanyok mindegyike megértette Béla ironizáló szándékát.

Propozicionális attitűd	1. szöveg TUDÁS	2. szöveg NEM TUDÁS
Á. – 12 év	+	+
S. – 14 év	+	+
B. – 21 év	+	+
Gy. – 28 év	+	(+) ⁸

5.1.3. Harmadik szöveg

András és Bella elmennek táncolni. Bella már nagyon várja, hogy egy jót táncoljon Andrással, mert András remek táncos hírében áll. Valóban nagyszerűen táncolnak, aztán András tánc közben véletlenül rálép Bella lábára. Bella fel-szisszenve ezt mondja Andrásnak: „Te aztán tényleg remek táncos vagy!”

⁷ Az itt kompenzációs stratégiának nevezett modellt Tátrai Szilárd Attardo kutatásaira hivatkozva (Attardo 2000, 2001) kétlépéses modellnek nevezi az egy lépéses modellel szemben, amelyekben „az adott nyelvi reprezentációhoz kapcsolódó és a kontextusból származó információk párhuzamos, egymással szorosan összefüggő feldolgozását hangsúlyozzák az ironia megértésekor” (Tátrai 2011: 195).

⁸ A helyes választ jelző + jel zárójeles formájának oka az, hogy a feladatmegoldás közben derült fény arra, hogy a Gy28-as kódú tesztalanyok erős averziója van a késéssel kapcsolatban, ami ugyebár a második tesztszöveg tartalmának egyik fő mozzanata. Kizökkent a megoldás menetéből, vissza kellett terelni, és nem lehetünk biztosak abban, hogy nem volt olyan verbális vagy nem verbális gesztusunk, amellyel az ironiaértés szempontjából helyes válasz irányába tereltük a megoldását. Mindezzel együtt úgy tűnt, hogy elég magabiztos a kijelentés ironiaként való értelmezésében.

A propozicionális attitűd, amely a példaszöveg értelmezésekor érvényesül a fenti két szöveg konkrétan tartható – TUDÁS illetve NEM TUDÁS – világalkotó tényezőjéhez képest jóval bizonytalanabb: itt SEJTÉSről, VÉLEKEDÉSről beszélhetünk arra vonatkozóan, hogy András nem elég jó táncos, ha feltételként értelmezzük a jó táncosnak ítélhetőség kapcsán azt, hogy a táncpartner lába érintetlen marad. Ez a bizonytalan világalkotó tényező a tesztalanyok ironiaértésbeli eredményességét egyértelműen negatív irányban befolyásolja. Pontosabban az értelmezésbeli eredménytelenségük enged arra következtetni, hogy ez a TUDÁShoz, NEM TUDÁShoz képest bizonytalanabb propozicionális attitűd az Asperger-szindrómában érintettek esetében nem támogatja kellőképpen az ironikus megnyilatkozás ironiaként való értelmezését.

- Interpretációs kérdés: Bella úgy értette, hogy András remekül táncol? Erre a kérdésre – ha a tesztalanyok Bella megnyilatkozását ironiaként értelmezik – nemleges választ kell adniuk.
- Érzelmi állapotra vonatkozó kérdés: Amikor Bella ezt mondta, csalódott volt? Az ironia helyes értelmezésekor erre a kérdésre *igemmel* válaszolnak a tesztalanyok.

Propozicionális attitűd	1. szöveg TUDÁS	2. szöveg NEM TUDÁS	3. szöveg SEJTÉS
Á. – 12 év	+	+	+
S. – 14 év	+	+	–
B. – 21 év	+	+	–
Gy. – 28 év	+	(+)	–

A táblázat alapján látható, hogy a négy Asperger-szindrómás tesztalany közül egynek – a legmagasabb intelligenciájúnak – sikerült megértenie azt, hogy Bella ironizál, amikor azt állítja, hogy András igazán jó táncos.

5.1.4. Negyedik szöveg

A harmadik szöveg értelmezésének eredményei vetik fel azt a kérdést, hogy vajon adható-e a tesztalanyoknak olyan verbális támpont a szöveg kontextusában, amely a propozicionális attitűd bizonytalanságát képes ellensúlyozni, és az ironiaértelmezés kognitív művelete felé tereli a befogadót.

Ennek az elgondolás háttérében a szó szerinti szövegek értésére vonatkozó tanulságok állnak, amelyek arról tanúskodnak, hogy a szövegformálásnak az a módja, amely figyelembe veszi az Aspergerben érintettek figyelemorientációjában igazolódott eltérést – és ezt a szóválasztásban, a megnyilatkozások szintaktikai szervezésében is érvényesíti –, támogatja az érintetteket a szövegek jelentés-reprezentációjában. (Vö. Dobi 2016.)

A negyedik tesztszöveget ennek értelmében olyan verbális inkoherencia-jeggyel egészítettem ki, amelynek jelentése ellentmondásban áll az ironikus megnyilatkozás tartalmával. Az inkoherencia a *dühösen* és a *remek* kifejezések jelentése között áll fenn a harmadik tesztszöveg alábbiak szerint kiegészített változatában:

*András és Bella elmennek táncolni. Bella már nagyon várja, hogy egy jót táncoljon Andrással, mert András remek táncos hírében áll. Valóban nagyszerűen táncolnak, aztán András tánc közben véletlenül rálép Bella lábára. Bella felszisszenve dühösen ezt mondja Andrásnak: „Te aztán tényleg **remek** táncos vagy!”*

Propozicionális attitűd	1. szöveg TUDÁS	2. szöveg NEM TUDÁS	3. szöveg SEJTÉS	4. szöveg SEJTÉS + verbális inkoherencia
Á. – 12 év	+	+	+	+
S. – 14 év	+	+	–	+
B. – 21 év	+	+	–	+
Gy. – 28 év	+	(+)	–	+

Az eredmény azt mutatja, hogy a SEJTÉS bizonytalan propozicionális attitűdje az ironikus megnyilatkozással inkoherens verbális elemmel kiegészítve megkönnyítette az Aspergeres tesztalanyok szövegértelmező folyamatát.

6. Összegzés

Az itt ismertetett rövid tesztelés nyilvánvalóan nem ad másra lehetőséget, mint-hogy átgondoljuk, hogy a témában eddig szerzett ismereteink alapján milyen irányban gondolhatók tovább a szövegértést tesztelő vizsgálatok, beleértve ebbe a neurotipikus egyének és a valamilyen vonatkozásban mentálisan a tipikusnak nevezhetőtől eltérően működő nyelvhasználók szövegértés-elemzését is.

Az utóbbi bő egy évtized öröndetes tendenciája a magyar tudomány kontextusában, hogy mind a pszichológia, illetve pszicholingvisztika, mind pedig a

neurológia és a neurolingvisztika kutatásaiban előtérbe kerülni látszik az ép intellektusú, jól funkcionáló autizmussal élők, köztük az Asperger-szindrómások kommunikációjának, nyelvhasználatának kutatása. Egyre többet tudunk eltérő mentális adottságaik neurológiai hátteréről, ennek okairól; és egyre több az információink kommunikációjuk grammatikai, szemantikai és pragmatikai jellemzőiről is.

Tekintve, hogy az autizmus spektrum eltérő típusaiban érintettek adottságai hatalmas eltéréseket mutatnak, előreutató törekvésnek tűnik a tipologizáló szándékú (ésszerűen elsősorban kontrollcsoportos kontrasztív) vizsgálatok szorgalmazása. (L. pl. Schnell Zsuzsanna idézett művét, valamint a Győri Miklós munkáiban hivatkozott ilyen jellegű kutatásokat.)

Az itt ismertetett vizsgálat – tekintve a tesztalanyok nagyon kis számát – pusztán egyféle javaslat kíván lenni arra nézve, hogyan alkalmazható a szemiotikai textológia propozicionális attitűdről való elképzelése az iróniaértésről szerzett eddigi tudásunk árnyalásában. Emellett – tekintettel arra, hogy az Asperger-szindrómában érintettek adottságai részben éppen a világalkotó tényezők leképezésében szenvednek hiányosságot – az is elképzelhető, hogy a tesztszövegek kialakításában a propozicionális attitűdöt is figyelembe vevő szövegértési tesztelés révén ez a hiányosság is árnyalható lenne. Így aztán az Asperger-szindrómások tesztelésében tapasztalható szórás az iróniamegértés terén (a mentálisállapot-tulajdonítás és az elkerülő stratégia tesztelésén kívül) feltehetően differenciálható a propozicionális attitűdök figyelembe vételével is.

A szövegértési vizsgálat másik – az Aspergerben érintettek szövegértésének segítésére vonatkozó – törekvése reflektálva a bemutatott rövid tesztelés alapján azt mondhatjuk, hogy az irónia megértésében Asperger-szindrómások számára támogató eszköznek tűnnek a verbális inkoherenciajegyek.

Irodalomjegyzék

- ATTARDO, S. 2000. Irony as relevant inappropriateness. *Journal of Pragmatics* 32, 793–826.
- ATTARDO, S. 2001. On the pragmatic nature of irony and its rhetorical aspects. In: Németh T. Enikő (ed.): *Selected papers from the 7th International Pragmatics Conference*. Antwerp: IPrA, 52–66.
- CSEPREGI A.–STEFANIK K. 2012. Autizmus spektrum zavarral élő gyermekek, tanulók komplex vizsgálatának diagnosztikus protokollja. Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft.
- DOBI E. 2016. Nem (ezt) mondtad! – avagy a félreértés sajátos mentális háttere. *Magyar Nyelvjárások* 54, 121–151.

- DSM 4. = American Psychiatric Association 2000. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 4. kiadás. Washington DC: American Psychiatric Association Press.
- DSM 5. = American Psychiatric Association 2013. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 5. kiadás. Washington DC: American Psychiatric Association Press.
- GRICE, H. P. 1997. A társalgás logikája. Fordította: Pléh Csaba. In: Pléh Cs.–Síklaki I.–Terestyéni T. (szerk.): *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó, 213–227.
- GYÓRI M. 2003. A neurokognitív fejlődés moduláris zavarai: autizmus. In: Pléh Cs.–Kovács G.–Gulyás B. (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Budapest: Osiris Kiadó, 738–759.
- GYÓRI M. 2014. A nyelv, a kommunikáció és a megismerés atipikus mintázatai és kapcsolatai autizmus spektrum zavarokban. In: Pléh Cs.–Lukács Á. (szerk.): *Pszicholingvisztika 1–2. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1345–1382.
- GYÓRI M. 2013. Az irónia megértése autizmusban: egy kognitív pragmatikai modellhelyzet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 25, 285–312.
- KOMLÓSI B. 2014. Most ironizálsz? Az irónia és az irónia kulcsingerei a különböző nyelvi szinteken. *Magyar Nyelvőr* 138, 226–243.
- PETŐFI S. J. 1996. *Az explicitég biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában*. Budapest: MTA, Nyelvtudományi Intézet.
- SCHNELL Zs. 2015. *A nyelvelsajátítás társas-kognitív és pragmatikai vetületei fejlődéstani szemszögből*. Doktori (PhD értekezés) tézisei. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- STEFANIK K. 2005. *Az iskoláskorra vonatkozó prognózis kérdése autizmusban – a korai képességmintázat és a naív tudatelméleti vonatkozású viselkedések szerepe*. Doktori értekezés, Budapest: ELTE, Pszichológiai Intézet.
- TÁTRAI Sz. 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Funkcionális kognitív megközelítés. Budapest: Tinta Kiadó.

Divergences in Text Comprehension Due to Limitations on Mentalization: On the Possibilities of Semiotic-textological Meaning Representation

Investigating the background factors of textual comprehension deviating from the average level might indispensably contribute to understanding deviant textual interpretation itself, and at the same time, it might also enhance our understanding of the multiplicity of factorial attitudes of the cognitively-based operation of text comprehension.

The present study describes the theoretical background as well as the practice and results of testing the textual bases of the comprehension of irony of patients with Asperger's syndrome, with an emphasis on two aims: (i) justification of the role and importance of pragmatically-based application of semiotic textology (more precisely, of factors of world-creation related to propositional attitudes) in testing textual comprehension, and (ii) putting forth proposals concerning the communicating partners' help offered to individuals with Asperger's syndrome understand non-literally coded, ironically represented meaning. Although the study – due to the low number of experimental subjects involved – only aims to provide a possible model for the investigation of irony comprehension on the part of the linguistic activity of individuals with non-typical mental operation, the test results claim for further reconsideration of the issues in a semiotic-textological framework.

4. Trópus és koherencia

Fenyő Dániel

1. A koherencia és a trópus fogalma, viszonya

A koherencia, azaz a szövegfelszín alatt meghúzódó „fogalmak és viszonyok kölcsönösen elérhető és releváns volta” (Beaugrande–Dressler 2000: 25) független a konnexitástól, valamint a kohéziótól. A szövegség alapjának a konstingencia tekinthető. Petőfi S. János definíciójában a szöveg „minden olyan [...] nyelvi képződmény, amely egy adott vagy feltételezett kommunikációs helyzetben egy adott vagy feltételezett funkciónak (intenciónak) eleget tevő, összefüggő és teljesnek tekinthető *tényállás-konfigurációt* juttat kifejezésre összefüggő és teljes megformáltságúnak tekinthető *szövegmondat/szövegmondatlánc* formájában” (Petőfi 2009: 25).

Bár a szövegség meghatározásának tétje az egyes befogadón múlik mint a koherencia elfogadhatóságának aspektusán, érdemes figyelembe venni a beszélőt is mint a koherencia szándékoltságának aspektusát. Kiss Sándor Karl Bühler nyomán azt mondja, hogy „a nyelvi jel nem csupán tárgyakhoz és tényállásokhoz van hozzárendelve [...], hanem az üzenet küldőjéhez is (mint »szimptóma« [...]) s ugyanígy ennek címzettjéhez (mint »szignál«)” (Kiss 2012: 17). A megnyilatkozóhoz és címzethez tartozó, Beaugrande-tól és Dresslertől származó felhasználóközpontú fogalmak (*elfogadhatóság* és *szándékoltság*) szorosan összekapcsolódnak. A szándékoltság a létrehozó azon törekvése vonatkozik, hogy olyan szöveget alkosson, amellyel képes egy bizonyos célt elérni. E cél elérése azonban összekapcsolódik a koherens szöveg előállítására való törekvéssel, hiszen a befogadó a rá hagyott vehikulum-imágót a világdarab előállítási tendenciájának, így a relátum meglétének hiányában nem tudja szövegszerűnek elfogadni, mivel nem képes egy olyan összefüggő tényállás-konfigurációt képezni, amely megfeleltethető lenne egy adott valóságdarabbal. Ebből következik tehát, hogy szükséges a szöveg és a befogadó kapcsolati rendszerébe beleilleszteni az alkotói szándékoltságot.

E törekvés jelenik meg a Gadamer hatástörténeti elvét felhasználó, Jauss nevéhez fűződő recepcióesztétikában is, amelyben a *sensus* a dialogizmus révén érvényesül, tehát a szöveg nem produktumként, hanem olyan – elsősorban történeti – folyamatként jelenik meg, amelyben a befogadó a szöveghez mint válaszhoz konstruált kérdése által fedi fel a tényállás-konfigurációt. A szemlélet szerint az adott *sensus* értelmezését már saját történeti kontextusában is bizonyos elvárások

határozzák meg. A saját korának kulturális kontextusába ágyazottság a későbbi korokból visszatekintve történelmi horizontként artikulálódik, amely részesévé válik a befogadó elvárási horizontjának, amely az adott szöveg befogadásának függvényében alakul. Ezáltal a koherenciát alkotó tényállások reflektálnak a mű eredeti kontextusában keletkező befogadói kérdésekre, ugyanakkor a jelenben lévő problémák, kérdések megválaszolójaként is funkcionál. A hermeneutikai szemlélet alkalmazható a szövegtani vizsgálatokban is: „a szövegkoherencia rendszerként értelmezhető, a rendszer pedig állapotként, amelynek változásai időben zajlanak le, tehát a rendszer fontos összetevője az idő. A rendszer idővonatkozás nélküli leírása a tektonika, e leírás idővonatkozással való ellátása dinamikát eredményez. A koherencia akkor jön létre, ha a beszélői és a hallgatói rendszer egymás elvárásait figyelembe véve koherens állapotba kerül a feldolgozó folyamatok nyomán, és így a két rendszer együttesen hoz létre egy koherens állapotot” (Tolcsvai Nagy 2001: 54).

Ezen procedurális rendszerelmélet, de már a hermeneutikai iskola is szakít Gadamer hatástörténeti elvével; nem fogadja el az olyan szöveg létezését, amely nem szorul rá az időbeli távolság figyelembe vételére: „A klasszikus művel szemben is kötelessége a befogadói tudatnak, hogy a szöveg és a jelen között feszülő viszonyt felismerje” (Jauß 1999: 64). A vehikulum-imágó közvetítésével a vehikulumhoz rendelt nyelvi-szemantikai organizáció, a *sensus* értelmezhetőségének lehetőségét szorosan köti az esszenciálisan e modellhez tartozó időbeliséghez, valamint a befogadót körülvevő, értelmezését behatóró történeti hagyomány (elvárási horizont). A befogadó kulturális tapasztalata szerkezetéből adódóan olyan elemeket tartalmaz, amelyek a befogadót képesek megvezetni, a szándékolt értelem helyett egy másik tényállás-konfigurációt konstruáltatni.

Paul de Man nyomán ezt a jelenséget antropomorfizációnak nevezem, amely „valamit valami másnak vesz, amit aztán adottnak lehet tekinteni. Az antropomorfizmus egyetlen állítássá vagy lényegiséggé fagyasztja a tropologikus átalakulások és tételezések végtelen sorát, s mint ilyen, kizár minden egyebet” (de Man 2002: 317). Olvasás közben a relátum-imágó képződésének stratégiájába bele nem férő relátumokat a befogadó szelektálja, figyelmen kívül hagyja, így kapva egy összefüggő tényállás-együttest. Ez a jelenség redukálja a szöveg textualitásának jellegét, hiszen megfosztja a nyelvet azon – Nietzsche *A nem morálisan felfogott igazságról és hazugságról* című szövegének de Man által tovább gondolt – jellemzőjétől, miszerint „a nyelv paradigmatisztrális struktúrája retorikai és nem reprezentációs, azaz a referenciális, adott jelentés kifejezése” (de Man 2006: 127). Ezen megjegyzés alapján a koherencia kérdéskörét a retorika felől is lehetne vizsgálni a fogalom azon értelmében, mely nem kizárólag a másokra irányuló tényleges cselekvés, a meggyőzés, hanem a nyelven belüli trópusok és alakzatok tanulmányozását jelenti.

Arisztotelész meglátása *Retorika* című munkájában, miszerint „mindenki metaforákkal társalog” (idézi: Kemény 1999b: 396), rávilágít a trópusok, valamint a szövegértelem kapcsolatára. Ha a beszéd működését alapvetően a trópusok határozzák meg, úgy a megismerés szükségszerűen szintén trópusokon keresztül vezet. Arisztotelész *Poétikájában* ugyanakkor ez olvasható: „legfontosabb a metaforák használata, mert csak ezt nem lehet másoktól eltanulni, ez a tehetség jele” (idézi: Kemény 1999a: 392). Itt a szókép egyfajta nyelvi különlegességgként artikulálódik. Kemény Gábor a két idézet közötti ellentmondást azzal oldja fel, hogy a metafora fogalmát megosztja. Szerinte a *Retorikában* a metafora a hétköznapi beszédben rejlő szóképként (pl.: *hegyhát, szélfütyülés*) jelenik meg mint a nyelv legősibb része, míg a *Poétikában* a normától való eltérésként, szabálytalanságként definiálódik, amely a költői beszédmód sajátossága. Ez az elképzelés utal a trópusokról való diskurzus két alapvető, ellentétes irányára. A két véleményt egymáshoz közelítve azonban kitűnik, hogy a trópusok olyan nyelvi normától való eltérések, melyek a nyelv használatából erednek. Ezt a paradoxont oldja fel Paul de Man retorikai tárgyú írásaiban, melyekben Nietzsche nyelvszemlélete érvényesül: „Egyáltalán nem létezik a nyelv nem-retorikus »természetessége«, amelyre apellálhatnánk: a nyelv maga szintisztán retorikai fogások eredménye” (kiemelés: de Man 2006: 127). Ebben az elképzelésben a retorika valódi tárgya a trópusok vizsgálata, amelyek – Saussure fogalmát használva, a parole részeként – nem esztétikai vagy szemantikai fogalomnak, hanem nyelvi paradigmáknak tekinthetők.

A trópus ezen értelmében vizsgálom meg a koherenciával való viszonyát Parti Nagy Lajos *Szódalovaglás* című kötetén keresztül, előbb azonban érdemes néhány szót ejteni a kötet kiválasztásának okáról, illetve annak recepciójáról. Az 1990-ben megjelent szövegkorpuszt Angyalosi Gergely az utóbbi tíz év legjelentősebb műveként üdvözölte, amely a szerző addigi költészetének újraértelmezéseként az életmű origójának a *Parti-Nagy féle tű nullfokának* tekinthető. Ez összhangban áll Keresztury Tibor kijelentésével, miszerint a kötet „egy eljárás mód összefoglalása és meghaladása” (Keresztury 2002: 127).

2. A *Szódalovaglás* értelmezési lehetőségei

A kritikák alapvető hasonlósága, hogy kiemelik a fragmentáltságot mint a kötet szerkesztési elvét. Határ Győző e szerkesztésmód miatt a *Szódalovaglás* verseit álomszövegeknek nevezte, így utalva a kötet felszínén érzékelhető kaotikusságra, valamint az értelmezhetőség nehézségeire. Ugyanezen a vonalon haladva tovább Németh Zoltán a *Szódalovaglás*t „végzetesen szétesett, rapszodikus elrendezésű, kavargó, a pillanat változásainak engedelmesskedő szövegkorpusznak” (Németh 2006: 76) tekintette, amelyet az egyes elemek szemantikai önazonosságának elbizonytalanodása okoz. Németh szerint a kötetben megjelenő „szövegformálásnak a lineritás (sic!) helyébe állított rhizomatikus burjánzás felelne meg,

[...] amely az olvasás irányait váltogatná” (Németh 2006: 78). Feltételezésem szerint azonban a szövegkorpusz szerkesztésmódjában a linearitás valós funkcióval rendelkezik, és nem csak egy, a könyvforma lehetőségét átlépő koncepcióra való törekvés kudarca, melynek oka a versek egy szükségszerű sorrendisége. Ehhez először érdemes megfigyelni a kötet paratextusának egy részletét: „Óvatlan sorok, félversek, versek kirakata ez a munka, fragmenteké, melyek zöme ’85 és ’87 között játszódtott és íródott különféle cédulákra, hányódó noteszekbe, hogy hosszan ellenállva az elrendezés riadt és tétova kísérleteinek, ’89 tavaszán-nyarán könyvvé mégis összeálljon. S ez a műfaja is: könyv. Ha van kérés, kéretik egyben olvasni...”

Az egyben olvasásra való felszólítás mögött feltételezhető a szövegek rögzítésének tudatossága. A *játszódik* szó szintén igen fontos szempontot nyit meg, hiszen utal egy, a kötet keretén belül működő történetre, amely összhangban áll Mészáros Sándor elképzelésével, mely szerint a kötet töredékeiből „összeáll egy összegző, lírai létnapló” (Mészáros 2007: 17). Parti Nagy Lajos egy, a kötet elkészülése után nem sokkal megjelent interjújában a *Szódalovaglás* kapcsán így beszélt az epikához való viszonyáról: „Lehetne mondani talán, hogy megpróbálnám megkeresni a magam [...] Átjáróját a lírától az epika felé [...] Ez még líra, [...] de egésze, szerkezete [...] hordozza a »történetet« [...]” (Keresztury 1991: 180).

A kötet szerves része tehát a benne rejlő történet, amely azonban a töredékes szerkesztésmód miatt csak impliciten jelentkezik. E történet meglétét, valamint a tágra értelmezett napló jelleget jelzi a *Szódalovaglás* időkezelése, amely a trópusok működését vizsgálva igen szembeűnő. A versekben lévő tropikus kifejezések igazodnak az egyes évszakokhoz tartozó toposzok¹ terminológiájának használatához, ráadásul a kötet lineáris olvasása esetén a trópusok az évszakok szabályszerű váltakozását implikálják. Ez természetesen nem sajátossága a *Szódalovaglás* összes versének, azonban a struktúrára kívül álló szövegek az imént vázolt rendszerrel inkább semleges, mintsem ellentmondó viszonyban állnak, így, bár nem képezik szerves részét az elképzelésnek, fennakadás nélkül beleilleszthetők az egyes paradigmákba. Ezt a kötet első harmadának egyes szövegein keresztül kívánom szemléltetni, mert itt a leginkább szembeűnő.² Előrebocsátom, hogy az itt tárgyalt szövegekkel csak ebből az aspektusból, egy-egy trópusot kiemelve fogok foglalkozni, mivel egyelőre nem célom a részletes értelmezés, csupán az időbeli folytonosság szemléltetése.

¹ A toposz fogalmán itt azon trópusokat értem, amelyek történetiségük alakulása során kodifikálódtak.

² A kötet három részre osztott, az egységeket a fragmentek egy-egy részletéből készült montázs választja el.

3. Koherencia és trópus a *Szódalovaglás* mint kötet szintjén

15. fragmentum:

*augusztus van
fürtökben hullanak a csillagok
valaminek vége van vége
orrunkban szúrós vízszagok
ez az édes rokkánás éve
szeress
szuszog a hegy szuszog a bálna
vizes
dagad az éjszaka lába
ki ne szeretne sima és feszes
kasírozz föl a nyárra*

A *Szódalovaglás* 15. elemében expliciten is megjelenik a nyár („augusztus van”), és e toposz alá rendeződnek a különböző tropikus kifejezések. Közülük most a „fürtökben hullanak a csillagok” kép érdekes, amely a kötetben belül nyárhoz kapcsolódó szövegek egyik alapvető trópusa. Megjelenik a 153. versben³ is, ahol a „nagy szénásszekerek álldogálnak ottan” vendégtextus eszünkbe juttathatja Arany János *Toldijának* első strófáját. A szénásszekerek képe egyrészt a csillag, valamint az ég trópusával összevetve a Göncölszekérre referál, másrészt az intertextualitás miatt a forrásszöveg első strófájának képét, a nyári betakarítást idézi meg, így támogatva az idő bizonyos fokú rögzítését.

36. fragmentum:

*itt van az ősz itt van ujjé
s szép mint mindig énekem
istentudja hogy mi okból
jövök haza a kioszkból
s húzgálom a zörgő avarban
mint kiskocsit az életem*

A szöveg ironikusan kifordítja Petőfi Sándor *Itt van az ősz, itt van újra* című versét. A Petőfi-költemény vershelyzetének („S hallgatom a fák lehulló levelének / Lágy nesztét”) parafrázisa („s húzgálom a zörgő avarban / mint kiskocsit az életem”) a beszélő egzisztenciális lefokozásának trópusaként az ősz toposz terminológiáját alkalmazza. Ez a kép, melyben a beszélőhöz egy metonimikusan

³ „este van hűvös van csillagos van / hangya kötőhártya úszkál a logoszbán / vérér vagy szürke por bűgőcsiga robban / nagy szénásszekerek álldogálnak ottan”

kapcsolódó elem (itt: „életem”) a kiskocsi képéhez hasonul, szerkezetileg erőteljes egyezést mutat a 105. fragmentum egy komplex trópusával, mely azonban már télies versszituációban jelenik meg:

*mint nyeletlen éjszakában
aszfaltozó gép nagy piros
olyan kiskocsit húzgálom a lábam
ezen a jeges papiros
mint akire ráfagy a blöddi
arcában guggol a vigyor
majd felpattanva elkezd bőgni
s véresre ipiapacsol
úgy ugranék de ugró lábam
szertecsúszik az iszamos
aszfaltozó nagy éjszakában
hol korcsolyázni kéne most
negyedkörívní lassu bőgni
és hosszú szép párhuzamos*

Itt a trópus komplexebb, hiszen a kiskocsi, illetve a láb között nincs kötőszó, amely meghatározná a két elem közti viszonyt, azonban a punkció hiánya miatt a *húzgálom* kifejezés egyszerre vonatkozik mindkét szóra. A Parti Nagy-féle grammatikai csavar révén a két elem között hasonlóságon alapuló kapcsolat alakul ki. A két szövegrész azonban lényeges eltéréseket is mutat. A második szöveghely komplex trópusában a *jeges papiros* szintagma egyrészt a tél terminológiáját alkalmazva megidézi azt, másrészt a papiros az írás aktusának jelentésével bővíti a szöveget. A kiskocsi aszfaltozó géphez történő hasonulásának köszönhetően azonosul az írószerrel. A működés alapján való azonosítás mellett a láb formája révén válik a toll metaforájává, így egyeztetve össze a toll papíron mozgását, vagyis az írást a jégen mozgó ember és kocsi bizonytalanságával. Ez a viszonszerveződés az esetlenség trópusaként működik, amely oppozícióban áll a korcsolyázás képével, mely a magabiztosságot konnotálja. Utolsó példaként hoznám a 142. fragmentumot:

*motozva mint egy májusi pajta
langyos esőszalmájába bujta
tott zöldág gyűrött gyermekdalok
kocsányán a hernyó fölragyog
s mintha a zöld levelecskét hinta emelné
s engedné egyre hint a
nyakába cseppecskét mi jó dolog
hasára szalmacsutkát rajzolólok*

*s motoz lefölle ujjacskaként rajta
végig a háton és végig a fejte
tőn tanulatlan mozdulatod
az esőé hogy zöldágra dobog
s leszárad mikor e furcsa fajta
gyermekdal bokrán ujjongva kihajt a*

A szöveg rájátszik a „Bújj, Bújj zöld ág” kezdetű gyermekdalra. Ahogy a monodókában, itt is megjelenik a zöld ág trópusa, ami azonban már a folyamatosságot implikáló *bújj* felszólítás helyett a befejezett aspektusú *bújztatott* jelzővel van ellátva. Így tehát a gyermekdal kora tavaszi jellege, ahhoz kapcsolódó képei a késő tavaszi időszak trópusává válnak, ahogy ezt a májusi pajta képe is explikálja.

Ez alapján látható, hogy az egyes, valamely évszakot idéző trópusok esetenként visszatérő alakzatként működnek, tehát a kötetben belül szemantikai hálózatot hoznak létre. Másrészt, ha az itt említett, valamely évszak terminológiáját használó szövegeket a *Szódalovaglás*ban elfoglalt helyükként tekintem végig, kirajzolódik az évszakok váltakozásának rendszere (15. nyár; 36. ősz; 105. tél; 142. tavasz; 153. nyár), amely időbeli folytonosságával részben alátámasztja a korpusz *naplóként* történő értelmezését. A *lírai* és a *lét* kifejezés azonban még mindig magyarázatra szorul.

4. Koherencia és trópus a szöveg szintjén

Imént a kötet szintjén lévő szövegösszetartó erőt vizsgáltam meg a trópusok viszonlatában, most azonban egy versén keresztül vizsgálom meg a koherencia, illetve a trópus viszonyát. Az előbbi példák alapján is észlelhető, hogy a kötet tematikailag sokszínű, egy dolog azonban igen erősen összefogja a korpuszt, mégpedig annak poétikája. Ennek ismertetése érdekében a 188., „akkor az ember lángban áll könyékig” kezdetű fragmentumot elemzem, amely költészeti felfogásában jól reprezentálja a *Szódalovaglás* egészét.

*akkor az ember lángban áll könyékig
rettegni kezd úristen el ne múlt
s rettegni kezd hogy sért e könyörgés is
hiszen szabad vagy múlhatatlanul
akkor az ember mint újságpapír
megáll a tűzben ferdén feketén
ég az arcán az ólom mint a zsír
a napra cseppent üdvözltekén
ez a szonett is úgy fordul feléd
hogy nem egészít és nem is egészül
kerek szerelmem szép malomkerék*

*hol életem maroknyi lisztje készül
a rettegésem mért is értenéd
forog forog patakja hangja nélkül*

A vers expliciten reflektál saját formájára („ez a szonett is úgy fordul feléd”). Ezt részben figyelembe véve határozta meg a szöveg értelmezési egységeit is, tehát először az első nyolc, majd a maradék hat sort kezelem egyben. Ez a tagolás a trópusok hatóköreinek is többé-kevésbé megfelelnek. Hatókör alatt itt az adott kép szövegbeli kiterjesztettségét értem, tehát egy központi trópus alá rendeződő, azt magyarázó egyéb kifejezések összességét.

Az első nyolc sor központi toposza a tűz, amely itt lángként, illetve égésként jelenik meg. A tűz az irodalmi hagyomány egyik legelterjedtebb toposza. Pál szerint „Elsősorban a szenvedély, az életerő, a megtisztulás, ugyanakkor a bűnhődés jelképe” (Pál–Újvári 1997: 473). Ez az ambivalencia a szövegben is megjelenik a láng és az égés kapcsolatában. Ehhez érdemes a 178. fragmentum egy részletét megtekinteni: „piros az ember igyekvése / egyre idegesebben nyúl a kéz”. Az említett részletben a *piros* szó a láng metonímiájaként értelmezve az ideges kézmozdulat trópusával együtt a „lángban áll könyékig” szöveghely szenvedélyes, erőltetett igyekvésként való értelmezését biztosítja, ami az adott jelenység elmúlása elleni könyörgés jellemzője. A könyörgés formájából adódóan olyan dialogikus viszony bontakozik ki, melyben a másik fél hallgatásával van jelen, így nehéz identifikálni. Lehetséges azonban a „rettegni kezd úristen el ne múlj” *úristenének* indulatszó helyett tényleges megszólítottként való értelmezése, amelyet erősít a könyörgés aktusa is, ami a zsoltárénekek műfaját idézi.

A beszélő elmúlástól való rettegése egyben a megszólított múlhatatlanságának megkérdőjelezése is. Az ebből fakadó büntudat trópusa a második négy sorban jelentkezik, melyben a tűz az előbbi sorok *szenvedélyes* lángjához képest sokkal inkább a bűnhődés metaforájává válik. Az ehhez metonimikusan kapcsolódó „ember mint újságpapír” hasonlat a következő sorok terminológiáját előlegezi meg. Az „ég az arcán az ólom” részletben az előbbi hasonlat két eleme metaforizálódik. Az *ember* – *papírlap* koreferencialitása mögött a költői kép egyes elemeihez rendelt szinekdochikus struktúra (*ember* – *arc*; *papírlap* – *ólom*) a metafora szintjén kiazmikusan összemosódik, így az *arc* a *papírlap* metaforájaként, az *ólom* pedig az *arcon* lévő zsírként artikulálódik. Ez a komplex topológiai struktúra metapoétikai jellegét jelzi, hogy a *papírlap*, illetve a rajta lévő *ólom* az írás, a szöveg allegóriájaként működik, amihez azonban hasonlatként csatlakozik a „napra cseppent üdvözültek” képe, amely révén a vallási olvasat beépül a metapoétikai értelmezési keretbe.

Az utolsó hat sor középpontjában a *malomkerék* toposz áll, amely az állandóság, illetve a gyötrődés jelképe. A „kerek szerelmem szép malomkerék” megszólítás magában rejtje a szerelem malomkerékkel való azonosítását is, amely által a

vers a szerelemhez való beszéd olvasatával bővül. E vonalon haladva tovább a szerelem megszólítása – ahogy az előző szakaszban is – a jelenség múlhatatlanságának és teljességének problematikájával foglalkozik. A szonett cselekvőként való pozicionálása („ez a szonett is úgy fordul feléd”) révén a beszélő metonimiájaként értelmezhető, míg a fordulás aktusa a beszéd trópusaként működik. A grammatikai viszonszerveződést tekintve a „hogy nem egészít és nem is egészül” sor a szonetthez tartozik, a *fordul* szó azonban beleilleszkedik a malomkerék terminológiájába, tehát a szerelem mint malomkerék az egészülésre, egészítésre való képtelenség tulajdonságának birtokában a szonettel hasonlóságon alapuló viszonyba szerveződik.

Az utolsó sor („forog forog patakja hangja nélkül”) terminológiailag a malomkerék toposzának fogalomkörébe tartozik, a *forog* ige alanyi ragozása miatt azonban a rettegésre való referálásként is értelmezhető. A kép egyrészt az önműködés, az állandóság trópusaként jelenik meg, hiszen a hang nélküli folyás aktusa a külső hatásoktól függetlenül működő jelenséggént értelmezhető, ugyanakkor e működés önkényességét és indokolatlanságát is jelzi. Attól függően, hogy a képet a rettegés vagy a malomkerék trópusaként olvassuk, a rettegésre vonatkozva annak indokolatlanságaként értelmeződik, míg a malomkerékre referálva sokkal inkább a trópus pozitív jelentése, az önállóság tulajdonsága válik érvényessé. A patak és hangja metonimikus viszonyát azonban másfelől is meg lehet közelíteni. A patak alapvető tulajdonsága a mozgás, ami elválasztja az állóvíztől, a patak hangja pedig ennek a mozgásnak a jelölője. A hang hiányából tehát következik mozgás hiánya is. Ez a malomkerék és a patak metonimikus viszonyában értelmezve a malomkerék forgásának tagadását vonja maga után. A forgás trópusa így önnön, valamint a megszólított lényegi tulajdonságainak tagadásává válik, ezáltal szervezve át egészében az addigi jelentésstruktúrát. A fragmentumból kirajzolódik az egzisztencia, illetve a költészet szoros szimbiózisa. Ez a szöveg, ahogyan a kötet többi verse is, a beszélő érvénytelenségének allegóriájaként értelmezhető, melynek következtében a szövegvilág elemei relativizálódnak, értékük szintén megkérdőjeleződik, beleértve a központba állított társas kapcsolatokat, valamint magát a költészetet is.

5. Összegzés

A trópusok és a koherencia közti viszonyról elmondható, hogy egyes trópusok ismétlődése révén olyan szemantikai hálózat alakul ki, mely alapján a kötet bizonyos elemeinek jelentése a determináció felé mozdul el. A szövegekben megjelenő konvencionális költői képek, a toposzok terminológiája meghatározza a trópusok szóhasználatát, ugyanakkor ezek az alakzatok a toposzok történetileg rögzült jelentését, jelentésárnyalatait képesek megbontani. A kötet tropikus kifejezései egy felsőbb szinten temporalitáson alapuló, lineáris rendszert hoznak létre,

ami azonban nem jelenti a szövegértelem rögzülését, csupán jelzi a kötetből kiolvasható történet lehetőségét. A trópusok kölcsönhatása miatt egyetlen adott olvasat sem képes megfelelni a viszonszerveződés pluralitásának, ezáltal a koherencia szükségszerűen felbomlik, majd egy másik szinten alakul újjá, amely feltehetően valamely követelménynek eleget nem téve szintén érvénytelenné válik.

Irodalomjegyzék

- BEAUGRANDE, A. DE-DRESSLER, W. U. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- DE MAN, P. 2002. *Olvasás és történelem*. Budapest: Osiris Kiadó.
- DE MAN, P. 2006. *Az olvasás allegóriái*. Budapest: Magvető Kiadó.
- DOBI E. 2016. Gondolatok a koherenciáról. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. *Officina Textologica* 19, 11–20
- DOMONKOSI Á. 2006. *Stílselemzés, trópusok, alakzatok*. Eger: Líceum Kiadó.
- JAUSS, H. R. 1999. *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- KEMÉNY G. 1999a. *A nyelvi kép mint „rendellenesség”*. In: *Magyar Nyelvőr* 1999/3, 292–302
- KEMÉNY G. 1999b. *A nyelvi kép mint „szabályszerűség”*. In: *Magyar Nyelvőr* 1999/4, 395–403.
- Keresztury T. 1991. Félterpeszben. In: Keresztury T.: *Félterpeszben*. AK Füzetek 54. Budapest: Magvető Kiadó.
- KERESZTURY T. 2002. Fragmentek mérnöke. In: Keresztury T.: *Kételyek kora*. Budapest: Magvető.
- KISS S. 2012. A szövegösszefüggés sajátosságai lírai szövegekben. In: Dobi E. (szerk.): *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Diskusszió*. *Officina Textologica* 17, 17–24.
- KÖVECSES Z. 2005. *A metafora*. Budapest: Typotex Kiadó.
- NÉMETH Z. (szerk.) 2008. *Tükördara*. Budapest: Kijarat Kiadó.
- NÉMETH Z. 2006. *Parti Nagy Lajos*. Pozsony: Kalligram Kiadó.
- NIETZSCHE, F. 1997. *Retorika*. In: Thomka B. (szerk.) *Az irodalom elméletei IV*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 5–49.
- PÁL J.–ÚJVÁRI E. (szerk.) 1997. *Szimbólumtár*. Budapest: Balassi Kiadó.
- PETHŐ J. 2003. *Koherencia és adjekció*. In: Szathmári I. (szerk.) *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Budapest: Tinta Kiadó, 169–182.
- PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PETŐFI S. J. 2009. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram 2*. *Officina Textologica* 15. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

- TOLCSVAI N. G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- ZALABAI Zs. 1986. *Tűnődés a trópusokon*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Trope and Coherence

According to the textological research of the last decade, it can be started that coherence is the ontological prerequisite of textuality. This paper examines the relationship between the notions of trope and coherence. After the theoretical survey, through the corpus of Parti Nagy Lajos's volume *Szódalovaglás*, it comes to light that the tropical expressions on the level of volume create a linear system based on temporality. However, none of the interpretations can benefit from the plural relation-network caused by tropes, leading to the decomposition of coherence, which then reappears at a different level, where it will not meet one of the requirements, thus becoming repeatedly invalid.

5.
‘Fogalmi ‘verbális
Verbálisan rögzített diskurzusok pragmaszemantikai elemzése

Kárpáti Eszter–Kleiber Judit

1. Bevezetés

Tanulmányunkban egy diskurzus elemzésével azt igyekszünk megmutatni, hogy a beszélgetés kontextusa és a diskurzus-, illetőleg dialóguscél kijelölése, majd megvalósulása miként befolyásolja a szegmensek értelmezését (Sperber–Wilson 2015) a koherencia és a relevancia egymást meghatározó összjátékaként. A diskurzusokat egyfajta kommunikációs alapegységekként kezelve igyekszünk közeliíteni a lexikai pragmatika és a dinamikus szemantika (Alberti–Kleiber–Kárpáti 2016) nézőpontjait egymáshoz.

A pécsi ReALIS kutatócsoportban dinamikus szemantikai és kognitív aspektusok mentén, értelmezésünk szerint pragmatikai aspektusú vizsgálatokat végzünk. A jellemzően megnyilatkozásalapú elemzések után most egy sajátos diskurzus bemutatására és elemzésére vállalkozunk. Egy korábban ortopéd sebészeti beavatkozáson átesett pácienssel készített interjú során arra voltunk kíváncsiak, hogyan értelmezi a páciens az orvossal, orvosokkal folytatott beszélgetéseket.

A közel egyórás interjút diktafonnal rögzítettük. Egy következő alkalommal pedig arra kértük az interjúalanyt, hogy foglalja össze az egyes dialógusokat.

2. Miért ezt választottuk?

Az orvos-beteg kommunikáció világának mindannyian voltunk vagy leszünk részesei. Sajátossága kontextuális meghatározottságának sokrétűségében ragadható meg. A fizikai, intézményi, társadalmi, kulturális szabályok, normák és szerepek többszörösen összefonódó hálójára (strukturális és tartalmi) tudások szövedéke (Kárpáti 2015), melynek maguk a kommunikáció résztvevői is részei. Vagy épp egy másik hálóból ide, a szálak közé keveredve lassan-lassan válnak részévé.

A pragmatika hagyományosan (pl.: Grice, Sperber–Wilson) a beszélő oldaláról vizsgálódik (beszélői szándék, osztenzió). Az orvos-beteg kommunikáció speciális kommunikációs helyzet; aszimmetrikus, szokásosan az orvos oldaláról definiálódik (Mascagni–Bigi 2017). A gyógyulás szempontjából viszont az az érdekes, hogy a beteg mit ért, gondol, vél, hisz. Ezért a beteg elméjében megjelenő diskurzusreprezentáció modelljét próbáltuk felvázolni az adott narratíva alapján.

Kérdésünk az volt, vajon leírható-e, s ha igen, milyen eszközökkel az eredetileg a dialógus egyik résztvevője szempontjából a másik fél hozzájárulása az alapvető téma, az egészség által kijelölt diskurzuscélhoz, ami jelen esetben a gyógyulás. Az interjú (D_0) során az interjúalany számára az egymást követő dialógusok (D_{1-4}) egyetlen diskurzusként (D) jelennek meg, számára koherens egészet alkotnak. Feltételezésünk szerint a diskurzuscél a koherenciát fontos, de nem lényegi jeggyé oldja fel az egyes dialógusok szintjén. A diskurzus koherens egységgé a diskurzuscél mentén szerveződik: vagyis a szegmensek, jelen esetben a dialógusok relevanciája hozza létre.

3. Koherencia és relevancia egy diskurzust leíró narratívában

Az elemzés keretként az orvos és a páciens kommunikációját sajátos interkulturális kommunikációként értelmeztük. A valós dialógus során a jelentés létrehozása dinamikus: egyrészt a privatalizáció folyamán a fél individualizálja a kollektívet (Kecskes 2013: 48), akár a kulturális normákra, akár a nyelviileg közvetített ismeretekre gondolunk (vö. Petőfi 2004; Dobi 2016: 11). Másrészt viszont mindkettejük tapasztalatai összevegyülnek (blending), akár keresztezhetik egymást (crossing), akár összeolvadhatnak (merging) (Kecskes 2010: 49).

Amennyiben elfogadjuk, hogy a diskurzusok során a jelentés mind az egyén, mind a kontextus szempontjából változó, kérdés, hogy a koherencia egyáltalán megfelelő fogalom-e az elfogadhatóság leírására. Mivel a koherencia a diskurzus struktúrájának a téma szempontjából való értelmi összerendezettsége a címzett irányába, akkor tartható koherensnek a szövegprodukción, ha a befogadó elméjében a vehikulum által megjelenített valóságdarab összefüggő tényállás-konfigurációként jelenik meg, akár valós, akár fiktív értelemben (Petőfi 2009: 67; a fogalom változásáról ld. pl. Andor 2016). Esetünkben ez nem elegendő a jelentéskonstrukció teljes leírásához. A beteg elméjében kialakult kép koherenciája még csak nem is szükséges, de biztosan nem elégséges feltétele annak, hogy célja megvalósítása szempontjából sikeres legyen.

Ehhez a felek dialóguscéljának kell egyeznie, vagyis a dialógusnak a diskurzuscél szempontjából relevánsnak kell lennie. A megnyilatkozások és a kommunikációs helyzet egyéb összetevői kognitív hozzájárulásuk alapján akkor tekinthetők relevánsnak, ha olyan kontextuális implikációkat eredményeznek, melyeknek pozitív kognitív hatásuk van, például megerősítik vagy átalakítják a meglévő feltevéseket, tudásokat (Wilson–Carlston 2007). Sok esetben a mondat alulspecifikált jelentése a megnyilatkozás kontextusérzékeny értelmével sem elégséges, inkább a diskurzusszegmensek figyelembevételével tudjuk pontosítani. Vagyis a címzett szempontjából definiálódó diskurzuscél vonatkozásában értelmeződik a diskurzusszegmensek relevanciája.

Tehát mindkét aspektus, a koherencia és a relevancia is a kommunikáló felek szempontjából határozódik meg. Egymást nem kizáró jellemzők, de egymástól függetlenül is, és egymást „figyelve” is működnek: lehet koherens a diskurzus, s közben nem releváns – benne a mondatok, megnyilatkozások, diskurzussegmentek értelmes egészet alkotnak, mégsem relevánsak a feltételezett diskurzus-cél tekintetében. És fordítva: adott helyzetben nem koherens elemek is lehetnek relevánsak. A diskurzusokat akár folyamatként (melyben a lépések a diskurzus-célt fejezik ki és hajtják végre), akár produktumként (a diskurzus-cél textuális megvalósulása) tekintjük, a relevancia a meghatározóbb: a dialógus koherenciája a diskurzus-cél szempontjából gyakran „felolvad”. A címzett számára releváns információk és attitűdök adódnak hozzá kognitív háttéréhez. Melyben a koherencia egy információ a sok között: arra vonatkozóan, hogyan minősíti beszélgetőpartnere textuális teljesítményét.

4. A diskurzus dialógusainak bemutatása¹

S mindezt az egyik fél beszámolója, vagyis egyfajta sajátos narratíva alapján vizsgáljuk. A volt beteg irányított, kérdések alapján történő felidézés során a betegségével kapcsolatos orvosi kommunikációs helyzetekről számolt be (D₀). Az események sorát tekinthetjük GE részéről egyetlen diskurzusnak (D), problémamegoldási helyzetnek a probléma (a betegség) felismerésétől a megoldási módszer megkeresésén keresztül a probléma megoldásáig.

GE mindvégig aktív félként volt részese, sok esetben irányítója a folyamatoknak, a döntést igyekezett a lehető legtöbb információt megszerezve (informatív), azokat értelmezve (interpretatív), mérlegelő (deliberatív) beszélgetések során meghozni, s nem elfogadni a másik fél paternalista magatartását (Bigi 2016). Az egyes orvosokkal folytatott dialógusok más-más domináns jelleget képviseltek. Négy orvossal volt kapcsolatban. Az első orvoshoz véletlenszerűen került, ő közölte, hogy műtétre lesz szükség. Ezt követően egy baráthoz fordult (2. orvos), akivel részletesen megbeszélték a problémát, s aki szakorvost ajánlott. Ez a szakorvos (3. orvos) megerősítette az 1. diagnózisát. Az ismerős révén kapott időpontban a beszélgetés tévútra futott: az orvos közös alapot keresve nem a szakmai kérdésekkel foglalkozott, hanem a helyzetet igyekezett definiálni. A rövid szakmai beszélgetés során az információk pontosak voltak, de „hatalmi” helyzetéből következően nem tartotta fontosnak az érvelést (minimál invazív vs. invazív kezelés), a meggyőzést: szakmai érvek helyett inkább személyeskedő megjegyzéseket tett (miért ilyen hiúak a nők). Közös mérlegelés nélkül előjegyezte műtétre a páciens.

¹ Az adatokat a beteg hozzájárulásával közöljük. Együttműködését ezúton is köszönjük.

További körütekintő információszerzést követően GE egy asszisztensre hallgatva a 4. orvoshoz fordult. Előzetes konzultációra, kórházi megbeszélésre (a műtét után), utólagos konzultációra bontható a megbeszélések folyamata. Az előzetes konzultáció szakmai információs szempontból megfelelő volt. A paralingvisztikai jegyek tekintetében volt kevésbé kielégítő (túlságosan halk, ez okozott is a későbbiekben – paraszolvencia – félreértést, illetőleg az idő rövidege volt zavaró). A kórházban a műtét előtt nem volt lehetőség konzultálni – ez valódi problémát okozott a betegnek. A műtét utáni harmadik napon részletes szakmai konzultációra került sor, ami minden szempontból kielégítő volt. (A hiányzó információkat a kórházi személyzettől szerezte meg a páciens.) A kórházból kikerülve a következő konzultáció azonban újra nyúlfarknyi: varratszedés, két kérdésre kapott választ a beteg, közben az orvos háromszor telefonált. Érezhetően vége volt a kapcsolatnak.

Mivel a dialógusokat megnyilatkozásszinten nem ismerjük, makrostruktúráját nem tudjuk leírni, így a konstringenciadiagram sem vázolható fel (pl. Petőfi 2004: 161, 181). A négy orvossal folytatott dialógusról való beszámolókat makroállításként azonban összefoglalhatjuk, mint ahogyan ezt maga a beteg is megtette egy második interjú során, lásd alább: 1, 2, 3, 4.1, 4.2, 4.3.

0. Maga az interjú szituációja. Kérdésünk: *Mi történt veled?*

A beszélő GE: az ő tudásai, stb. erről a helyzetről – „ez nagyon érdekes nyelvészeti”, stb., információt ad, értelmez. Az elmesélt történet azt mutatja, hogy GE számára ez egyetlen problémamegoldási helyzet, a róla való beszámoló így egy összefüggő tényállás-konfigurációt feltételez GE elméjében. Minthogy azonban egy diskurzusfolyamatról, dialógusokban megvalósuló döntési helyzetek soráról számol be, az egyes dialógusok, a lépések a diskurzuscél szempontjából értékelhetők.

1. Az első orvossal folytatott dialógus összefoglalója:

Előrehaladott csípőízületi kopása van, idő kérdése, mikor kell műteni. Próbálkozhat egyéb gyógymódokkal, például tornával, de a tapasztalatok szerint ez nem segít, csak annak enyhülnek a panaszai, aki jelentősen lefogy.

2. A második orvossal folytatott dialógus összefoglalója:

Valószínűleg protézisre lesz szükség, menj 3-hoz, ő a legjobb. Bármennyire a konzervatívot csinálja ő, én is hozzá mennék, mert az a biztos. A pécsi klinika háttere a legjobb, ezért nem mennék egy kisebb kórházba (higiénia stb.). Beajánlunk a férjemmel.

3. A harmadik orvossal folytatott dialógus összefoglalója:

a) *Hát, én nem szerettem az irodalomórákat.*

b) *Na, mutassa azt a röntgent! Biztos, hogy kell a műtét, de van itt egyéb probléma is: gerincérintettség, ami nem fog javulni. Bokáig sugároz a fájdalom, ezen a műtét nem fog segíteni. Hát, a non-invazívat felejtse el, az csak esztétikailag számít és divat.*

4. A negyedik orvossal folytatott dialógusok összefoglalója:

4.1. A műtét előtt: *Műteni kell, a műtét ezzel és ezzel jár, a non-invazívért x összeget szoktam kapni.*

4.2. A műtét után a kórházban: *Látja ezeket a kivetített felvételeket? Jól látható, hogy milyen pontosan illeszkedik a protézis. Minden tökéletesen sikerült.*

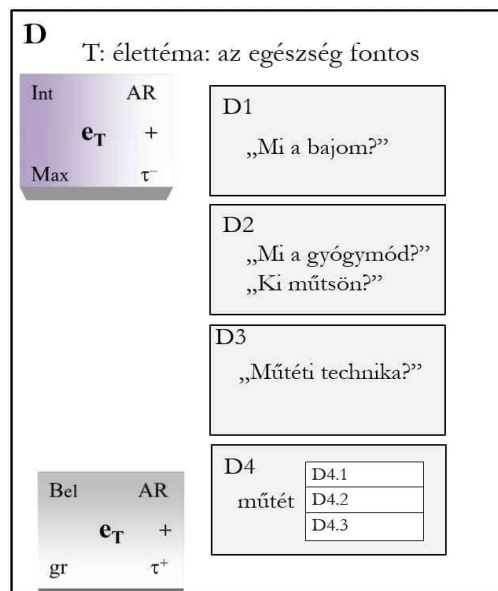
4.3. A műtét után egy héttel: *Minden rendben, mehet gyógytornára. A kis fájdalmak elmúlnak.*

5. A diskurzus dialógusai \Re ALISan

A felek elméleti diskurzusreprezentációjának leírása a \Re ALIS kínálta struktúrával ezen információk, vagyis az egyik fél beszámolója alapján is megadható.

A \Re ALIS – Kölcsönös és Élethossziglani Interpretációs Rendszer (Alberti 2011) – egy formális diskurzusreprezentációs elmélet (Kamp et al. 2011), melynek célja az interpretáló elmeállapotának formális modellálása: hiedelmei, vágyai, szándékai reprezentálása. Ezáltal intenzionális értékelés is végezhető, különféle pragmatikai tényezők vizsgálata, mint például a Grice-i maximák; mégpedig ugyanolyan mintaillesztési eljárással, mint amelyet a formális szemantika alkalmaz az extenzionális értékelésre.

Jelen vizsgálat esetében a probléma kijelölésével (betegség észlelése) egy D diskurzus szerveződik, mely a probléma megoldásáig tart (0. ábra).

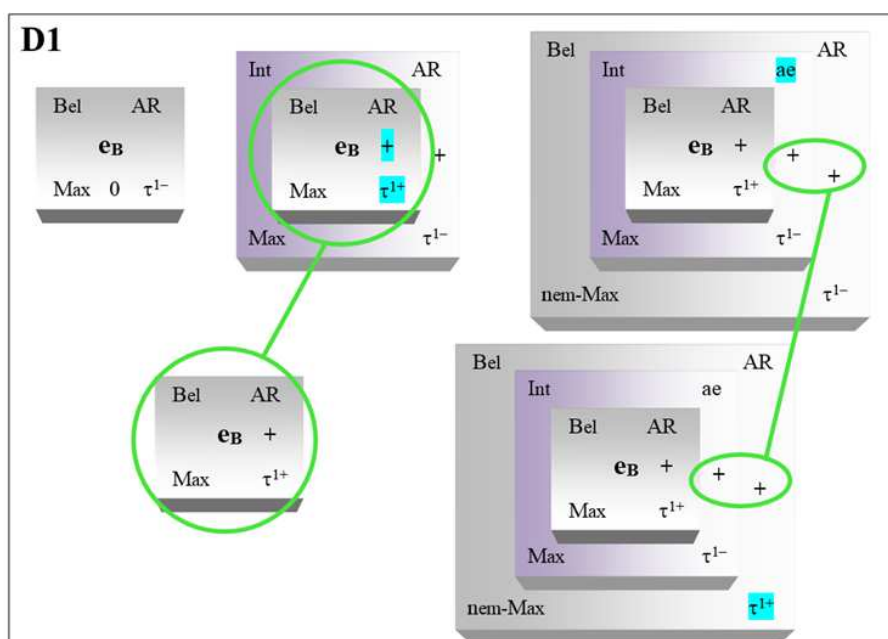

0. ábra: A D diskurzus. Diskurzuscél, szerkezet.

Az aktuális élettéma ('az egészség fontos') aktualizálódik D-ben, és megfogalmazódik a betegben a diskurzust szervező cél: egészségesnek lenni. Ez látható az első „dobozban”: a feladó (AddresseR=GE) maximális (Max) szándéka (Int) e_T állapot elérése, vagyis hogy 'egészséges (τ , GE)'. A diskurzus a τ^- időpillanattól (az aktuális szándék kezdőpontja) τ^+ időpillanatig (beteljesülés) tart. Az utolsó doboz mutatja a diskurzus végét, amikor a beteg (AR) úgy véli („great” intenzitású hiedelem: Bel), hogy elérte (τ^+ időpillanatban) a célt: újra egészséges (e_T). A diskurzus négy részre tagolható, mely a négy orvossal folytatott dialógust rögzíti, a 4. orvos esetében három szegmessel: D1, D2, D3, D4.1, D4.2, D4.3.

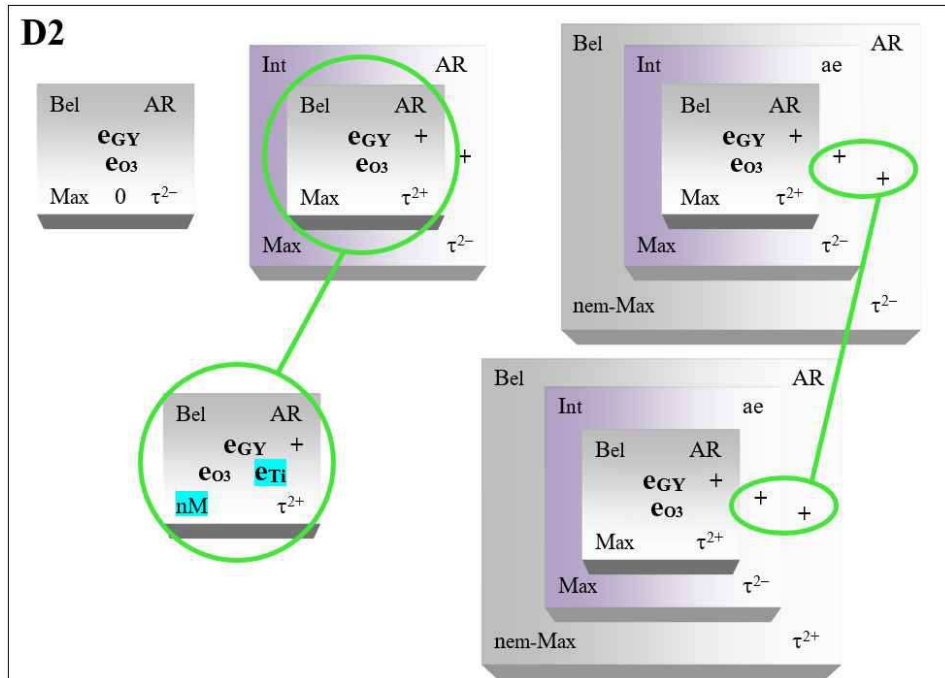
Az elemzés során elkészítettük ennek a hat dialógusnak a – beteg elméjében (véltetőleg) megjelenő – reprezentációját. A formalizmust jelen írásban nem részletezzük (lásd pl. Alberti 2011); a lényeges momentum az, hogy az adott dialógusban a dialóguscél és a beteg előzetes elvárása teljesül-e, vagyis hogy a diskurzuscél (gyógyulás) szempontjából a dialógusok relevánsnak tekinthetők-e. A pozitív kimenetet a polaritásparaméterek azonossága jelzi (pl. +/+), míg a negatív kimenet (irreleváns dialógusszegmens) a polaritásparaméterek különbözőségében ragadható meg (pl. +/0).

Az alábbiakban ezen elemzések közül megmutatunk két releváns (1. és 2. ábra), egy irreleváns (3. ábra), és egy részben releváns (4. ábra) dialógust.

1. ábra: D₁: Dialógus az 1. orvossal: „Mi a bajom?” (e_B)

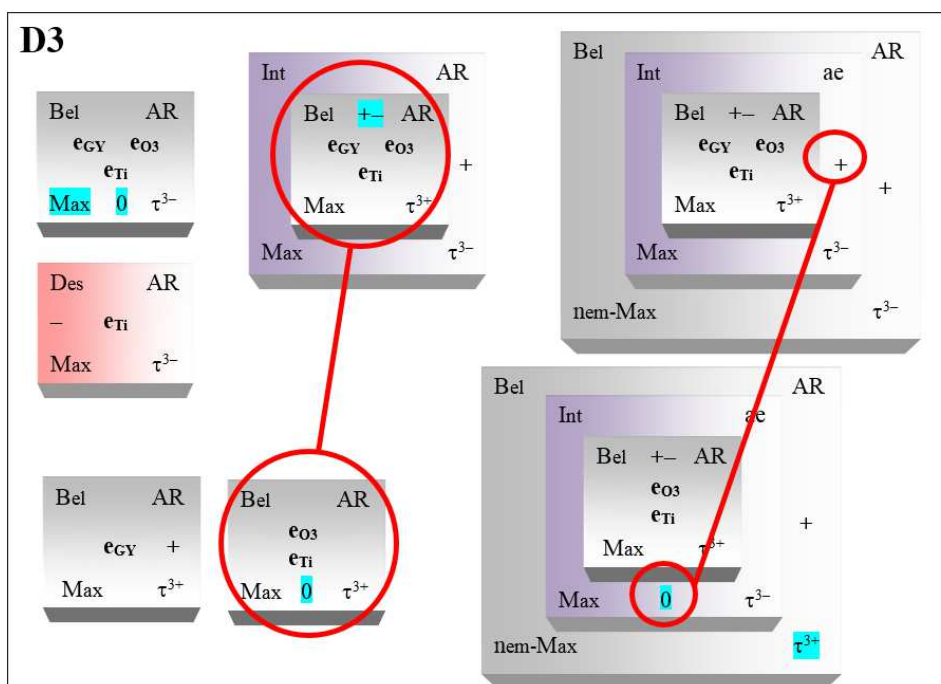
Az első orvostól (1. ábra) a beteg a diagnózist várja (formálisan: *kérdés*: $e_B?$: betegsége(τ^1 , GE, r), *válasz*: e_B : $p(\tau^1, r)$; ahol p : előrehaladott csípőízületi kopás). A dialóguscél tehát e_B kiderítése (2. doboz): a feladó (AR) maximális szándéka (Int, +) a diskurzus előtt (τ^{1-} időpontban) az, hogy tudja (Bel, Max, +) a dialógus után (τ^{1+}), hogy mi a baja (e_B). AR elvárása, hogy az orvos (címezett, ae) célja ugyanez (3. doboz). Láthatjuk (4. doboz), hogy a beteg (AR) a dialógus végén (τ^{1+}) már tudja (Bel, Max, +), hogy mi a baja (e_B), vagyis a dialóguscél teljesül (a polaritásparaméterek egyeznek a 2. és a 4. doboz között: $+/+$). Úgy véli továbbá (5. doboz), hogy az orvos célja egyezett az övével (polaritásparaméterek egyeznek a 3. és az 5. doboz között: $++/++$), vagyis az előzetes elvárása beigazolódik. A dialógus releváns.

2. ábra: D₂: Dialógus a 2. orvossal:
„Mi a gyógymód? Melyik orvoshoz menjek?” (e_{GY} , e_{O3})

A második dialógus (2. ábra) célja, hogy a beteg tájékozódjon a betegségét illetően (egy ismerős orvostól): mi a gyógymód (e_{GY}), illetve kihez érdemes fordulnia (e_{O3}) (2. doboz). (Formálisan: *kérdés*: $e_{GY}?$: gyógymód(τ^2 , GE, r'), *válasz*: e_{GY} : $p'(\tau^2, r')$, ahol p' : műtét; illetve a műtétet végző orvos esetében: *kérdés*: $e_{O3}?$: felkeres(τ^{2+} , GE, r'') \wedge orvos(τ^{2+} , r''), *válasz*: e_{O3} : $p''(\tau^{2+}, r'')$, ahol p'' : O3 orvos.) A beteg elvárása, hogy az orvos célja ugyanez (3. doboz). A 4. doboz mu-

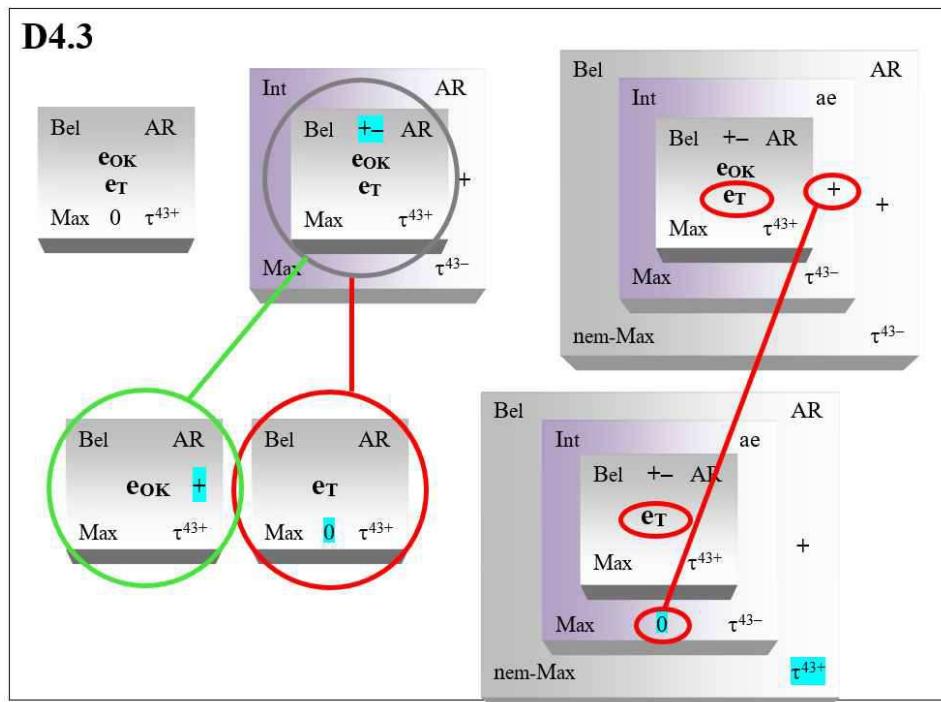
tatja, hogy a dialógus után (τ^{2+} időpontban) a beteg valóban a birtokában van a kért információnak, a polaritásparaméterek egyeznek (+/+), a dialóguscél teljesül. Azt is láthatjuk továbbá, hogy pluszinformációra is szert tett, mégpedig arra, hogy a műtetre (O3 orvos esetében) invazív műtéti technikával kerül sor (e_{Ti}), ami miatt nem biztos abban, hogy megfogadja az orvos tanácsát, és O3-hoz fordul (vélekedése 'nem maximális' (Bel nM) a megszerzett információkról). Végül az utolsó doboz reprezentálja azt a vélekedését, hogy az orvos dialóguscélja megegyezett az övével (a paraméterek egyeznek: ++/++), vagyis a beteg előzetes elvárása beigazolódik. A dialógus releváns.

3. ábra: D₃: Dialógus a 3. orvossal: „Valószínűleg műtét O3-nál invazív műtéti technikával.” (De erős vágy (Des) az invazív ellen.)

A harmadik orvostól (3. ábra) a beteg alapvetően megerősítést vár (dialóguscél: nem maximális vélekedésből maximális tudás legyen), mégpedig három területen: (1) valóban műtetre van szükség (gyógymód: e_{GY}), (2) a címzett (O3) a megfelelő orvos a műtethez (e_{O3}), és az invazív műtéti technika valóban megfelelőbb, mint a minimál invazív (e_{Ti}). AR elvárása, hogy az orvos célja ugyanez. Ebben az esetben a dialóguscél nem teljesül: a dialógus végén (τ^{3+}) a beteg továbbra sem tudja (a tudás polaritásértéke 0), hogy ő-e a megfelelő orvos, és hogy

az invazív-e a megfelelő technika (nem győzte meg). A beteg előzetes elvárása sem igazolódik be: a dialógus végén AR hiedelme az, hogy az orvosnak nem volt célja (polaritás: 0), hogy megerősítést nyújtson.

4. ábra: D_{4.3}: 3. dialógus a 4. orvossal:
utólagos konzultáció, varratszedés. „Meggyógyultam?”

A beteg végül a negyedik orvos mellett döntött. Vele összesen három konzultációra kerül sor, a 4. ábra az utolsó alkalomról készült reprezentációt mutatja. A beteg dialóguscélja kettős: egyrészt szeretné tudni, hogy a műtét kapcsán minden rendben van-e (e_{OK}), másrészt arra kíváncsi, hogy meggyógyult-e, vagyis elérte-e a diskurzuscélt (e_T), merthogy még mindig vannak fájdalmai. AR elvárása, hogy az orvos célja ugyanez. Ebben az esetben a dialóguscél hiányosan teljesül, csak az első kérdésre kap kielégítő választ. Az elvárásokhoz képest a beteg kevesebbet kap (csak e_{OK}): az orvos érzékelteti, hogy mivel a műtéti procedura lezárult, vége van a kapcsolatnak.

Összegezve a dialógusokat: a vizsgált jelenség szempontjából azt tapasztaljuk, hogy D₁, D₂, D_{4.1}, D_{4.2} és részben D_{4.3} esetében teljesült a dialóguscél, ezen dialógusok relevánsnak tekinthetők a diskurzuscél (gyógyulás) vonatkozásában. Ezzel szemben D₃, illetőleg részben D_{4.3} esetében nem teljesült a dialóguscél, így ezeket irreleváns dialógusszegmenseknek értékelhetjük, melyek nem vitték előre

a gyógyulási folyamatról szóló diskurzust, „megzavarták” annak koherenciáját; másként értelmezve: a koherens diskurzusnak nem részei. Mindezek egyszerűen leolvashatók a ReALIS formalizmusával készített reprezentációkról, csupán a polaritásparaméterek azonosságát kell megvizsgálni.

6. Konklúzió

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy amennyiben a dialógus során egy dialóguscél teljesül, az adott dialógus a diskurzuscél szempontjából releváns lesz. A diskurzus szegmensei – esetünkben a dialógusok – relevanciájuktól függően alkotnak (vagy sem) koherens diskurzust.

Úgy tűnik, hogy a ReALIS képes megragadni azokat az információszegeket, melyek mentén egy diskurzus folyamatában a koherencia „beállítódik”.

További kérdés lehet, hogy egyrészt hogyan értékelhetők a diskurzus során egyébként megjelenő (olvasott, hallott, látott) információk, ezek hogyan befolyásolják a mentális állapot változását. Másrészt az, hogy a diskurzus hogyan épül be, esetleg épül tovább GE elméjében: újraszerveződhet-e a diskurzus, újra megnyílik-e egy újabb esemény/probléma megjelenésekor, vagy pedig egy következő diskurzusnak alkotja-e a keretét GE ismerethálójának részeként.

Irodalomjegyzék

- ALBERTI G. 2011. *ReALIS: Interpretálók a világban, világok az interpretálóban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ALBERTI G.–KLEIBER J.–KÁRPÁTI E. 2017. Reális (ReALIS) kép a másik elméről. In: Márton M.–Molnár G.–Tózsér J. (szerk.): *Más elmék*. Budapest: l'Harmattan, 237–268.
- ANDOR J. 2016. A nyelvi szövegek koherenciájának konstitúciójáról. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. *Officina Textologica* 19, 21–45.
- BIGI, S. 2016. *Communicating (with) care*. Amsterdam–Berlin–Washington DC: IOS Press.
- DOBI E. 2016. Gondolatok a koherenciáról. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. *Officina Textologica* 19, 11–20.
- KAMP, H.–van GENABITH, J.–REYLE, U. 2011. Discourse Representation Theory. In: Dov G.–Franz G. (eds.): *Handbook of Philosophical Logic*. Berlin: Springer, 125–394.
- KÁRPÁTI E. 2015. Az orvosi nyelvhasználat szerepéről. In: Geckső T.–Sárdi Cs. (szerk.): *Nyelv, kultúra, társadalom*. Székesfehérvár: KJF–Budapest: Tinta, 119–125.

- KECSKES, I. 2010. The paradox of communication. Socio-cognitive approach to pragmatics. *Pragmatics and Society* 1: 1, 50–73.
- KECSKES, I. 2013. *Intercultural Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- MACAGNO, F.–BIGI, S. 2017. Analyzing the pragmatic structure of dialogues. *Discourse Studies*. Vol. 19 (2), 148–168.
- PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PETŐFI S. J. 2009. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II. (Adalékok a verbális szövegek szövegösszefüggőség-hordozóinak vizsgálatához)* *Officina Textologica* 15.
- SPERBER, D.–WILSON, D. 2015. Beyond speakers meaning. *Croatian Journal of Philosophy*, Vol. XV, No. 44, 117–149.
- WILSON, D.–CARSTON, R. 2007. A Unitary Approach to lexical pragmatics: relevance, inference and ad hoc concepts. In: N. Burton-Roberts (szerk.): *Pragmatics*. London: Palgrave, 230–259.

[?]Dictum

Pragmasemantic analysis of verbal discourses

This paper is an adventure: it tries to approximate the viewpoints of lexical pragmatics and dynamic semantics by an analysis of a special narrative. It shows that in medical context a patient creates a discourse in the course of her/his encounters. These dialogues have their own goals, and become relevant only if those goals are fulfilled and meet the main goal of the discourse. By the means of *ReALIS* the study shows that interpretation is an interplay between coherence and relevance: coherence is dissolving on the dialogue level, but discourse-coherence is built along the discourse-goal, by the relevance of its segments, the dialogues.

6.

Következtetési műveletek és koherenciateremtés

Simon Gábor

1. Bevezetés

A kognitív szemléletű szövegtan szerint a szöveg nem tükrözi vagy leképezi a világot, „hanem reprezentációk összetett rendszerében modellálja” (Tolcsvai Nagy 2001: 121). A szövegértelem mint kognitív modell (1) több forrásból (aktuális diskurzus, enciklopédikus tudás, a szituáció ismerete) és különféle műveletekkel (fogalmi sémák aktiválása, kidolgozása, következtetések) jön létre, (2) a nyelvileg kifejtett jelentés alulspecifikált a szövegértelem gazdagságához képest, továbbá (3) a szöveg mentális reprezentációja dinamikusan kibontakozó struktúrára (Sanders–Spooren 2001: 1–7). A koherencia tehát nem a szöveg jellemzője, hanem a szöveg megértésével formálódó mentális reprezentációé (Givón 2008: 258–259): legtágabb értelemben véve akkor koherens a szövegértelem, ha összekapcsolhatók a szöveg nyelvi kifejezéseinek feldolgozásával kialakított jelentések, információs egységek (Sanders–Spooren 2001: 7).

A szövegértelem dinamikus, ugyanakkor strukturált mentális reprezentáció, amelyet Givón (2008: 262; l. még Simon 2014: 98–100) javaslata nyomán jelentések hálózataként célszerű modellálni. E hálózatban az egyes jelentések között a befogadó elme (szomszédsági, hirearchikus vagy egyéb) kapcsolatokat alakít ki, egymáshoz horgonyozva a jelentéseket, ezáltal válik koherenssé a szöveg egészének jelentése. A jelen tanulmány célja a koherenciateremtés folyamatának vizsgálata, azoknak a műveleteknek az elemzése, amelyekkel a jelentések közötti kapcsolatok létrejönnek.

E műveletek egyike a következtetés (inferencia): a nyelvileg nem kifejtett összefüggések kialakítása, vélekedés, az új információ integrálásának, a mentális reprezentáció „frissítésének” egyik alapvető módja. Grice már a hetvenes években ráirányította a figyelmet arra, hogy a szó szerinti jelentés kiterjesztésének hátterében egy implikaturákat eredményező következtetési eljárás áll, amely az együttműködési elvre alapul, és biztosítja a diskurzus koherenciáját (Grice 1975; l. még Sanders–Spooren 2001: 4; Pléh 2014: 297). A szöveg kognitív kiindulópontú magyarázata mind a mikroszint (a fogalmi szójelentésen alapuló anafora bizonyos típusai), mind pedig a mezoszint (fogalmi sémák részleges kifejtettségére épülő) koherenciaviszonyainak bemutatásában következtetési műveletekre támaszkodik (Tolcsvai Nagy 2001: 229–230, 272–280). Az inferencialitás körében végzett hazai kutatások pedig egyértelműsítik, hogy a hétköznapi következtetés részét képezi

az események fogalmi és nyelvi konstruálásának, és nincs éles határ a tapasztalás és a következtetés/vélekedés között a megfigyelt eseménysorról kialakuló narratívákban (Kugler 2015: 131–197). Nem egyértelmű azonban, hogy vajon az inferenciák csupán proposíciók mikroszintű összekapcsolását végzik (áthidalásokként, l. Pléh 2014: 297–299), vagy a szövegértelmezés egészére kiterjedő koherenciaképző műveletként is értelmezhetők-e (l. a tudásalapú/lexikális következtetések jelentőségét Givón 2008 elméletében). Nincsenek magyar nyelvű szövegeken végzett empirikus vizsgálatok arról, hogy pontosan miként és milyen következtetési folyamatok mennek végbe a megértés során (leginkább az emlékezésre és a felidézésre vannak adataink, l. Pléh 2014). És azt sem tudjuk, hogy általános következtetési mechanizmust kell-e feltételeznünk a koherenciateremtés hátterében (miként Grice, továbbá a relevanciaelmélet osztrénz-következtetési nyelvelméleti modellje javasolja, l. Sperber–Wilson 2013), vagy a következtetési műveletek műfajspecifikus, szövegtípusfüggő mintázatokba rendeződnek.

Ebben a tanulmányban egy olyan kutatás eredményeit mutatom be, amely olvasók következtetési műveleteit vizsgálta elbeszélő és lírai szövegek esetében. Az elméleti keretet részben a Peirce által kidolgozott hármas kategóriarendszer (dedukció, indukció, abdukció), részben pedig az erre alapozott abduktív megismerélmélet (Magnani 2009) adta. A továbbiakban először felvázolom a vizsgálat során használt fogalom- és kategóriarendszert, majd bemutatom a vizsgálatot és annak eredményeit. A tanulmányt az eredmények értékelése zárja.

2. A következtetési műveletektől az abduktív megismerésig

Az inferencialitás megközelítését egyfelől a műveletek mechanikus, esetenként logikai-komputációs leírása, másfelől a bináris oppozíciók (áthidalás és prediktív következtetés, dedukció és indukció, szigorú és laza következtetési folyamatok, gyenge és erős eljárások) mentén történő kategorizálás jellemzi (részletesen l. Kugler 2015: 63–70). A következtetés azonban nem homogén művelet, és nem csak a szöveg koherenciáját biztosítja, sokkal inkább „komplex, általánosan alkalmazott, az emberi kogníció szempontjából alapvető jelenség”, amely „akkor is működésbe lépne, ha a szöveg teljesen kifejtett és koherens volna” (Kugler 2015: 63, 65). Kutatásom egyik előfeltevése, hogy a következtetés az emberi megismerés összetett folyamata, a másik pedig, hogy a dichotómiák helyett egy rugalmasabb, hármas rendszer alkalmazandó.

E rendszer kiindulópontja Charles S. Peirce szemiotikai ismeretelmélete (l. Peirce 1934), amely ugyan rendkívül összetett, több (paradigmatikus) változást mutató (l. Burks 1946) filozófiai modell, így részletes ismertetésére e tanulmányban nincs mód, ám a vizsgálat szempontjából legfontosabb tézisei a következőképpen összegezhetők. (1) A következtetésekkel vélekedéseket alkotunk és/vagy igazolunk a világról, amely a megismerés szerves részét képezi. (2) A

hipotézisalkotás, a találgatás evolúciós (ösztönszerű) mentális örökség, amely ugyanúgy érvényes ismeretekhez vezet, mint a bizonyítás. (3) A vélekedésnek nem csupán a gondolkodásban, hanem már a percepcióban is alapvető szerepe van.¹ (4) Az emberi elme bizonyos folyamatai nem racionális, elemző jellegűek, hanem szintetizáló természetűek és tárgykonstituáló szerepűek: hipotetikus gondolkodás nélkül törvényszerűségek sem lennének feltárhatók, a vélekedő következtetések a racionális cselekvést alapozzák meg.

A vélekedés rehabilitálásán túl Peirce episztemológiáját a hármasság uralma jellemzi. A dedukció és az indukció mellé az abdukció fogalmát dolgozza ki. Míg az első esetben egy jelenség magyarázatához törvényszerűséget hívunk segítségül (így a konklúziónk biztosan igaz lesz), a második esetben pedig a magyarázat során egy gyenge (valószínű) hipotézisre támaszkodunk (konklúziónk tehát valószínűleg igaz, és a következtetés célja éppen az, hogy a hipotézist érvényesítse), addig abduktív következtetés esetén egyáltalán nincsen semmilyen hipotézisünk a háttérben, és éppen a következtetés révén jutunk el egy lehetséges hipotézis kialakításáig.² Ez tehát nem két proposíciót köt össze, hanem azt a hipotetikus hátteret teremti meg, amely alapján a komplex jelentés egésze koherenssé válik. Ha szövegek megértésekor sikerül abdukciót azonosítani, akkor megállapítható, hogy a következtetések nem csupán mikroszintű szövegegységek összekapcsolásában játszanak szerepet, és vizsgálatuk új lendületet adhat a koherencia kutatásának.

A peirce-i ismeretelméletre alapozva Lorenzo Magnani (2009) dolgozta ki az abduktív megismerés modelljét a tudományelméletben, az abdukció részletes tipológiáját tárva fel. Megkülönbözteti a teoretikus (pusztán mentális modelláláson alapuló, azaz offline) abdukciót a manipulatív műveletektől (amelyek a környezet alakítása, például újrendezése, megváltoztatása révén vezetnek hipotézisalkotáshoz, online folyamatok). A teoretikus abdukción belül pedig elkülöníti a modell alapú következtetéseket a szentenciózus abdukciótól: az előbbi esetben analógia, más médiumokkal való összevetés (figurativitás) eredményez vélekedést, az utóbbi pedig a vélekedés szillogisztikus megformálása (absztrakt formuláját 1. a 2. lábjegyzetben). Nincs éles határ az abduktív következtetések típusai között (az analogikus modellalkotás a környezeti erőforrások, eszközök manipulatív alkalmazásába mehet át, miközben egy formális analógia logikai formulát is ölthet). Sőt, amennyiben a teoretikus abdukció kellően stabil összefüggésekhez vezet el, dedukcióba hajlik a megismerés, a manipuláció ismétlődése pedig induktív igazolássá válhat.

¹ Peirce szerint nem az entitás részleteiből állítjuk össze az észleletet, hanem a dolog egészét észleljük (percepciós holizmus), az azonosítás, felismerés során pedig vélekedéseket formálunk a dologról.

² Peirce (1934) megfogalmazása alapján: Egy meglepő tény, C, megfigyelhető. De ha A igaz lenne, C természetessé válna. Ezért ésszerű A igaz voltát feltételezni.

Az irodalmi szövegek antropozemiotikai elmélete szerint a megértés során mindhárom következtetési műveletet alkalmazzuk (Taha 2016: 345). De igazolható-e empirikusan a következtetési folyamatok? Milyen arányban mennek végbe e műveletek a befogadás során? És van-e a műfajiságnak bármilyen hatása a következtetési műveletekre? A kutatás során ezekre a kérdésekre kerestem a választ.

3. A vizsgált anyag és a vizsgálat módszerei

A kutatás hipotézise szerint a következtetési műveletek elemzése alkalmas arra, hogy újrafogalmazhassuk a narratív és a lírai műfajok közötti különbséget, mégpedig a következő módon: a lírai műalkotások poétikai hatása intenzív abduktív következtetések mentén bontakozik ki, míg a narratív szöveg befogadása során az induktív és a deduktív inferencia dominál. A hipotézis vizsgálatához három szöveget alkalmaztam: Örkény István egyik egyperces elbeszélését (*Jelenség*), a novella Erdős Virág által versként tördelt változatát, továbbá Horváth Elemér kortárs költő rövid versét (*emlékezés a távozásra*). Noha az Örkény-mű groteszk jellege sajátos befogadói értelemképzést kezdeményezhet, a novella egyszerű történetismája, egyszerű stílusa a mindennapi narratívákhoz teszi hasonlatossá. A Horváth-versre poétikai sűrítettsége, terjedelme és kevéssé ismert jellege miatt esett a választás, hogy az adatgyűjtés során elkerüljem az iskolai verselemzések gyakorlatát. Az elbeszélő, de versként tördelt szöveggel azt vizsgáltam, vajon a poétikusabb forma elmozdítja-e a befogadást az intenzívebb abdukció irányába.

Az adatgyűjtést internetes kérdőívekkel végeztem 2017 tavaszán.³ Az egyikben Örkény novellájára és Horváth versére vonatkoztak kérdések, a másikban az Erdős-féle versváltozatot követte a kortárs költemény. A kutatás nem reprezentatív: 30 felsőfokú vagy posztgraduális tanulmányokat folytató hallgató vállalkozott a kitöltésre. Magyar nyelv és irodalom szakos hallgatók nincsenek közöttük, mert ők professzionális értelmezőkké válnak a képzés során.

A résztvevőktől a szövegek elolvasását, majd 9 kérdés megválaszolását kértem. A kérdések egy része a szövegértelem egészére, a holisztikus olvasat kialakulására irányult (parafrázis megalkotása, a központi szereplő azonosítása és jellemzése, a szövegbeli történések tér-, idő- és társas kontextusának meghatározása, a szövegbeli események magyarázata), más részük kiemelt kifejezések jelentésének megadását kérte. A teljes értelemszerkezetre és a lokális koherencia-viszonyokra egyaránt kiterjed tehát a felmérés. A kérdéseket a holisztikus olvasattól a lokális jelentésadásokig rendeztem el (top–down orientáció), ez azonban

³ A kérdőívek elérhetők a következő url-címeken:

https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSfvrnCF25WcLsHo4h94ju_6sjTjmLo23ycmiLmd-p05v4bxA/viewform, illetve
https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSdTXq_2BrsMOvJ9LgfolGpB1dXjqgjXoWU3NIdFGn81ldTMdw/viewform.

egy offline, utólagos adatgyűjtés esetén nem teszi lehetővé, hogy a két dimenzió dinamikus kapcsolatát is feltárjuk.

Mivel a válaszok (összesen 540 darab) egyúttal a szövegek jelentésére irányuló következtetéseknek tekinthetők, elemzésükhöz elsősorban a három peirce-i kategóriát alkalmaztam. Deduktívnak értékeltem a választ, ha az stabil tudásra, összefüggésrendre hivatkozott, illetve ha semmilyen módon nem lépett ki a szöveg által expliciten felkínált evidenciák köréből.⁴ Induktívnak bizonyult a válasz, ha gyenge hipotézisre hivatkozott, és bizonytalanságát nyelvileg is jelölte, illetve ha újszerű részleteket integrált a magyarázatába, kiterjesztve a szövegértelmet nyelvileg nem explikált irányba.⁵ Végül abduktívnak minősítettem a választ, ha új, saját olvasatot hoz létre (szentenciózan), egyéni asszociációkkal gazdagítja azt, modell alapú, figuratív jelentéseket dolgoz ki.⁶ A kutatás jelenlegi fázisában nem különítettem el az abdukció altípusait, azok a kategória árnyalt alkalmazását, a problémás esetek minősítését segítették.

A kategorizált válaszokat mennyiségi és minőségi elrendeződés szempontjából egyaránt elemeztem. Az inferenciák statisztikai megoszlását ROPstat⁷ szoftverrel vizsgáltam, kétmintás t-próbával tesztelve a hipotézist. A kvalitatív elemzés során az egyes szövegekhez tartozó válaszok jellegét és arányát dolgoztam fel, feltérképezve a szövegfüggő következtetési profilokat.

4. Eredmények

A narratív szöveg esetében a válaszok 33%-a deduktív, 22%-a induktív, 45%-a pedig abduktív jellegű. A lírai szövegnél ezek az arányok: 35% (D), 34% (I) és 31% (A). A hipotézis centrális állítása tehát (a lírai szövegek intenzív abdukciót kezdeményeznek, míg a narratívák esetében a dedukció és az indukció megy végbe nagyobb arányban) nem igazolódott: a novella megértése nagyobb arányban abduktív, a költeménynél viszont egyik művelet sem domináns, ám az indukció aránya szembetűnően nagyobb, mint az elbeszélő szöveg esetében.

Összevettem a novellára és a versváltozatra adott válaszokat is: az előbbi 35% : 24% : 41%, az utóbbi 32% : 20% : 48% megoszlást mutatott (D : I : A sorrendben). A különbség nem szignifikáns ($p=0,3202$): sem a műfajiság, sem a szövegforma nem eredményezett intenzív abdukciót a verses szövegek esetében,

⁴ Például: „A parafa dugó, azt hiszem, természetéből fakadóan egy idő után megszívja magát vízzel, tehát a tömege miatt süllyedhetett el.” (I/4.) A római szám a kérdőívet, az arab szám a kitöltőt jelöli.

⁵ Például: „Beköszönt az ősz, a táj jellegzetességeiről ír a szöveg. Feltehetően 46 éve történt valami ezen a napon, valaki eltávozott, vagy valami elmúlt, erre emlékezik vissza a szerző.” (I/1.)

⁶ Például: „A vadludak jelölhetnek más emigránsokat.” „Egy átlagos ember (Hirt G. Sándor), akit a szöveg metaforikusan parafa dugóként ábrázol. E központi alak feltehetőleg hisz a saját egyediségében (néven nevezi magát), de a narrátor szempontjából nem különül el más »parafa dugóktól« (emberektől).” (I/9.)

⁷ A program elérhető a <http://www.ropstat.com> url-címen.

ugyanakkor a mennyiségi adatok alapot adnak a különböző műfajú szövegek megkülönböztetésére, csak nem a kiinduló hipotézisben megfogalmazott módon.

E megkülönböztetést segíti felismerni és meghatározni a következtetési profilok minőségi elemzése. Alapvetően kétféle inferenciális mintázat különíthető el: tiszta profil, amelyben kizárólagossá válik, vagy dominál (legfeljebb két eltéréssel) egyfajta következtetési művelet; és vegyes profil (heterogén a műveletek jellegét tekintve). Az alábbi táblázat a narratíva és a versként tördelt narratíva következtetési mintázatait összegzi.

	Örkény-novella	Örkény-novella versként
Tisztán deduktív profil	2 (13,3%)	2 (13,3%)
Tisztán induktív profil	–	–
Tisztán abduktív profil	5 (33,3%)	6 (40%)
Vegyes profil	8 (53,4%)	7 (46,7%)

A válaszadók jelentős része (50% körül) törekedett arra, hogy következtetéseit egy irányba mutassanak, kisebb részben a meglévő, illetve a szöveg által felkínált tudás alapján (dedukció), nagyobb részben saját hipotetikus olvasat kialakításával (teoretikus abduktió) érték el a koherens értelmezést. A kvalitatív elemzés megerősíti a mennyiségi mérést: nincsen tisztán induktív profil a válaszok között, az elbeszélés esetében a fő értelmezési stratégia az erős koherenciateremtés, amely homogén következtetési műveletsorral valósul meg. Másfajta megértési módot mutatnak a vegyes profilok: a holisztikus olvasat elsősorban induktív jellegű, azaz gyenge, bizonytalan hipotézis áll a háttérben, és a formálódó szövegértelmezés próbálja az adatközlő analógiás (modell alapú abduktív) következtetésekkel stabilizálni – ez az olvasat fenntartásának stratégiája. Vagy pedig a bizonytalan hipotézist is háttérbe tolva deduktív módon megmarad a szövegben kifejtett tudáselemek körében, sőt 3 esetben maga a teljes olvasat eleve deduktív, és csak némely szövegrészlet (a kontextus elemei, illetve egyes mikroszintű jelentésadások) kapcsán vállalkozik az adatközlő induktív következtetésre. Ez az elkerülés stratégiája: a válaszadó nem törekedik saját olvasata stabilizálására, csak azokon a pontokon tartja fenn, ahol az nem ütközik az olvasottakkal.⁸

A következőkben a versszövegre irányuló válaszok elemzésének eredményeit foglalom össze, ezúttal is egy összkép kialakítására törekedve csupán.

	Horváth-vers (1.)	Horváth-vers (2.)
Tisztán deduktív profil	1 (6,7%)	–
Tisztán induktív profil	1 (6,7%)	–
Tisztán abduktív profil	2 (13,3%)	1 (6,7%)
Vegyes profil	11 (73,3%)	14 (93,3%)

⁸ Van olyan vegyes profil is, amelyben az általános abduktív olvasat a kontextus és az események magyarázata kapcsán bizonytalan indukcióra vált, és megfigyelhető egy esetben az is, hogy az egyéni olvasat kidolgozását mutató mintában deduktív válaszok jelennek meg. Vagyis a stratégiák kategóriái között fokozatos átmenet tételezhető.

A mennyiségi mérésnél bemutatott tendencia (a következtetések kiegyenlített megoszlása a lírai mű esetében, az indukció magasabb aránya) párhuzamba állítható a minőségi elemzés eredményével: nagyon kevés tiszta profil fedezhető fel, a vegyes következtetési mintázatokban az induktív válaszok nagy mennyiségben fordulnak elő.⁹ A vegyes profilok variabilitása is jelentős: rendkívül sokféle mintázat alakult ki a válaszokból, amelyek alapján inkább csak tendenciák fogalmazhatók meg. Az adatközlők egyötöde a vers egészét induktív módon értelmezte, vagyis a parafrázist, a szöveg központi szereplőjét, az események tér-, időbeli és társas kontextusát, valamint azok magyarázatát tekintve gyenge hipotetikus olvasatot alakított ki. Azok az olvasók, akik a holisztikus olvasatukat deduktív módon alakították ki, ugyancsak gyakran hajtottak végre induktív következtetéseket az események közegére, magyarázatára, vagy pedig az egyes kifejezések szövegbeli jelentésére vonatkozóan. Továbbá az abduktív értelmezés megvalósítása esetén is jellemző volt az induktív válaszok megjelenése, ami arra utal, hogy még az egyéni olvasat sem bizonyult kellően stabilnak, és leginkább a kontextusra és az elemi jelentésekre irányuló kérdéseknél az adatközlő csak óvatos feltételezéseket fogalmazott meg.¹⁰ A válaszolók egyötöde pedig teljesen vegyes profilt alakított ki: ezekben mindhárom következtetési művelet több válasznál megjelenik, egymást váltogatva, az olvasat tehát impresszionisztikus (a szövegről kialakított első benyomások mentén szerveződik), illetve heurisztikus (esetleges, hogy mely kérdésre milyen művelettel válaszol).

Általánosan megállapítható, hogy a lírai szöveg esetében az egyes válaszok nagyobb függetlenséget mutatnak egymástól, a vers befogadása változatosabb és változékonyabb mintázatokhoz vezet. Különösen igaz ez a mikroszintű jelentésadásokra: 30 adatközlőből 23 egymáshoz igazította a kifejezések jelentésének kikövetkeztetését az elbeszélésnél (tehát a négy jelentésadásból legfeljebb egy tért el, legalább három azonos volt), ezzel szemben a Horváth-versnél mindössze 10 esetben figyelhető meg, hogy a kiemelt szavak jelentését (közel) azonos módon következtették ki. A versszöveg tehát nem csupán a megértés általános folyamatában, hanem az egyes kifejezések kapcsán is jobban kedvez az egyéni ötleteknek, asszociációknak, szórtabb mintázatot eredményez.

⁹ Megjegyzendő, hogy a versszöveg kapcsán feltett kérdésekre 9 esetben (az összes válasz 3,3%-ában) nem érkezett érvényes válasz, tehát az adatközlők ezekben az esetekben semmilyen következtetést nem végeztek.

¹⁰ Egy esetben a válaszadó reflektált is erre: „Össze vagyok zavarodva. Az van a fejemben, hogy azért ehhez lett hasonlítva a nap, mert ha az ember elképzel egy forrást, az csillog és ömlik, és a napra, ha ránézünk, csillog, és olyan, mintha ömlene.” 1/4.

5. Értékelés

A szövegek megértésére irányuló korábbi vizsgálatok a következtetéseket elsősorban mikroszintű áthidalási jelenségekként közelítették meg, a szövegtipológiai különbségeket pedig makroszinten, a sémaképzés folyamataiban vizsgálták (l. Pléh 2014). A történetsematizáció jellemzőit felidézéseken keresztül kutatták, és a szándéktulajdonítás, a cselekvési minták egyfajta naiv szociálpszichológiai jelentőségére mutattak rá. Ebben a tanulmányban olyan kutatást mutattam be, amely nem korlátozza az inferencialitás vizsgálatát a propozíciókra, és amely a befogadás műfaji különbségeit a következtetések jellegén keresztül próbálja megragadni. Az eredmények szükségképpen vázlatos áttekintése is világossá teszi, hogy a koherenciateremtés más természetű folyamatokkal valósul meg elbeszélő és lírai szöveg esetében, amelyre a szövegformának nincs szignifikáns hatása. Míg a narratíva befogadása során az olvasatot stabilizáló, deduktív és abduktív műveletek dominálnak, addig a lírai szöveg olvasására a szövegértelmet nyitottan hagyó, gyenge hipotézisekhez vezető következtetések válnak fontossá. Mindezt a kvantitatív adatok csak részlegesen mutatják, ám a következtetési profilok elemzése az indukciónak a jelentőségét emeli ki a líraolvasásban.

A deduktív és az induktív inferenciák erős koherenciaképző stratégiát alapoznak meg, lényeges különbség a mentális reprezentáció forrásában van (tudás-, illetve szövegbázis alapú, vagy egyéni hipotézisen alapuló). Az elbeszélés esetében az induktív következtetések fenntartják a már kialakított olvasatot (integrálnak újabb jelentéselemeket), illetve elkerülhetővé teszik a koherencia megbomlását, hiszen nem kezdeményeznek teljesen új reprezentációt, ugyanakkor nem is mellőzik az új jelentések lehetőségét. A versszöveg befogadása nagyobb mentális erőfeszítéseket vár el, ezt a mintázatok heterogenitása és variabilitása is mutatja. Továbbá az indukciónak nem csak nagyobb arányban, de más funkcióval is jelenik meg: az olvasat stabilizálása helyébe a rugalmasság és a nyitottság igénye lép, a makro- és mikroszinten egyaránt megjelenő induktív következtetések pedig egyfelől biztosítják a szövegértelelem kumulatív kialakítását, másfelől teret engednek az egyéni asszociációknak, de akár a deduktív levezetésnek is. Összességében megállapítható, hogy a költészet valódi komplexitását nem az abduktív műveletek intenzitása eredményezi, hanem egy induktív-integráló értelemképző stratégia. Ez pedig empirikus mérésekkel támasztja alá azt a kognitív poétikai tételt, miszerint a líraiság alapvetően a mindennapi koherenciaképző műveletek elbizonytalanításával, kognitív inkoherencia kialakításával, továbbá az erre reagáló mentális reprezentációs eljárásokkal magyarázható (Tsur 2013: 234–236, Freeman 2009: 177–179, Simon 2016: 131–132). Másként fogalmazva, a lírai szöveg megértése másként vezet el egy koherens mentális reprezentációhoz, mint a narratívák olvasása.

Természetesen ez a vizsgálat is számos további kérdéshez vezet el. Utólagos adatgyűjtésként nem alkalmas arra, hogy a megértés inferenciális aspektusának dinamikus modelljéhez vezessen. Megfigyelhetővé teszi a holisztikus és mikroszintű folyamatokat, és ezek részleges egymásba ágyazódását, ám viszonyuk alapos feltérképezéséhez más módszerekre (online empirikus vizsgálatokra) kell támaszkodni. Érdekes tovább finomítani a következtetések hármasszortírozását, kidolgozva egy következtetésen alkalmazható kategóriarendszert, ugyanis a kérdőívre adott válaszok több esetben átmenetet képeztek az egyes kategóriák között, minősítésük tehát az elemzői eszközök jelenlegi kidolgozottságában az intuíciónak veszélyét hordozza. Úgy vélem azonban, hogy már az itt bemutatott kutatás is ráirányítja a figyelmet a koherencia műveleti aspektusának jelentőségére, továbbá megerősíti azt a feltevést, hogy a koherenciateremtés további empirikus vizsgálata nemcsak szükséges, de még számos fontos eredményt tartogató vállalkozás.

Irodalomjegyzék

- BURKS, A. W. 1946. Peirce's theory of abduction. *Philosophy of Science* 13. 301–306.
- FREEMAN, M. H. 2009. Minding: feeling, form, and meaning in the creation of poetic iconicity. In: Brône, Geert–Vandaele, Jeroen (eds.): *Cognitive poetics. Goals, gains and gaps*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 169–196.
- GIVÓN, T. 2008 [1995]. Coherence in text vs. coherence in mind. In: *Discourse Studies* 2. 258–303.
- GRICE, H. P. 1975. Logic and Conversation. In: Cole, P.–Morgan, J. L. (eds.): *Syntax and Semantics*. 3. New York: Academic Press, 41–58.
- KUGLER N. 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- MAGNANI, L. 2009. *Abductive Congition. The Epistemological and Eco-Cognitive Dimensions of Hypothetical Reasoning*. Berlin–Heidelberg: Springer Verlag.
- PEIRCE, C. S. 1934. Pragmatism and Abduction. In: Hartshorne, C.–Weiss, P. (eds.): *Collected Papers of Charles Sanders Peirce* 5. *Pragmatism and Pragmaticism*. Cambridge: Harvard University Press, 180–212.
- PLÉH Cs. 2014. Szövegek megértése és megjegyzése. In: Pléh Cs.–Lukács Á. (szerk.): *Pszicholingvisztika* 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 287–338.
- SANDERS, T.–SPOOREN, W. 2001. Text representation as an interface between language and its users. In: Sanders, T.–Schipleroord, J.–Spooren, W. (eds.): *Text Representation. Linguistic and psycholinguistic aspects*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 1–25.
- SPERBER, D.–WILSON, D. 2013. A metafora leleplezése. In: Pléh Cs. (szerk.): *A kognitív szempont a nyelv pszichológiájában. Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 25. Budapest: Akadémiai Kiadó, 313–338.

- SIMON G. 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- SIMON G. 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- TAHA, I. 2016. Reading Literature: From Decoding to Remodeling. *The American Journal of Semiotics* 31, 337–360.
- TOLCSVAI Nagy G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- TSUR, R. 2013. Kognitív poétika. *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 59, 234–246.

Inferential Processes and Coherence Building

Inferential processes are relatively neglected in text linguistic research despite their importance in coherence building. In this paper, I outline an empirical investigation in which I explored holistic and micro-level inferences of informants reading different texts. I used a short story, its other version transformed to verse, and a lyric text. For data collection, I elaborated a questionnaire and adapted the Peircean theory of inferences, as well as the model of abductive cognition as an analytical framework. The hypothesis of the study was that poetry initiated more intensive abductive reasoning than a narrative text. The most important findings of the investigation are the following: reading a narrative text involves more abduction and a more homogeneous inferential pattern, whereas in the case of a lyric text the main inferential strategy is based on inductive reasoning, and the inferential profile is more diverse. This shows that genre-specific strategies of coherence creation can be assumed, and there are different inferences on the holistic and on the micro-level of mental representation.

7.

Kitöltendő rovatok

A kontextus és a fogalmi sémák szerepe

Kosztolányi A szó hatalma című publicisztikai írásában

Tóth Áron Tamás

„Intimitás – talán ez a szó fejezi ki legtömörebben Kosztolányi értékét.
Közelebb jön az emberhez, mint más író, sőt talán közelebb,
mint az ember saját élményei, és segít megfejteni rejtett értelmüket.”
(Szerb Antal: *A magyar irodalom története*)

1. Bevezetés

Az interperszonális és interszjektív viszonyok „egy kultúra és a realitás együttes kapcsolatát testesítik meg” (Csányi 2016: 101), ehhez kifejezőeszközzül a nyelvet használva, ami olyan „szövegek formájában valósul meg, amelyek kommunikációs helyzetekbe vannak ágyazva” (Dobi 2011: 19). Ebből következően kultúra és realitás a szöveg kiterjesztett, tágabb, de az értelmezéshez elengedhetetlen kontextusaként feltételezhető. A szövegtípus meghatározása, valamint a fogalmi sémák kifejtése pedig visszafelé segíthet egy kultúra és egy realitás¹ kategorizált rekonstruálásában, mivel „sémák nélkül a kategóriák csupán a fogalmakkal kapcsolatos értelmi funkciók, de semmiféle tárgyat nem jelenítenek meg. A jelentés az érzékelésből járul hozzájuk, mely valóságot kölcsönöz nekik, ám egyszersmind korlátozza is őket” (Kant 2004: 182).

Jelen tanulmányban két, a szövegtani kutatásokban igen gyakran használt terminus értékét és funkcióját kívánom felvázolni a pragmatikai szemléletmód tükrében. Ezek pedig a már fentebb is említett ’szöveg kontextusa’ és a befogadói működésben indukált ’fogalmi sémák’-nak koherencia-teremtő kölcsönhatása egymással, amelyben párhuzamosan tetten érhető a szöveg- és a fizikai világ között konstituált kapcsolat, mint ahogy ezt a későbbiekben igyekszem statuálni Kosztolányi Dezső egy választott publicisztikai írásában. Ezek a jelenségek látszólag különállóak, azonban funkciójukat tekintve szinte azonos szerepet töltenek be egy szöveg befogadásában, mivel „a téma ismerete szorosan kötődik a résztvevők világról való előzetes tudásához: a megnyilatkozások értelmezéséhez” pedig „szükség van arra, hogy olyan ismereteket is aktivizáljunk, amelyek

¹ A névelőkkel ellátott kultúra és realitás már nem azonos a Csányitól idézettel, abban az értelemben, hogy a szövegvilágból nyerhető rekonstruktív elemek a nyelvi síkhoz köthetők.

nincsenek nyelvileg kifejtve a megnyilatkozásban és a beszédhelyzet (szituáció) ismeretéből sem következnek” (Tátrai 2004: 481).

Elkerülhetetlennek tartottam továbbá, hogy a narrativitás szempontjait ne emeljem a vizsgálandó szempontok rendszerébe, tekintve, hogy a narratívum ép-púgy meghatározza a konstringencia, ezáltal pedig a koherencia létrejöttét, mint az előbb felvázolt két fogalom. „A narratíva természetéről beszélni annyit jelent, mint vizsgálódásunk tárgyává tenni a kultúra egészét, [...] a narratíva probléma helyett egy általános emberi kérdés megoldásának tekinthető, nevezetesen, hogy a tudás miképp formálható elmondássá, hogy az emberi tapasztalat miképp alakítható olyan formájúvá, mely megfelel a jelentés – inkább emberi, mint kultúra-specifikus – struktúráinak” (White 1997: 103–104). Ebből a perspektívából tehát a létesítendő – közvetett, vagy közvetlen – kommunikációs csatorna a következő két cél sikeres megvalósulásától függ. Az egyik alapfeltétel a makroszerkezeti koherenciatermelés, azaz, hogy „az elbeszélő és az olvasó reprezentációinak a narratívum szempontjából releváns részei hasonló világra vonatkozzanak, továbbá e reprezentációk a hasonló értelmezései legyenek” (Síklaki 1988: 301). A másik kulcs az, hogy „az elbeszélőnek előre kell látnia, hogy olvasója reprezentációja hogyan bontakozik, milyen ismeretstruktúrák válnak aktívvá; ennek alapján döntenie kell például arról, hogy egy bizonyos kulturálisan adott ismeret-struktúra [...] részletezésének hatása unalom vagy hangsúlyadás lesz-e” (uo.), ez pedig kizárólag a megnyilatkozó és a befogadó közötti interakció megszakítatlan kontinuitásán fog múlni.

Hogy ezek a szempontok mekkora szerepet játszanak a lineáris elrendeződés, azaz a kompozíció és a konstrukció előfeltételének szerveződésében, azt Kosztolányi *A szó hatalma* című rövid glosszájával törekszem igazolni. A szöveg kiváló lehetőséget nyújt több szempontú vizsgálatnak való alávetetésre; szövegkörnyezetét, műfaji, formai, és kommunikációs viszonyainak megítélését illetően, a rekonstruálható befogadói viszonyulások analízisében, az előfeltevésekkel és katarforikus elemekkel megnyitott fogalmi sémáknak a kontextus függvényében vett intencionális tartalmával. Igyekszem betekintést nyújtani abba is, hogy a szöveg fikatív jellege „ellenére, vagy éppen ezért az irodalmi elbeszélés megértésének pszichológiai vizsgálata az emberi pszichikum működésének olyan módjaiba enged bepillantást, amelyeket a hétköznapi élethelyzetekben nem, vagy kevésbé tudunk tanulmányozni” (László 1998: 97), mivel az én viszonya az ilyen szövegtípusokhoz általában véve közvetlenebb, „mint a köznapi kontextusban megjelenő szövegek esetében” (uo.). Ebben a megközelítésben prioritást fog élvezni a tézisalkotásban az, hogy „az elbeszélések megértésekor [...] a tér és az idő fizikai tapasztalásán alapuló „élményszerű” tudás játszik meghatározó szerepet” (Tátrai 2006: 218) a befogadói működésben, így ez a tudás mint a forgatókönyvek sztereotip struktúrák szerint feltöltendő rovatainak indukálója lesz vizsgálandó.

2. A kontextusról

Bármely humán- vagy társadalomtudománnyal kezdünk is foglalkozni az objektiváció teljesítésében, minden esetben kulcsfontosságú szerepet tölt be a kontextus vizsgálata. Írott szöveg esetén problematikusnak találhatók, hol húzhatjuk meg a kontextus-bevonás határát, értvén ezalatt azt, hogy a szöveg szűkebb, csak konkrétan rá vonatkozó határokat szab-e értelmezése köré, vagy tág keretű, távolabbi kitekintéseket igénylő, explicitebb keretek feltérképezését igényli.

„A kontextus összetevőit kettős [...] szempontrendszer segítségével közelítjük meg: egyfelől olyan értelemtartományként, amely a szituációra, a cselekvésre és a témára vonatkozó ismereteket foglalja magában; másfelől olyan viszonyrendszerként, amely a résztvevőket, illetve azok fizikai, szociális és mentális világát foglalja magában” (Tátrai 2004: 480). Ezeket azonban nem kell élesen elkülöníteni, mivel értelmezést segítő hasonló funkciójuk végett átfedésben, kiegészítő viszonyban vannak egymással.

2.1. Szituációs kontextus

A beszédhelyzet, a kommunikációs körülményekről alkotható ismeretek alapvetően további két viszonyjelölő kérdéscsoportra tagolódnak: egyrészt a személyközi viszonyok (ki/kinek), másrészt a tér- és időbeli viszonyok (mikor/hol) kérdésköreire. Az előbbi a résztvevői kapcsolaton túl a társadalmi és kulturális helyzet felmérésére, míg utóbbi a nyilatkozás-befogadás tér- és időbeli meghatározására törekszik. „A szituációs kontextusra vonatkozó ismereteket azért kell figyelembe venni, mert ezen ismeretek alapvetően meghatározhatják bizonyos megnyilatkozások értelmezési lehetőségeit” (Tátrai 2004: 480).

2.2. A szituációs kontextus a személyközi, valamint a tér- és időbeli viszonyok tükrében

A személyközi viszonyok vizsgálatakor az elsődleges szempont, amit figyelembe érdemes vennünk, a sajtótermékek kommunikáció szituációs sajátosságai, mivel a „médiaüzenetek szövegtani vizsgálatában nem hagyhatók figyelmen kívül a tömegkommunikációs és a mindennapi közléshelyzet funkcionális különbségei. Az eltérés egyfelől a beszélő és a címzett térbeli elszakadását érinti, melynek következtében hiányzik a visszacsatolás lehetősége, vagyis a kommunikáció egyirányúvá válik, szerepcserére nincsen mód” (Jobst 2008: 141). A kommunikációs szerepek egyirányúsága mellett viszont az említett térbeli szakadás is magával hoz egy következményt, mégpedig az interakció közvetettségét. Az ilyen szövegtípusokban „a megnyilatkozás és a befogadás helye és ideje – akár jelentős mértékben is – eltér egymástól. Ennélfogva az utóbbi esetben az időviszo-

nyok értelmezését alapvetően meghatározza a megnyilatkozás ideje és a befogadás ideje közötti eltérés, amely kihatással van a térvizonyok értelmezésére is” (Tátrai 2004: 487), ez a fennálló distinkció pedig az interpretációk igen széles bázisát teremtheti meg.

Nem elhanyagolható szempont azonban a befogadói értelmező viszonyulás a publicisztikai szövegek táborával szemben, amelyekben – jelen esetben pedig különösen, ha feltételezhetjük e glossza irodalmi stílusát – „a narratív jelleg dominál”. Az ilyen „szövegtípusokra az jellemző, hogy már eleve számolnak az interakció közvetettségével, amely így csak virtuálisan dialogikus.² Emellett jellemzi még őket a szövegformálás tervezettsége, valamint a hozzájuk kapcsolódó normák nagyfokú rögzítettsége (kanonizáltsága)” (Tátrai 2006: 225).

Hol kezdődik tehát mindezek függvényében a makrostrukturális kontextus? Mi vonható be, és mi kerül már az értelmezhetőség keretein kívülre? A szerző bevonható-e? Úgy vélem, be, méghozzá két okból következően, amelyek a vizsgálendő szövegünk vehikulumának, a Pesti Hírlapnak a hasábjaihoz köthetőek. Az egyik ok az, hogy „az 1920-as, 1930-as években a Pesti Hírlap jobban fizette újságíróit és szerkesztőit, mint a többi lap, így a korszak jeles íróit (Harsányi Zsolt, Márai Sándor, Hegedűs Lóránd, Herczeg Ferenc, Kosztolányi Dezső, Molnár Ferenc) sikerült megnyernie” (Pesti Hírlap 1841–1944). Ez a történeti tény pedig előre meghatározhatja az olvasóban a lap arculatáról alkotható képet, a korszak általánosan ismert, sikeres íróival fémjelezve annak igényességét. A másik érv is a lappal kapcsolatban, de már annak tartalmából származik. 1934. február 18-án a következő reklámszöveget olvashatjuk a Pesti Hírlap Vasárnapja rovatai között: „Vasárnapi mellékletünk gazdag és változatos tartalmából kiemeljük Kosztolányi Dezső, Szép Ernő, Harsányi Zsolt, Ráth Zsigmond, Farkas Imre írásait” (Pesti Hírlap 1934/02.18: 15). Emellett pedig a korábbi számokban a már betegeskedő Kosztolányi állapotáról folyamatos helyzetjelentést ad a lap, amiből arra következtethetünk, hogy az olvasóban a szerzővel szembeni együttérzés minél nagyobb fokát igyekeztek elérni. Ezzel pedig segíthették az elbeszélőt abban, hogy elérje: „az olvasó az ő kommunikációs céljainak megfelelő olvasatot biztosító értelmezési keretet használja” (Síklaki 1988: 306).

Mint ahogy az már a sorok közül kiviláglott, a vehikulum tehát a Pesti Hírlap Vasárnapja,³ és a fizikai manifesztáció elhanyagolása azért nem érdemes a kontextus tükrében, mert „egy nyelvi megnyilatkozás vehikuluma a kommunikációt

² Mivel „a nyelv [...] voltaképpen nem más, mint emberi elmék közötti társas interakciók sorozata” (Tátrai 2006: 213), legyen szó valós, vagy virtuális beszédpartnerek közötti eszmecsereéről, egyformán érvényes a jelen diskurzusban.

³ Befogadói perspektívából nézve talán fontos lehet, hogy „a többi laphoz képest újdonság volt állandó rovatbeosztása, a kisebb, ún. berlini formátum (47×32 cm) használata is. A korabeli újságokhoz képest fele méretben, kétszeres terjedelemben és felvágva került az olvasókhoz, ami a terjesztést és az olvasást is kényelmesebbé tette” (Pesti Hírlap 1841–1944).

meghatározó tényezők függvényében formálódik, amiből az következik, hogy bármilyen nyelvi-fizikai megjelenési forma csak a közlés/befogadás aktuális körülményeinek ismeretében elemezhető” (Dobi 2011: 30).

Az áttekintett lapok alapján átlagosan harminc oldal terjedelmű újságnak általában az első harmadoló pontján helyezkedett el a Kosztolányi cikk, talán egyedi irodalmi stílusú szöveggént, egy mindig azonos *Ember és világ* rovatcímmel, amelyben a Kosztolányi-írások aforizmatikus jellegű, glosszaszerű kommentárként helyezkedtek el. Az ilyen típusú, könnyed narratív történetbeszélő szövegek, úgy vélem, az olvasó számára – mintegy a kikapcsolódás céljából – rövid szünet implikálására szolgáltak az egyébként tömör közéleti politikai tartalmú lap hasábjai között. A rendszeres rovati megjelenésből következően pedig valószínűleg igazat adhatunk Jobst Ágnes azon állításának, hogy az „újságolvasó mindennapos tevékenysége közben tesz szert arra a tapasztalatra, amely lehetővé teszi számára a rovatok jellegének felismerését és azonosítását” (Jobst 2008: 143). Ez a szempont is azt erősítheti összességében, hogy az olvasó komfortját szinte minden területen próbálta magas színvonalon biztosítani a lap.

Hogy a megnyilatkozót teremtő író se maradjon el, érdekes kérdésfelvetésnek, de akár a kontextusba emelés közvetett részének is eleme lehet a lírikus és szépirodalmi zsurnalizmushoz való viszonya, melyet Kosztolányi-monográfiájában Szegedy-Maszák Mihály is fejteget, és ő maga arra jut kutatásai alapján, hogy inkább hajtotta e terület felé megélhetési szándék (Szegedy-Maszák 2010: 116–118), mint missziós tudat, tekintve hogy Kosztolányi inkább az írás öncélúságát hirdette (Kosztolányi 2004: 664).

2.3. A tematikus és cselekvéses kontextus

Ha a kontextusok ezen fenti szempontjai kerülnek előtérbe szövegünk vizsgálatkor, akkor létrejöttek célját, a megnyilatkozás tartalmi vonatkozásait kell bemutatnunk, ami a műfaj, a paratextusok és a lineáris elrendeződés igazolásának elvárásait is magával hozhatja. A szöveg célja mindig a befogadók nézőpontját tartja szem előtt. A műfaj meghatározására azért is szükség van, mert a szöveg nem nevezi meg explicit módon saját műfaji minőségét, erre a mindenkori befogadó van általában kijelölve, így „a műfaj ismerete – mint tudjuk – nagymértékben meghatározza és irányítja az olvasó „elvárási horizontját”, s így a mű fogadtatását” (Genette 1996: 85). Ebben a tekintetben és a szöveg eddig vizsgált kontextusa alapján a glossza lehetett valószínűleg e lapban a legalkalmasabb sajtóműfaj, amely képesnek ígérkezhet egy irodalmi attitűdű szöveg megjelenítésére, mivel más kommentár jellegű, magyarázó műfajtól eltérően, rövid terjedelme, valamint személyes- és ironikus hangvételű stílusa révén megfelelően harmonizálható az irodalmi műfajokkal, ezzel pedig a korábban említett „pihentetés” funkciójának tökéletesen eleget tesz.

„Az utalás – mint jel – felvezeti az élményegészet a tudatperemről a tudat-központba, s az egészhez való szerves viszonya révén belelendíti az élménybe [...] azt is, aki megindította [...], azt is, aki megragadja” (Mérei 1998: 44). Épp ilyen utalásos eljárások kifinomult darabjaival találkozhatunk szembe magunkat a rovat- és a szöveg címek elolvasásakor. A befogadói működés számára egyaránt olyan tág tudáskeretű fogalmi sémákat jelenítenek meg, amelyekbe téma tekintetében szinte bármi implikálható. Ez a paratextus-pár, vagy „járulékos jel [...] a mű pragmatikai dimenziójának, vagyis az olvasóra gyakorolt hatásának egyik kiváltságos helye” (Genette 1996: 84). *Ember és világ* – akár a *A szó hatalma*⁴ – cím, a konkretizálást nélkülöző, olyan általános témát jelöl meg főneveivel, melyek a tudati tartalék statikus jelentéseinek tág tudáskeretét hívják tetemre. Az ilyen jellegű, „egyetemességre törekvő, időnként szimbolikus [...] narratív szövegek címei már önmagukban is az olvasó képzeletére hatnak erősebben, gondolatai számára tágabb teret, nagyobb szabadságot adnak, s a tanulmányok által nyújtott szigorúan intellektuális élményen túl esztétikai élvezetet is ígérnek” (Skutta 2016: 90), és ez a célelemzés egyik igen fontos aspektusa is. „Az említett célok az emberi élet különböző témáihoz [...] kapcsolódhatnak, és ezáltal az intencionális cselekvések tematikus kontextusba helyeződnek” (László 1998: 100).

A konstrukció sok (szám szerint tizenegy), rövid terjedelmű bekezdésre tagolódik. A szöveg első bekezdésének mindkét mondata egy-egy egymással következtető viszonyban levő előfeltevést fogalmaz meg a történet további kimenetele szempontjából. E kataforikus elemek egyike a *mindig tudtam* már rögtön a nyitányban. Ebben a mondatban a *tudtam* ige szemantikai kapcsolatot létesít, és egyben előfeltevése mind a címben, mind pedig a mondat második felében megjelenített fogalmi sémának, tekintve, hogy „a faktív igék olyan proposíciós argumentumot tartalmazó igék, amelyek esetében a beágyazott mondat által kifejezett kijelentés a mondat előfeltevése” (Kiefer 2007: 217). A *De az ember folyton tanul* mondat kezdőszava nem egyszerűen ellentétre utal. Az ilyen típusú „mondatok nemcsak a jelenben érvényes kijelentéseket fejeznek ki, hanem érvényesek voltak a múltban is, és érvényesek lesznek a jövőben is” (Kiefer 2007: 240). E meghatározás érvényességét a *tanul* duratív ige folyamatosságot kifejező értéke mellett a *folyton* időhatározó is nyomatékosítja, így e két mondat mint az első bekezdés egésze, a következő feltételezett értelmezési síkot jelölheti Bartlett, Alan Baddeley által említett tanulás és emlékezés sémájának tükrében, amelyek mint aktív folyamatok „a jelentés keresésére tett erőfeszítést” (Baddeley 2005: 378) képviselhetik: egy didaktikus történet prototipikus alapja a logika tükrében a következő lehet:

⁴ A cím összetettsége több szinten is tetten érhető, „mivel az erősíti meg a koherencia létrejöttét közte és a szöveg között úgy, hogy a mű pusztá megnevezésén túl [...] a téma gazdagabb megjelölésére törekszik, s erre a bővítményekkel kiegészített, határozott vagy határozatlan főnévi csoportok a legalkalmasabbak (Skutta 2016: 86), lásd: „szó (birtokos jelző) + hatalma (birtok)”.

→ *mindig tudtam*, DE ahogyan ezt történet is bizonyítja mint exemplum, nem vettem komolyan → *De az ember folyton tanul*. → én tanultam belőle, és én ember vagyok, tekintve pedig, hogy az olvasó is ember, mind tanulhatunk belőle.

Mindezek függvényében a szöveg stiláris kontextusa „az exemplifikáció (példákkal való bizonyítás) stílusesszüközeivel egészíthető ki, amelyek szerepe a megértés támogatása” (Jobst 2008: 148). Így lesz majd meghatározható a befogadó számára akár a következő mondanivaló a mű első olvasatát követően: „a kifejezés mint kulturális tény megítélése sajátos aszimmetriát mutat. A másik kifejezésének értelmezése során az a követelmény, hogy a másikat ne az alapján ítéljem meg, hogy milyen kulturális jellegzetességeket árul el magáról, és egyáltalán, hogy lehetőség szerint tartózkodjak az általánosításoktól” (Rónai 2017: 88).

2.4. A kontextus és a fogalmi sémák közötti átfedés

A tág értelmezésre kivetített kontextuális elemzés esetén felmerülhet annak esélye, hogy a valódi tartalomelemzéstől elterelhet minket egy ilyen – némely esetekben – végtelen, szinte sziszifuszinak mondható feltérképezés, de a kontextusok behatárolódása a szöveg önműködő reflexéhez tartozik, tekintve, hogy a fogalmi sémák lineáris elrendeződése, céljaik és terveik kijelölődése által okozati láncolatok jönnek létre, amelyek automatikusan korlátozzák a kontextusokat. Bizonyos értelemben a fogalmi séma is a kontextus egy közvetett lenyomata, de szövegbéli szerepüket tekintve „nyilvánvaló, hogy a kontextusokat be kell határolnia azért, hogy a [...] forgatókönyvet hívjuk olyan mondatok esetén is, amely más értelemben használja az adott fogalmat” (Schank–Abelson 1988: 371).

3. A fogalmi sémák érvényesülése a szövegben

A emberi gondolkodás és fogalomalkotás sematikus attitűdjének feltétele már Arisztotelésznél is megfogalmazódik logikai úton, később pedig Kant is foglalkozik e komplex problémakörrel. Alaptézise szerint a fogalmakról alkotott empirikus ismeret határoz meg kategóriákat. Ehhez kapcsolódóan felvetett kérdése az, hogy „miként lehetséges [...] a kategóriát jelenségekre alkalmazni, ha egyszer senki nem állítja, hogy a kategóriák, például az okság kategóriája, érzékeink által is szemlélhetők és benne foglaltatnak a jelenségekben?” (Kant 2004: 175)

Miután tehát meghatároztuk a szövegtípust, és a kontextus kontúrjainak körülrajzolására is kísérletet tettünk, érdemes mélyebbre ásni a megértésben, az irodalmi szövegek által indukált fogalmi sémák mélységeiben. László János R. C. Schank modelljét emeli ki, mely szerint „a tényleges megértési folyamatok nem egyetlen kontinuum valamely szakaszán, hanem több szakasz mentén párhuzamosan, még pontosabban, egymásra épülve játszódnak le” (László 1998: 99). Ennek a modellnek az egyik pólusa az empátiás megértés, amelyet „úgy le-

het érzékeltetni, hogy amikor olvassuk a szöveget, akkor mozgósulnak, felidéződhetnek bennünk olyan élmények, amelyek valamilyen módon közösek a hősök, a szereplők, a helyzetek által képviselt élményekkel” (László 1998: 101).

Az alfejezet végén alkotott táblázatban kísérletet teszek e „mozgósulások” lejegyzésére a szöveg alapján. Ezek több ponton is összekapcsolódnak egymással, és ezek a pontok biztosítják a konceptuális értelmezés alapjait. Feltérképezésüknek kulcsa az, hogy ha „egy a figyelem középpontjában álló dologról több tagmondatban is megkonstruál ismeretet a beszélő, a fontos dolgok megnevezése ismétlődik” (Tolcsvai 2016: 59), és ha „párhuzamos összetevők, miközben a szövegben előrehaladnak, visszaautalnak korábbi pontokra, [...] szövegbeli megnyilvánulásuk csomópontjaiban más összetevőkkel is kapcsolatot létesítenek” (Tolcsvai 2006: 77).

„A fogalmi séma megnevezése és a kifejtő rész között előfeltevés(ek) lép(nek) működésbe” (Tolcsvai 2001: 275), amelyek a jelentés módosításában jelentős szerepet játszhatnak, ezáltal pedig a mezoszintű egységek fókuszpozíciójának helyzete meghatározásában is elengedhetetlenek. Jelen szövegünkben számos előfeltevésen alapuló kifejezés fellelhető a korábban említett első bekezdésbelieken túl, amelyeknek antonímái növelik a szövegvilágról szerezhető háttérismereteket, és a következő két példa esetében az értelmező számára kiegészítik a szövegben megismert konfliktusról szóló történet esetleges okozati láncát:

vidéki öregúr → az elbeszélő valószínűleg városi és fiatal → geográfiai, szociográfiai, és generációs különbségek tételezhetőek fel;

műveletlen, tanulatlan → az elbeszélő vádjának sztereotip töltetésén túl következtethetünk arra, hogy művelt és tanult is → intellektuális különbség.

Szövegvilág						
Időjelölő elemek			Tér-jelölő elemek	Fogalmi sémák		Koherencia-teremtő rekurrens széma
				Tudáskeretek	Forgató-könyvek	A szó hatalma (címben)
Beszéd-idő (1)	Jelen	—	—	Tapasztalat mindig tudtam; beszélni annyi, mint cselekedni; az ember folyton tanul		a szóban sátáni erő lappang

Ese- mény- idő	Régmúlt	évekkel ezelőtt → Forgató- könyv időinter- valluma: amikor, végül, tüstént, később, azóta	vidéki	Vidéki rokon tudáskeret (1) öregúr; jámbor; kedves; szeretetreméltó; nem sok vizet zavar; bor iránt érdeklődik; kártyázgat; vadászgat; pipázgat; önérzetes	Vita forgatókönyv ölre mentünk; fölgaskodott; vagdosott; én se maradtam adós; kiáltottam oda; megbántam – megbánta; megkövettük egymást; szent a béke [van]	
Referen- ciaidő	Közel- múlt	minap	lakásán otthon környe- zetét asztal- nál, tanyán, libák és kocák között	Vidéki rokon tudáskeret (2) csizmáit; vadászfegyvereit; dohányszitáit; pipáit; Tanulás tudáskeret könyv, francia nyelvtan, teleírt füzet; Szédület tudáskeret meglepetésemre, megállapítottam, végzetes elhatározás; Vidéki rokon tudáskeret (3) franciául, tanyán, libák, kocák, öreg fővel, műveletlen	Látogatás forgatókönyv nem volt otthon; lámpát gyűjtöttem → bementem; nézegettem; meglepődés; megállapítás	szóváltásunk után
Beszéd- idő (2)	Jelen	–	–		Hezitáció forgatókönyve [megállapítottam]; Mit tegyek?; Lebeszéljem?; passé defini-nél tart; Visszatartsam?; isten élteti; befejezi; koporsóba kerül; tud franciául	két szó miatt, egy szó miatt

3.1. Tudáskeret

Mint láthatjuk, a szöveg egészében halmozottan vannak jelen olyan konceptuális elemek, amelyek kategóriákra oszthatóak. Baddeley-nél alapvetően két kategória különböztethető meg a befogadás folyamatidejének tükrében: a meghatározó és a jellegzetes jegyek (Baddeley 2005: 370). A prototipikusnak mondható meghatározó jegyekkel szemben a jellegzetesek szándékoltan árnyalt, atipikus jegyeknek tekinthetők. Ezek mindegyikéből egyaránt találhatunk a Kosztolányi szövegben is. És ha a vidéki rokon tudáskeret (3)-at a jellegzetes és a meghatározó jegyek szempontrendszeréből vizsgáljuk, azonnal nyilvánvalóvá válik a szövegfókusz meghatározhatósága: Ebben a *vidéki rokon* tudáskeretben a kategorikus jegyek a legmeghatározóbbak a három közül, azonban ebben van az egyetlen teljesen kirívó kategória is: a *francia* mint a korszak műveltségnyelvének szimbóluma.

A *vidéki* helyes olvasatában – ismervén az akkori társadalmi viszonyokat – nem kell kételkednünk, ahogyan egyébként ma sem, tekintve, hogy a fogalom nemhogy megőrizte a 19–20. századfordulón szerzett sztereotip megbélyegzés jegyét, de a *vidéki* „1 [faragatlan], 2 [faragatlan, műveletlen ember]” szócikket még Kövecses Zoltán szleng-szótára is tartalmazza (Kövecses 2009: 293). Azaz a Kosztolányi által használt pejoratív értelem máig azonos, és nem akadályozza az esetleges kulturális adottságok eltéréséből adódó értelmezés nehézségét, jelen esetben sajnálatos módon.

3.2. Forgatókönyv(ek)

Az *A szó hatalmáról* c. írásról is elmondható, hogy „szemantikai szerveződésében több forgatókönyv is részt vesz, amelyek közül egy a cselekményeket rögzített sorrendben tartalmazó forgatókönyv (de lehetséges, hogy több is)” (Dobi 2008: 27). A legrelevánsabban jelen levő forgatókönyv a *vita* forgatókönyve, amely egy prototipikus összezörrenés minden elemét tartalmazza, tehát elsőre „egy nagyon unalmas kis történetnek (Schank–Abelson 1988: 368) tűnik. Azonban az eseményidő változásával egy hiba⁵ az, ami módosít a történeten úgy, hogy a kiegészített befejezéssel, a szavak súlyának felismerésével implikálódhat az olvasói tudat forgatókönyvébe.

3.3. Tudáskeret és forgatókönyv metszete – a szövegfókusz szerepe

A *vita* forgatókönyv kiegészítéséhez érdekes szempont lehet a konnex viszony feltételezése a végső sértés az *ő önérzetének* annak *odakiáltásakor*. Ebben a vi-

⁵ „Hiba történik akkor, ha a cselekedet nem megfelelően megy végbe úgy, hogy a cselekedet szokásos következményei nem jönnek létre” (Schank–Abelson 1988: 372).

szonyban azonban érdemes az extenzionális jelentést is kiemelni, mivel az a fel-tételezés, hogy az önérzet szinekdochéként van jelen mint rész-egészt jelölő me-tonimikus kapcsolat, helytálló az odakiáltott sértés tartalmával kiegészülve, ami egy vidéki ember önérzete elleni hatékony sztereotip aduásznak felel meg.

„A legfontosabb szövegfókusz áll leginkább az előtérben a mezoszintű szö-vegegységben, kifejtése részben specifikálja azt, a többi szövegrészlet-összetevő pedig a fogalmi séma konkretizációjának a háttérét adja” (Tolcsvai 2001: 278). Az elbeszélés szinte tálcán kínálja számunkra a fordulatot jelentő szövegfókuszt, amely elég nyilvánvalóan adja magát a kompozíció, a konstrukció és a lineáris elrendezés tükréből egyaránt. Ez az a pont, ameddig a várakozások egyre csak halmozódnak, s ez, amelyet követően mind feloldást nyernek:

„Franciául tanult. Megállapítottam, hogy rövidesen a szóváltásunk után foganha-tott meg végzetes elhatározása. / Bevallom, a szédület fogott el. / Franciául tanult itt a tanyán, ahol egy lélek sem érti őt, a libák és a kocák között, öreg fővel, csak azért, hogy többé senki se lobbanthassa a szemére, amit én, hogy műveletlen.”

A szöveget értelmezve tehát, a felismerés következtében a beszélőt elfogó szédület, amely az elbeszélés mondandójának kulcsát adja, a szó, az *egy szó* ha-talmának dermesztő ereje. Ezt tovább nyomatékosítja a fókuszmondatot megelő-ző bekezdésben levő vita szinonimájának egy roppant találó használata. A *szó-váltás* szinonima a címmel, az első és az utolsó bekezdéssel létesít jelentésbéli kapcsolatot, amivel mintegy előjelezi a fordulat súlyát és a fókusz következtét. Az ezt követő belső dialógus pedig csepegtet számunkra a *dermesztő* zárlat előtt némi játékot, ha kellően figyelmesek vagyunk:

„Mit tegyek? Lebeszéljem? A passé défini-nél tart. Visszatartsam? Már késő.”
→ Az utolsó, döntést kinyilatkoztató „válasz” anaforikus elemként is értelmezhető mint jelentéstani szövegösszefüggés, kohezív kapcsolatot létesít a *passé défini*, azaz a befejezett múlt intenzionális jelentésével.

4. Összegzés

Tanulmányomban igyekeztem rámutatni a kontextus fontosságára a szövegértel-mezés folyamatában úgy, hogy emellett párhuzamosan feltüntessem a fogalmi sémákkal létesített kölcsönhatást. Nagy vonalakban a szemiotikai textológia módszertanát követtem az elemzés szempontrendszereiben, azonban igyekeztem kihasználni azt a széleskörű interdiszciplinaritást kínáló előnyt, amit ez a kom-munikátumtan biztosítani tud. Az ebből az összetett, tudományos-kognitív szem-léletből származó ismereteket igyekeztem úgy hasznosítani, hogy a vizsgált *A szó hatalma* című szöveg jelentésrekonstrukciójának legelemibb szintjét meg le-hessen közelíteni. A szövegvilág és a perceptuális működés szintézisét tábláza-tos rendszerben igyekeztem rekonstruálni, amelyben megjelenítettem a tér- és

időjelölő elemeket, a topikot meghatározó visszatérő jelentéselemet, valamint az összes felfedezhető fogalmi sémát. A záró fejezetekben olyan eseteket emeltem ki, amelyek szerteágazóbb tudáskeret aktiválását igénylik a befogadói működés során.

Irodalomjegyzék

- BADDELEY A. 2005. Szemantika. In: *Az emberi emlékezet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- CSÁNYI V. 2016. *Íme az ember*. Budapest: Libri Könyvkiadó.
- DOBI E. 2008. A forgatókönyv-elemzés mint lehetséges támpont a szövegek tipológiájában. In: Dobi E. (szerk.): *A forgatókönyv mint dinamikus szöveg-szervező erő*. *Officina Textologica* 14, 25–36.
- DOBI E. 2011. A szemiotikai textológia a magyar szövegtani kontextusban. In: Dobi E. (szerk.): *A szemiotikai textológia a magyar szövegtani kontextusban*. *Officina Textologica* 16, 11–36.
- GENETTE, G. 1996. Transztextualitás. (Ford. Burján Mónika) *Helikon* 1996/1–2, 82–90.
- KANT, I. 2004. *A tiszta ész kritikája*. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- JOBST Á. 2008. Szövegtipológiai szempontok a sajtóműfajok leírásában. A kommentárok szövegtani sajátosságai. In: Tátrai Sz.–Tolcsvai N. G. (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- KIEFER F. 2007. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina Kiadó.
- KOSZTOLÁNYI D. 2004. *Önmagamról*. In: *Tükörfolyosó*. 661–668.
- KÖVECSES Z. 2009. *Magyar szleng szótár*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- LÁSZLÓ J. 1998. *Szerep, forgatókönyv, narratívum*. *Szociálpszichológiai tanulmányok*. Budapest: Scientia Humana.
- MÉREI F. 1998. *Lélektani napló*. Budapest: Osiris Kiadó.
- RÓNAI A. 2017. *A kifejezés*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- SÍKLAKI I. 1988. Narrativika. Előszó. In: Kanyó Z.–Síklaki I. (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- SCHANK, C. R.–ABELSON, R. F. 1988. *Forgatókönyvek, tervek, ismeretek*. (Ford. Síklaki István) In: Kanyó Z.–Síklaki I. (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- SKUTTA F. 2016. Cím és szövegtípus. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. *Officina Textologica* 19, 74–95.
- SZEGEDY-MASZÁK M. 2010. *Kosztolányi Dezső*. Pozsony: Kalligram Kiadó.
- TÁTRAI Sz. 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 2004/4, 479–494.
- TÁTRAI Sz. 2006. A narratív diskurzusokról. In: Tolcsvai N. G. (szerk.): *Szöveg és típus*. *Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- TOLCSVAI N. G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- TOLCSVAI N. G. 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai N. G. (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- TOLCSVAI N. G. 2016. Topikfolytonosság és eseménykontiguum a szövegben. In: *Tanulmányok a szövegkoherenciáról. Officina Textologica* 19, 59–73.
- WHITE, H. 1997. A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. In: *A történelem terhe*. Budapest: Osiris Kiadó.

**Slots to Be Filled. The Role of Context and Conceptual Schemas in
Kosztolányi's Public Essay Titled *The Power of the Word***

The present study investigates the realization of coherence in Dezső Kosztolányi's public prose, highlighting the interaction between conceptual schematization and receptive contextualization. Genre powerfully influences receptively evoked context, including here a coexistent genre-related role of interdisciplinary nature, and also the body of knowledge on which bases the comprehending reader interprets Kosztolányi's ideas. The apparatus of meaning-representation of semiotic textology makes it possible for the interpreting analyst to exert a multiple-based investigation of the phenomena of meaning representation from the level of macrocomposition to lower levels of textual representation.

Függelék

Kosztolányi Dezső: A szó hatalma

Mindig tudtam, hogy a szóban sátáni erő lappang, s beszélni annyi, mint cselekedni. De az ember mindig tanul.

Évekkel ezelőtt összekaptam egy vidéki rokonommal, egy hatvanéves öregúrral.

Jámbor, kedves, szeretetre méltó lélek ő. Egész életében nem sok vizet zavart. Inkább a bor iránt érdeklődött. Kártyázott, vadászgatott és pipázott.

De amikor ölre mentünk, az ő önérzete is förlágaskodott, az enyém is. Csúnya dolgokat vagdosott a fejemhez. Én se maradtam adós. Végül azt kiáltottam oda, hogy tanulatlan és műveletlen.

Ezt tüstént megbántam. Később ő is megbánta sokkal borsosabb sértéseit. Mind a ketten megkövettük egymást. Azóta szent közöttünk a béke.

Minap meglátogattam a lakásán. Nem volt otthon. Lámpát gyújtottam, nézegettem a környezetét: a csizmáit, vadászfegyvereit, a dohányosztait, a pipáit.

Az asztalnál – nem kis meglepetésemre – egy könyv volt nyitva, egy francia nyelvtan. Mellette füzet, már majdnem teljesen teleírva gyakorlatokkal. Franciául tanult. Megállapítottam, hogy rövidesen a szóváltásunk után foganhatott meg végzetes elhatározása.

Bevallom, a szédület fogott el.

Franciául tanult itt a tanyán, ahol egy lélek sem érti őt, a libák és a kocák között, öreg fővel, csak azért, hogy többé senki se lobbanthassa a szemére, amit én, hogy műveletlen.

Mit tegyek? Lebeszéljem? A passé défini-nél tart. Visszatartsam? Már késő. Ha isten élteti, néhány év múlva befejezi a nyelvtant, és úgy fog koporsóba kerülni, hogy tud franciául.

Mindez pedig két szó miatt, egy szó miatt. Az élet dermesztő.

8. Szövegnyelvészet és műfaj

Kiss Sándor

Az irodalmi szövegek osztályozásakor mindenekelőtt egy kényelmes konszenzus áll előttünk: az egyes szövegeket besorolhatjuk a három hagyományosan megkülönböztetett műnem valamelyikébe, és ezeken belül további hagyományos, bizonyos szabályoknak engedelmeskedő alosztályok: műfajok állnak rendelkezésünkre. Azt, hogy „rendelkezésre állnak”, érthetjük az alkotó szemszögéből, aki felteheti magában, hogy regényt ír vagy szonettet vagy vígjátékot; de nézhetjük a befogadó oldaláról is, aki saját „fogyasztására” kereshet éppen az említett típusokba vagy altípusokba illeszkedő műveket. A műnemek: epika, líra és dráma elkülönítése legalább Goetheig vezethető vissza, aki egy – feltehetően az 1800-as évek elejéről származó – jegyzetében ezeket az irodalmi alkotás alapformáinak¹ nevezi; és sok egyedi műfaj történetét követhetjük visszafelé, akár születésükig. Tudjuk persze, hogy egy századokon átnyúló elnevezés utalhat korszakok szerint változó szövegfajtára: a „ballada” a középkori francia költészetben szigorú strófikus felépítésű, refrénnel és ajánlással ellátott költemény volt, amelyre nem hasonlítanak sem a folklór balladáái, sem Goethe vagy Arany János e néven számon tartott szövegei; ugyanakkor sok tekintetben hasonló szövegtípusok elnevezései különbözhetnek az egyes tradíciókban, amelyek más-más aspektusukat emelik ki: amit „kisregénynek” hívunk, az a franciák számára sokszor *récit* (magyarul inkább ‘elbeszélés’), miközben a „regényt” francia nyelvterületen sokáig hívták „mesének” (*conte*, ma *roman*).

Ebben a hagyományon alapuló megközelítésben a műnemek és műfajok összessége mintegy intézményként áll előttünk, amely nem csupán mintát, hanem egyben előírást is jelent – vagy jelentett legalábbis a múltban – az alkotó számára; hasonlóan a többi intézményhez az egyének fölött látszik állni, és nem változtatható meg önhatalmúan. Tudjuk, mekkora botrány támadhat az ún. klasszikus korszakokban a műfaji szabályok áthágásából: a XVII. század elején Franciaországban Corneille-t valósággal meghurcolták *Cid* c. drámája miatt, amely mintha nem tartotta volna meg hiánytalanul a klasszikus tragédia éppen kijegecesedő előírásait – és ez korántsem az egyetlen példa. Természetesen – hasonlóan a többi intézményhez, és mint már az előbb is volt szó róla – a műfaji szabályozás is változik az időben, ami persze összefügg azzal a problémával, hogy az eredeti műalkotásnak nemcsak megtartania kell a szabályokat, de meg is

¹ „Naturformen der Dichtung”, ld. *West-östlicher Divan*, Leipzig: Insel-Verlag, 1972, 179.

kell haladnia őket, és hogy a közönség és a műbíráló engedékenysége e tekintetben koronként változó. Mármint a történeti hagyomány, ill. a különböző történeti hagyományok létéből adódik az a kérdés, hogy nem találhatnánk-e egy olyan megközelítést, amely a szövegeket bizonyos értelemben objektív szempontok szerint csoportosítaná, és így adna számot a műfajok tartalmának változásáról és a műfajok keveredéséről, az átmeneti képződményekről. Ilyen szempontokat nyújthat a művek szövegének átfogó nyelvi vizsgálata, egy olyan szövegnyelvészeti megközelítés, amely tekintettel van a szekvenciák felépítésére és ezen belül a mondatközi kapcsolatokra és a tematikus előrehaladásra, a művön belüli rétegek hierarchiájára, valamint a szimbolikus jelentés megszerveződésére egy belső utalási hálózat révén. Ez a vizsgálati irány természetesen csatlakozik azokhoz a – már nem mai keletű – törekvésekhez, amelyek a nyelvtudomány illetékességét kiterjesztik az irodalmi szövegekre, hogy ezek stiláris gazdagsága révén a nyelvi jelek működésének új dimenziói táruljanak fel. Hjelmslev (1953: 76) emlékeztet modellje szerint az irodalmi mű olyan komplex (konnotatív) szemiotikai rendszer, ahol a „kifejezés” maga is szemiotikai rendszer, tehát „tartalomból” és „kifejezésből” áll, és ezek együttesen felelnek meg egy újabb tartalomnak. Hasonló úton jutott el Petőfi S. János a szövegek komplex, multimediális jelként történő értelmezéséhez (vö. különösen Petőfi 2004).

A most következő egyszerű példákkal szeretném bemutatni néhány szövegnyelvészeti kritérium működését különböző szövegekben, jellegzetes hasonlóságok és eltérések megállapítása céljából, ami az osztályozást finomabbá teheti; másrészt megmutatnám e kritériumok segítségével egy-két szöveg sajátosságát, vagyis eltérésüket a hagyománytól valamilyen irányba.

A „klasszikus” szövegnyelvészet bizonyos értelemben a mondatközi kapcsolódás fogalma körül kristályosodott ki. Harweg (1968) szerint a szövegkoherencia feltétele egy mondatokon átnyúló megszakítatlan névmási-lexikai utalási lánc. E fogalom alapja lehet egy skálának, amelynek egyik pólusán ezek az utalások gazdagon és a dekódoló számára mindig egyértelműen valósulnak meg, míg a másik póluson hiányossá válnak, azaz hézagok keletkeznek, amelyek több-kevesebb bizonyossággal tölthetők ki. Természetesen itt azonnal a hagyományos elbeszélésre és vele szemben a modern líra bizonyos változataira fogunk gondolni, és valóban illusztrálhatjuk a szembenállást e szövegtípusok segítségével. Talán túl könnyű dolgunk is van, ha a mondatközi kapcsolódás alapján szembeállítjuk a következő két szöveget:

- (1) *Az ifjú kornak szüksége van szenvedélyre; de csalódik, ki úgy vélekedik, hogy e szükség csak a szerelem által találhatja kielégítését. Vannak egyéniségek, kik már első ifjúságukban szerelem dolgában oly ildomosak, mintha egy egész élet tapasztalásait bírnák, s ilyeseknél a szenvedélyesség más térre, községesen dicsvágyra veti magát. Ezek közé tartozott Pál is. (EJ 173)*

(2) *KÉK-ARANY*

*Egy elefánt mély kürtjele
hasítja ketté az éjszakát
kékre mosott vásznak öle
dajkálja a fény hullámain.*

*Így születik meg új napunk
szívem már egy tölgy ágára szállt
s örök szerelmét dalolja.*

*Hogy csillapuljon panaszom
ébrezzétek fel a kedvesem
merész fiatal kakasok. (KL 360)*

Amit mondatközi kötelékek dolgában tapasztalunk, összhangban áll várakozásunkkal: a XIX. századi regényrészletben pontosan követhető a korreferenciális folytonosság (névmási anaforikus kapcsolat: *egyéniségek* → *ezek közé*; lexikai ismétlések vagy kvázi-ismétlések: *szerelem* → *szerelem*, *ifjú kornak* → *első ifjúságukban*, *szenvedélyre* → *szenvedélyesség*), míg a XX. századi lírai költemény szövege (amelyet itt teljes terjedelmében közlünk) inkább elliptikusnak nevezhető: találunk ugyan benne mondatok közötti anaforát (előzőleg leírt helyzetre visszautaló *így*), de a koherenciát inkább képzettársítások nyomán próbálhatjuk meg rekonstruálni (*éjszaka* ~ *új nap* ~ *fény* ~ *kék* ~ *kakasok*, *szerelem* ~ *kedvesem*, *dal* ~ *panasz*). Nem biztos azonban, hogy a most megjelölt globális paraméterek – próza/vers, „klasszikus”/„modern” korból származó szöveg – alkalmazása mindig ugyanezt az eredményt adja. A mondatközi kapcsolatok gazdagsága jellemezhet újabb elbeszélőket is², de töredezett versek sem csupán a XX. századtól kezdve léteznek: a *Szondi két apródja* vagy a *Tengeri-hántás* dramatizált struktúráiban legalábbis az idéző mondatok hiánya kényszerít rekonstrukcióra. Ugyanakkor a versek természetesen épülhetnek szoros mondatközi kapcsolatokkal, korszaktól függetlenül. Rövid, sűrű szövésű elbeszélő költemény Petőfitől a *Három szív története* (a befejező rész első sorait idézem):

(3) *Az éjszakának sírnyitó felében*

Fölkél a szolgál, és a helyre mégyen,

² Találomra választott Kosztolányi-idézet (a névmási képviselés folytonossága révén világosan követhető a novella két szereplője és a középpontba állított tárgy): *Kis üvegajtó volt ez, rozoga, kopott, s apró üvegtáblákkal berakva. Ízléstelen, zöldre festett vasrácsok keretezték. Rámeredtek, gyötrődve, mert a szó szoros értelmében fájt nekik a távlat ilyen eltolódása. Mint egy álmoképre meredtek rá, mint az ifjúkorukra meredtek tá. Nem ismerték föl. Tanulmányozták, hol nyílik, hová lehet eljutni ezen az üvegajtón.* (KD 536)

*Hová temették a kedves leánykát:
Akarja látni élte szép bálványát.
De a leánnyal nincs találkozása,
Mert a leány a sírból szinte eljár,
Hogy a loagnak szellemét meglássa [...]* (PS 426)

Ugyanakkor – modernebb korból – mindenben megfelel a megszakítatlan névmási helyettesítés követelményének Radnóti két strófából álló költeménye, a *Szerelmes vers az erdőn*:

- (4) *Olyan ez az erdő, mint szíves kedvesed,
ki kétfelé nyílik fektében előtted
[...]
S olyan kedvesed is, mint itt ez az erdő,
hol árnyékkal foltos csöndben fagy a gyanta [...]* (RM 101)

Másrészről találunk olyan prózát, amelynek „formabontó” jellege éppen a kapcsok hiányos voltára vezethető vissza. A következő részletet abban az értelemben tekinthetjük formabontónak, hogy a dekódoló kénytelen szokatlan szemantikai „ugrásokat” végezni valamilyen jelentés megkonstruálása céljából:

- (5) *A bankigazgató elbocsátotta munkásait, mikorra megérkezett. Azonnal fölakasztotta tarisznyáját a kilincsre, átöltözött és előfizetett a helybeli lapokra. Séta közben találkoztak először. Az emberek összebújtak a szögletekben és hajlongtak körbe-körbe. Nyitott tenyerükből kiesett a sötét esernyő, mellyel épp tréfásan fenyegetőztek. A négy fal sima testével tartotta a mennyezetet, mely fehéren terült a magasban, párhuzamosan a szeretőkkel. Középen állt a négyzetes hasáb, egyetlen vörös vastömb.* (JA 694)

Hiányozhat azonban az explicit kapcsolódás egy leírás egymás mellé helyezett mondatai között is, amikor a dekódoló feladata egyszerűbb: csak az adott tér- és időbeliségre kell hagyatkoznia. Ilyesmi a régebbi prózában is adódik:

- (6) *Szép volt a reggel. A hajnal könnyező szemmel költ fel. Frissítő szellők lehellettek. Az illatok fellegei széjjelhaboztak a nedvesített mezőkön. A megvidított egész teremtes mosolygott. Víg volt az én szívem is. – Határos a mezőkkel, melyek kertünk előtt elterülnek, egy kedves fiatalas. Az alja puha, zöld hanttal kipárnázott és tiszta.* (KJ 13)

A mondatközi kapcsok ismerve szerint így hasonlóságok tárulhatnak fel olyan szövegek és szövegrészek között, amelyek a hagyományos osztályozás

szerint – nyilván nem alaptalanul – különböző műnemekhez, ill. műfajokhoz sorolódnak. Ha túllépünk az anaforikus vagy kötőszavas kapcsolódás statikus szempontján, és áttérünk a szöveg előrehaladására, vagyis a „tematikus progresszió” nevezett dinamikus aspektusra, ez a tapasztalatunk megerősödik. A mondatból a szöveg szintjére áttett „funkcionális perspektíva” – vagyis az az elv, hogy a nyelvi megnyilvánulás ismert referenciakeretből kiindulva új mondanivaló felé tart – több módon valósulhat meg, nagyjából aszerint, hogy a rémák milyen eloszlásban helyezkednek el egy többé-kevésbé explicit témakerethez képest. A progresszió változatait elő lehet állítani vegytiszta képletek formájában; a szövegekben fellelhető konkrét eljárások természetesen kevertek, de a megfigyelhető preferenciák alapján kirajzolódhatnak párhuzamok és ellentétek. Egy hosszabban fennmaradó téma, amelyhez egy sor egymást követő réma kapcsolódik, megalapozhat egy leírást, amelynek ily módon a kerete adott: a *Fanni hagyományaiból* idézett részletben – vö. (6) –, amely egy fejezet elejét alkotja, és némileg különálló egységet képez, ez a keret a *reggel*. Állandó, a két strófából álló vers elejétől végéig megtartott téma az *erdő* Radnótinál, vö. (4): ez is különböző rémákhoz kapcsolódik (pl. az első versszakban *körülzár, fölfele nő, köszönt*), leírás születik, de a képlet bonyolultabb, mint az előbb, az *erdő* = *kedvesed* azonosítás miatt, melynek révén a téma mintegy megkettőződik. A hosszabban megtartott témák képletétől különbözik a „lineáris progresszió” nevezett szerkesztés, melynek során valamely rémából új téma válik, ennek rémájából ismét új téma, és így tovább. A *Három szív történetéből* idézett részlet ennek az eljárásnak eléggé tiszta esetét képviseli, ld. (3): a most vázolt formában egymást váltják a *szolga* → *leány* → *lovag* elemek, egyben sűrítve és tükörformában megismételve az egész elbeszélés lépcsős felépítését. Kevésbé áttetsző módon, de nagyjából ezt az elvet követve halad a fenti Eötvös-részlet is, vö. (1), tematikusan: *szenvedély* → *szerelem* + *szerelem* → *egyéniségek* + [*egyéniségek*] → *Pál*. (Különböző kiindulópontokra épülve ehhez hasonló kapcsolatok a szöveg folytatásában is találhatók, mint *szenvedélyesség* → *dicsvágy* → *ez volt az álmom* stb.). Témáknak és rémáknak ez a játéka kibővíthető egy új dimenzióval, ha a tematikus előrehaladás szerveződését hierarchikusan képzeljük el: ekkor valamely kiindulópontból további, logikailag alsóbb szintű kiindulópontok sorát lehet vezetni, és így a „hipertémából” generált témák külön-külön rémákat vehetnek magukhoz. Utalhatunk itt ismét a már megidézett Eötvös-regényre, mégpedig annak első fejezetére, ahol a budai Szent György tér XVI. századi állapotából kiindulva, egymást követően hosszabb asszociációs sorok vonulnak fel (EJ 12–13). Ez az elrendezés, amely egyébként az argumentatív-tudományos szövegtípust idézi, az irodalmi szövegekben gyakran úgy mutatkozik, hogy a „hipertéma” rejtve marad, sőt a befogadó számára mintegy rejtvényként tűnhet fel. Kassák versében – *Kék-arany*, (2) – a rejtvény megfejtéséhez esetleg hozzásegít a cím: a *kékre* színeződő fény, az *arany* nap és persze az igék (*születik, eb-*

resszéték) egy ünnepélyes reggelre utalnak, amelyből mint „hipertémából” levezetődnek különböző irányú asszociációk, és mint fentebb láttuk, kiépiül az eredetileg hiányos koherencia is. Az (5) alatt idézett *Piros történet* esetében nehezebb a dolgunk: véletlenszerű gesztusok kapcsolódnak véletlenszerű térrel, és azt mondhatjuk, hogy a „hipertéma” maga a véletlenszerűség, amely létrehozza az aktuális téma-réma kapcsolatokat.

A mondatközi kapcsok és a tematikus előrehaladás vizsgálata hasonlóságokat tár fel különböző műnemekhez tartozó szövegek között, és különbözőségeket azonos műnemen belül. Ezáltal megerősödik az az olvasói intuíciónk, hogy a hagyományos osztályozásba érdemes bevezetni bizonyos szempontokat, amelyek azt árnyalják, esetleg módosítják. Tapasztalatainkat legkonkrétabban úgy összegezhetjük, ha a szövegek jellemzőit rávetítjük a kanonikus műnemek konszenzuson alapuló szabályrendszerére. Az elbeszélő szövegek makroszintaxisa alapvetően egy konstruált közvetítő tudat, a „narrátor” működésétől függ; ebben a nagy szövegtípusban a cselekvések koherens időbeli elhelyezésére számítunk, időbeli előrehaladásra, és arra, hogy az időből kivont terek – leírások és reflexiók – ennek az előrehaladásnak szorosan alá legyenek vetve. Ha e téren valamilyen tökéletesen leegyszerűsített „nullpontot” képzelünk el, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy ettől a semleges alapfoktól az Eötvös-szöveg narrátora az ifjúkori szenvedélyről elmélkedve valamilyen „feldúsított reflexió” irányában tér el, amely azonban szorosan kapcsolódik (a szöveg folytatásában is) a *Pál* nevű hős történetéhez; ezzel szemben a *Fanni hagyományaiból* idézett részletben a leírások és reflexiók erősen önállósulnak; a *Piros történet* esetében pedig maga a „történet” nyitott, és éppen talányos inkoherenciája révén hív fel valamilyen koherens hálózat megalkotására. A lírai szövegek egy olyan „én”-nek a megnyilvánulásai, amely éppen e megnyilvánulások céljából van megszervezve, itt tehát nem elsősorban időképre, inkább a témák és rémák szorosan szerkesztett megfelelőire és a nyelv lehetőségeinek kibontására vágyunk; láttuk, hogy a szövegek különbözhetnek e belső összefüggések többé-kevésbé explicit kifejezésében. Az elbeszélő költemény külön problémát vet fel, amelyet jól szemléltet a *Három szív történetéből* idézett részlet: a narrativitás megtalálható, viszont a szöveg retorizáltsága – képek, ismétlések, kötött külső forma, szoros szerkesztés – inkább a lírára utal, és megalapoz egy sajátos műfajt.

Mindezeket a szempontokat a drámaszövegre alkalmazva azt mondhatjuk, hogy mivel itt a beszéd a szereplők cselekvésébe ágyazódik, és maga is közvetlen cselekvésként nyilvánul meg, a mondatok, valamint a témák és rémák összefűzése nagyobb szabadsággal történhet. Valójában a szövegek e téren széles skálán mozognak. Álljon itt két XIX. századi drámarészlet annak szemléltetésére, hogy a szövegen belüli összeköttetések igen különböző módokon nyilvánulhatnak meg. A *Csongor és Tünde* párbeszédei nagymértékben aknázzák ki a párhuzamok és ismétlések lehetőségeit:

- (7) *CSONGOR: Tünde, nem maradsz tovább?*
TÜNDE: Csongor, nem lehet, bocsáss.
CSONGOR: Nem kötöz le hű szerelmem?
TÜNDE: Ah, szerelmed űz tovább.
CSONGOR: Éltetemet viszed magaddal.
TÜNDE: Éltetemet hagyom helyette. (VM 221)

Egészen más formát ölt a nyelvi összefüggés, ha a szereplők viselkedését egymásnak felelő kommentárok kísérik, mint *Az Ember Tragédiája* londoni színeiben: az utcán történő események és a járókelők párbeszédei „fölött” mintegy külön szintet alkot Lucifer és Ádám mások számára rejtve maradó társalgása:

- (8) *ELSŐ TANULÓ: Összebb fűzvéen frigyünknek láncait –*
S mulatni, ahogy most tőlünk telik,
Míg egykor a hazáért lelkesedve
Nemesebb küzdött foglalt majd erélyünk.
ÁDÁM: Kedves látvány ez e lapos világban,
Szebb kor csiráját sejt benne szűm.
LUCIFER: Meglátod, a csíra mivé fesel
Lerázva majd a tantermek porát.
E két gyáros, ki itt felénk közelg,
Ifjontan az volt, mik most e fiúk.
ELSŐ GYÁROS: Hiába, a versenyt nem állhatom,
Mindenki az olcsóbb után eseng [...]

A kommentárok szintjén így konceptuális anaforák sorát lelhetjük fel: Ádám *kedves látványához* hasonlóan már korábban Lucifernél: *Tetszik nekem e filozófia [...]* Ez a *kacérság tetszik, ládd, nekem.*

Az idézett drámaszövegek élesen vetik fel azt a problémát – amely persze implicit módon korábban is jelen volt már –, hogy adott szöveg ritkán képvisel valamely ideálisan megragadott műfajt a maga tisztaságában. A szövegnyelvészeti kutatásnak feladata a különféle szövegminták elhelyezkedésének és arányainak meghatározása egy-egy művön belül, és ezáltal az atipikus, több műfaji forrásból táplálkozó művek leírása. Nevezetes hármass felosztásához Goethe is hozzáfűzte a „természetes formák” (*Naturformen*) „egyesülésének” (*Vereinigung*) lehetőségét, példaként többek között a balladát és a görög tragédiát említve, utóbbit a kar gyakran lírai hangoltsága miatt. Eszünkbe juthat itt Babits álgörög tragédiája is, a *Laodameia* (1911), ahol a kórus szavai mintegy éles váltásként és más jellegű, egyszerre meditatív és expresszív nyelvezettel szakítják meg a dialógust. Túl azonban azokon a műfajokon, amelyekbe mintegy bele van kódolva ez a műfaji kevertség, találkozunk olyan szövegekkel, amelyeknek szerzője a kommunikatív

attitűdök váltogatásával teszi tanácstalanná olvasóját, művét pedig a fennálló szabályrendszeren kívül helyezi. Arany János *Bolond Istók*ját a „költői beszély” jól azonosítható műfajából kiemelik az elbeszélésre sűrűn rakódó kommentárok és a narrátornak saját írására vonatkozó fejtegetései. Az elbeszélő többször is tanácstalannak mutatkozik a szöveg lehetséges folytatásait illetően, és így mintegy problematikussá teszi a téma-réma kapcsolatot: *Hanem dologra. Kit s mit akarék / Megénekelni csak? [...] Hogyan kezdém hát? lássuk ott elül [...] Megvan. Tehát Bolond Istók. Legyen. / Bár hősi tette most nem jut eszembe* stb. (AJ 717–718). Említjük meg itt a műfaji változatosság klasszikus példájaként Rimbaud *Illuminations* [Színvázlatok] c. ciklusát, ahol lírai költemények, prózaversek és miniatűr elbeszélések forrnak sajátos egységbe.

Az irodalmi művek szövegnyelvészeti vizsgálatában így lassanként eltávolodunk azoktól a kritériumoktól, amelyek a közvetlenül szomszédos szövegdarabok viszonyára vonatkoznak, és bevonjuk az elemzésbe a szöveg teljes benső hálózatát. Utaltunk már a felszíni elrendezések különbségeire, a fonológiai, lexikai és nyelvtani eszközök változó eloszlására; befejezésül térjünk ki röviden a művet alapvetően szervező szimbólumok viszonyára. A szimbólumok meghatározásuknál fogva egymásra utalnak, és összefüggéseiket a befogadó elraktározza emlékezetében; kapcsolatuk fogódzót nyújthat a szövegek osztályozásához is. Két példát említek. A *Tündéralom*, Petőfi viszonylag rövid elbeszélő költeménye (1846) olvasható úgy, mint a szerelem korszakait megjelenítő évszakok sora egy emlékezés-felejtés ívtől körülölelve. Ez egy gazdagon kidolgozott történet, ahol a szimbólumok egymásra rakódása lineárisan jól követhető. Más azonban a helyzet, ha a szimbólumok – amelyek szimbolikus alakok is lehetnek – külön világokat jelenítenek meg. Ilyenek a *Csongor és Tündé*ben az égi szerelem, a földi szerelem, a boszorkányság, a metafizikai dimenzió (az Éj alakjában) vagy a Kalmár, a Fejedelem és a Tudós tévelygései, miközben mindezeket összefogja az *út* szimbolikus motívuma. Általánosítva azt mondhatjuk, hogy az irodalmi művek nyelvi vizsgálatának a felszíni áttekintés nyomán a mélyebb szövegösszefüggésekre kell irányulnia.

Irodalomjegyzék

Források

Az elemzett szövegeket majdnem mindig a *Magyar Remekírók* c. sorozat alapján idéztük, a következő kötetekből. A kötetekre oldalszámokkal utaltunk.

Arany János: *Költemények, fordítások* (AJ); Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1975.

József Attila: *Versek, műfordítások, széppróza* (JA); Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1977.

Kassák Lajos: *Versek, tanulmányok* (KL); Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1983.

Kiss Sándor

- Magyar elbeszélők 19. század I.* (Kármán József: *Fanni hagyományai*, KF); Budapest: Magyar Remekírók, 1976.
Kosztolányi Dezső: *Válogatott novellák és karcolatok* (KD); Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1985.
Petőfi Sándor *Összes versei* (PS); Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1976.
Radnóti Miklós *Művei* (RM); Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1976.
Vörösmarty Mihály: *Drámák* (VM). Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1974.
Eötvös József: *Magyarország 1514-ben* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1962, EJ).

Tanulmányok

- HARWEG, R. 1968. *Pronomina und Textkonstitution*. München: Fink.
HJELMSLEV, L. 1953. *Prolegomena to a Theory of Language*. Baltimore: Waverly Press.
PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Text Linguistics and Literary Genres

The aim of this paper is to show how the concepts of text linguistics can be used for the description and distinction of literary genres. Three criteria have been chosen for the classification of texts: the distribution of cohesion marks, the different manifestations of communicative perspective, and the functioning of cross-reference on the symbolic level of literary works. Applying these criteria we can modify some preconceptions relative to the problem of literary genres, define more precisely their boundaries, and deepen our knowledge concerning text cohesion and coherence in general. The argumentation is illustrated by Hungarian literary examples.

9. Kezdőmondat és szövegtípus

Skutta Franciska

1. Bevezetés

Jelen tanulmányomban folytatni kívánom az *Officina Textologica* 19. kötetében megjelent írásomat („Cím és szövegtípus”, 2016: 74–95), melyben a cím és a szövegtípus összefüggéseit vizsgáltam. Már akkor felmerült annak lehetősége, hogy a szövegtípusok leírásában szerepet kapjon a *kezdőmondat* is, hiszen ez utóbbi – akárcsak a cím – a szöveg megkülönböztetett eleme, amely bizonyos fókig önmagában is következtetni enged a szöveg típusára, kialakítva ezzel a szöveghez illő befogadói magatartást. E jelenség leírására már a cím kapcsán hasznosnak bizonyult két szövegtípus összevetése, ezért ugyanezt a módszert alkalmazom a kezdőmondatok vizsgálatában, megtartva a korábbi, *narratív* és *argumentatív* szövegekből álló korpuszt, amely 68 XX. századi, kötetbe rendezett magyar *novellát* és 70 magyar nyelvű általános nyelvészeti (folyóiratban közölt) *tanulmányt* tartalmaz. Emlékeztetőül: a választás a konkrét szövegeket illetően véletlenszerű, de a műfajok terén tudatos volt, ugyanis a narratív és argumentatív *szövegtípusok* változatos fajtái közül célszerű volt két olyan *műfajt* kiemelni, melyek sok tekintetben hasonlóak, de épp ezáltal különbségük és sajátos műfaji jegyeik is szembeszökőbbek.¹ Hasonló a két műfaj annyiban, hogy mind a novellák, mind a tanulmányok szerzője névvel azonosítható, olvasóközönsége közelebből nem meghatározott; a viszonylag rövid lélegzetű, nyomtatásban közölt írások a nem spontán nyelvhasználat és a műfaj szabályainak engedelmeskednek, és a befogadó részéről is bizonyos elmélyültséget kívánnak. E közös jegyekre épülnek azok a műfajra – s az általuk képviselt szövegtípusra – utaló különbségek, amelyek már a címekben megmutatkoznak, s amelyek feltehetően tükröződnek a kezdőmondatok tartalmi és formai jegyeiben is. Tanulmányomban e jegyek leírása révén vizsgálom a tágabb értelemben vett koherencia megvalósulását kezdőmondat és szövegtípus között. A leírásban a két műfajt párhuzamosan tárgyalom, és a hangsúlyt elsősorban a különbségekre helyezem. Végül pedig érdemes lesz egy pillantást vetnünk a kezdőmondat és a cím viszonyára, különös tekintettel a köztük fennálló – vagy hiányzó – tematikus folytonosságra:

¹ E két fogalmat Egon Werlich hierarchikus rendszerben helyezi el: a szövegben uralkodó szekvencia által meghatározott – narratív, deskriptív, expozitív, argumentatív, instruktív – szövegtípus (*Texttyp*) fölötté áll a típusokat képviselő konkrétabb szövegformáknak (*Textform*), melyek lényegében megfeleltethetők a köznapi értelemben vett, nem kizárólag irodalmi műfajoknak (Werlich 1975: 27–46).

az előbbi feltehetően erősíti, az utóbbi elvben gyengítheti a szöveg koherenciájáról nyert benyomásunkat, és e kétféle érzés érdekesen társul a két műfajhoz.

2. A kezdőmondat hosszúsága

A kezdőmondatok mennyiségi szempontú vizsgálata talán fel sem merült volna, ha a címek hosszúságának összevetése során nem mutatkoztak volna tipológiai sajátosságok (Skutta 2016: 80–82). Így azonban kiderült, hogy párhuzamba állíthatók a címek és a kezdőmondatok, ugyanis e két szöveghely – szó-, illetve szótagszám tekintetében – mind az egyes szövegtípusokon belül, mind a tipológiai különbségek terén hasonló tendenciát mutat.

Első pillantásra a kezdőmondatok hossza nem mutat jelentős eltérést a két szövegtípusban: a kezdőmondat szavainak száma a novellákban 2 – 59 között mozog, míg a tanulmányokban alig szűkebb tartományban, 4 – 51 szó közé esik. Azonban bizonyos – kétségtelenül önkényesen meghúzott – határ alatt már nagyobb a különbség: 10 vagy annál kevesebb szó a 68 novellából 28-ban található, a 70 tanulmányból viszont csak 8 műben, ami megerősíti azt a benyomást, hogy a tanulmányok szerzői többször élnek a hosszabb, „körültekintőbb” indítás lehetőségével, míg az elbeszélők sokszor csupán néhány rövid közléssel, mintegy „ecsetvonással” festik le az alaphelyzetet. Ez a mennyiségi különbség pedig megfelel a címekben tapasztaltaknak: a novellacímek általában tömörek, leggyakrabban 3 szóból állnak, a tanulmánycímek viszont 5 szóból.

Hasonló a helyzet a szótagszám szerinti hosszúság tekintetében. Azonos szószám mellett – akár a címek esetében – rendszerint az argumentatív szövegek kezdőmondata hosszabb, mivel a nyelvészeti fogalmakat gyakran képzett vagy összetett szavak fejezik ki. Így a tanulmányokban szereplő egyetlen ötszavas kezdőmondat: „A hangváltozás kétségtelenül paradoxális jelenség” (Fónagy: *Hangváltakozás és hangváltozás*, ÁNyT V) 18 szótagból áll, vele szemben 7 novella kezdődik ötszavas mondattal, melyek közül a leghosszabb is csak 12 szótagos, összetett szót pedig nem tartalmaz: „Egyszerre csak Esti szobájában termett” (Kosztolányi: *Vendég*, 34²).

3. A kezdőmondat lexiko-szintaktikai jellemzői és az ábrázolt világ

Ismeretes, hogy a narratív szövegtípust képviselő novella leggyakrabban hétköznapi történeten keresztül mutat be egy a létező világhoz többé-kevésbé hasonló fikatív világot, míg az argumentatív típusú tudományos tanulmány a tudományág-

² A forrás rövid megjelölésére a két novelláskötet címéből kölcsönzött számokat alkalmazom: 34 = *Nyugat – 34 év, 34 író, 34 novella*; 20 = *20. századi magyar novellák – 1905–1920*. A kezdőmondatok oldalszáma – miként a címeké is – a tartalomjegyzékben azonosítható.

ra jellemző elvont fogalmi világot épít fel. Ez a különbség tükröződik a szókinszben, amely a nyelvnek a nyelven kívüli világgal legközvetlenebbül érintkező területe: a novellai történetmesélés a művelt köznyelv változatos szókinszével élve az emberi élet sokféle anyagi és lelki vonatkozását képes ábrázolni, a tanulmány viszont a tudományágban kidolgozott szűkebb szakszókinszet alkalmazza a fogalmak és viszonyaik pontos megnevezésére.

A novella szókinsze egy „kanonikus” kezdőmondatban felidézheti a történet minden lényeges alkotóelemét, gyakran az ’idő’ – ’tér’ – ’szereplő’ – ’esemény’ sorrendben:

„Az 1715-ik év karácsony havának egyik legködösebb reggelén a Szent-Pál-székesegyház felől egy kopottas öltözetű, már öregedő ember fordult be a Paternoster Row-ba, a könyvkereskedők utcájába, hóna alatt jókora csomaggal.” (Ambrus Z.: *A fületlen ember*, 34)

A meglehetősen hosszú, részletező mondat valamennyi alkotórésze a történet konkrét és egyedi voltát hangsúlyozza: az év, a hónap és az érzékletesen festett napszak jelölése; a londoni templom és utca tulajdonnevekkel történő azonosítása; a többszörös jelzői bővítményekkel ellátott, alanyi helyzetben álló főnév („ember”), mellyel az elbeszélő a szereplőt felidézi, miközben kilétét homályban hagyja; végül és legfőképpen az egyszeri és befejezett, célirányos cselekvést kifejező múlt idejű igekötős ige együttesen azt sugallja, hogy egy átlagos vagy különös, de mindenképp egyszeri és megismételhetetlen történet indulásának vagyunk tanúi.

A tanulmány kezdőmondata ezzel szemben elvontabb keretbe helyezi az argumentációt, megjelölve a vonatkozó nyelvelméletet vagy nyelvészeti iskolát, illetve a nyelvreírás adott részterületét:

„A generatív nyelvreírás legelső, elterjedt formájában elsősorban a szintaxis leírásának a szabályai vannak megadva.” (Szépe: *A szótár a generatív nyelvreírásban*, ÁNyT IV)

Ez a mondat a szakszókinszen túl is szinte mindenben ellentéte az előzőnek, mert hiányzik belőle a konkrét időbe és térbe ágyazott egyszeri emberi cselekvés. A jelen idejű szenvedő igealak ugyan egy korábbi cselekvés eredményét jelöli, amely nyilvánvalóan emberi cselekvés volt („a szintaxis leírása”), de itt már csak konkrét ágens nélkül és az időtől függetlenül, főnévi alakban jelenik meg. A szellemi természetű cselekvés csak közvetetten kapcsolódik a térhez és az időhöz: a „leírás” szellemi, „térbeli” környezete a generatív szintaxis, az idő tekintetében pedig fontosabb a mindenkori jelenben érvényes (bár módosítható) eredmény, mint az azt előidéző – ez esetben épp hatvan évvel ezelőtt történt – cselekvés, Chomsky 1957-ben megalkotott generatív grammatikája. Amennyiben mégis megjelenik egy nyelvészeti tanulmány kezdőmondatában a konkrét tér és idő,

ezeknek tudománytörténeti vonatkozásuk van: „A XX. század folyamán Európaszerte előtérbe került a stílus kutatása” (Fónagy: *A stílus hírértéke*, ÁNyT I).

A kétféle kezdőmondat jellegzetessége összefoglalható (főképp a szókincsből, az igealakokból eredően) a *dinamikus* – *statikus* ellentétpárban, vagyis a novellai cselekményt indító esemény és a tanulmányban tett, időtől független elméleti állítás különbségében. Ezt az ellentétet erősíti a novellákban (és más narratív műfajokban) gyakori – a fenti példát is jellemző – *in medias res* kezdés, melynek révén az olvasó egyszerre az események középpontjában találja magát. A tanulmányok kezdőmondata viszont „óvatosabb” átmenetet képez az olvasó hétköznapi tapasztalata és a számára kevésbé hozzáférhető, elvontabb világ között, s ezért ritka az olyan kezdés, amely általános elméleti bevezető helyett azonnal konkrét példákkal szolgál: „A régi indogermán nyelvekben használatos az összetétel egy módja, amelyet a következő szavak példázhatnak: [...]” (Telegdi: *Az összetételek vizsgálatához*, ÁNyT III). A novellában gyakori *in medias res* kezdés azonban nem zár ki más megoldásokat, amelyek nem egy eseményt emelnek ki, hanem annak tér-idő keretét vagy szereplőjét ábrázolják, s ezzel el is veszíthetik dinamikus jellegüket. Az ilyen kezdőmondatok általában létigét vagy pusztán nominális szerkezetet tartalmaznak: „December volt” (Kodolányi: *Sötétség*, 34), „A Dunán aranyos reggeli köd” (Molnár F.: *Széntolvajok*, 20), „Hüvös, sovány, okos leány volt a Sári” (Szini: *Szerelem, semmi több*, 20). Ha az ige mégis történetet fejez ki, de azt folyamatában ábrázolja – szemben az első példában szereplő, befejezett aspektusú „fordult be” igével –, a kezdőmondat inkább háttérrel szolgáltat egy majdani eseményhez: „A kemény, fagyott úton egy automobil siklott nesztelenül lefele, a nagyváros felé” (Tóth W.: *Az utolsó nap*, 20), és a dinamizmusnak csak enyhébb fokán áll. Előfordulhat azonban, hogy a novella kezdőmondata olyan erővel indítja a cselekményt, hogy az eddigi példákban érezhető „nyitott”, sokváltozós ismeretlen végkifejlet felé mutató kezdés helyett azonnal a végkifejlethez röptí a történetet. Az ilyen „zárt” kezdőmondat már csak arra ad lehetőséget, hogy az elbeszélő kitöltse a végpontig megmaradt időt, ami azonban nem feltétlenül csökkenti a feszültséget, és bizonyos keretek között az ismeretlen változók is fennmaradnak: „Betegségének ötödik napján, két órával halála előtt, Dódi felült az ágyban, és a barna mackót kérte” (Karinthy: *Dódi*, 20).

4. Igealakok, mondatfajták

A két szövegtípus kezdőmondatainak dinamikus, illetve statikus jellegét – legalábbis tendenciájában – híven tükrözi az állítmányt képező *igealak*, közelebbről az *igeidő*. Az elbeszélés konvencióit követve a novella rendszerint múlt időben indul (és folytatódik), mintha utólag idézne fel egy már lezárt történetet: „Sürgönyözött, hogy a vonatnál várjam” (Kafka: *Terézke*, 20). A tanulmányban viszont a jelen idő a természetes: „Közléseink mondatokban valósulnak meg” (Zsilka: *Nyelvi*

rendszer – „kernel”, ÁNyT IV), amely – mint itt – legtöbbször általános érvényű, de vonatkozhat akár a valós történeti múltra is: „A magyar szórend tudományos vizsgálatának szükségessége először a múlt század második felében vetődik fel sürgetően” (Dezső L.: *A magyar szórend strukturális vizsgálata*, ÁNyT III). Szemben az argumentáció jelenével, a narratív szövegekben előforduló (bár a korpuszban ritka), ún. „elbeszélő jelen” kétféle lehet: vagy ismétlődő cselekvést jelöl: „Reggelenként elmegyek az iskola előtt, melybe annak idején nyolc esztendeig jártam” (Gábor A.: *Öregszem mégis...*, 20), vagy megőrzi az egyszeri konkrét eseményre utalás képességét, és így a dinamizmus magasabb fokát képviseli: „Ülsz most a Paradicsom délibb vidékén, egy folyónak a partján, egy szikomorfa árnyékában és fűgét eszel” (Füst: *Aladdin atyja sírjánál*, 34). E két novellai kezdőmondat egyúttal azt is bizonyítja, hogy más igei kategóriák, nevezetesen a *személy* és a *szám* is hangsúlyozzák a narratív és argumentatív szövegtípusok különbségét. Az olyan elbeszélő, aki egyben szereplője is a történetnek, természetes módon alkalmazza az egyes szám első személyű igealakot, és – meglehetősen ritkán – akár közvetlenül, egyes szám második személyben megszólíthat egy szereplőt. Ezek a megoldások általában nem egyeztethetők össze a tanulmányok (kezdő)mondatainak alanyaival, melyek rendszerint nem élő személyt, hanem tudományterületeket, nyelvészeti fogalmakat jelölnek, harmadik személyben. Az első személy csak a tudós szerzőre vonatkozhat, hagyományosan többes számban, kifejezve a tudósi szerénységet és az olvasókkal történő szellemi közösség vállalását. Az egyes szám első személy – bár gyakoribbá válik – elsősorban olyan kezdőmondatokban jelenik meg, amelyek a tanulmány felépítésére utaló kifejezéseket tartalmaznak: „Először arról szeretnék néhány szót szólni, hogy mi is az információelmélet” (Rényi: *Információelmélet és nyelvészet*, ÁNyT II).

Az igealakokról a teljes mondatra áttérve megállapíthatjuk, hogy a *mondatfajták* és a bennük kifejeződő *modalitás* szintén a narratív szövegtípusban változatosabb. Míg a tanulmányok – mint eddigi példáinkban – legtöbbször semleges hangvételű állítással kezdődnek, és legfeljebb az objektív szükségszerűséget hangsúlyozzák: „Mindenekelőtt arra kell felelnünk, hogyan illeszkedik e fejezet a grammatikába és mit tartalmaz” (Károly S.: *A lexikai egységek fejezete a generatív grammatikában*, ÁNyT IV), addig a novellák között előfordul szubjektív minősítés: „Igaz, hogy fura figura volt” (Tersánszky: *Ákombák tanár úr*, 20), sőt érzelmi töltetű felkiáltás: „Milyen hajlékony, könnyű térde volt!” (Illés E.: *Zsuzsa*, 34).

5. Beszélői magatartás

A beszélő viszonyulása tárgyához kétségtelenül kiolvasható már a minősítésekből is, amelyek bizonyos fokú jelenléte mindkét szövegtípusban elkerülhetetlen. Azonban e viszonyulás további megnyilvánulásait példázhatja – főként a novellák kezdőmondataiban – egy általános érvénnyel felruházott *kommentár*: „Jól rendel-

ték azt az istenek, hogy a szegény ember is tudjon kacagni” (Móricz: *Hét krajcár*, 34) és egy személyes *vallomás*: „A békát utálom” (Csáth: *A béka*, 20). A tudományos tanulmánynak a vallomás nem, az általánosítás azonban természetes velejárója, amit viszont a tanulmányok kezdőmondata gyakran *vitaindító* célzattal alkalmaz, vagy rejtetten: „A nyelvészek szinte egybehangzóan vallják, hogy a tulajdonnév nem jelent semmit, hanem csupán azonosít” (Balázs J.: *A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében*, ÁNyT I), vagy nyíltan, magában hordva a mondat első részének cáfolatát: „A mondat a nyelvtudomány egyik legismertebb, legvilágosabb kategóriája – a gyakorlatban” (Berrár: *A mondat formai ismertetőjegyei*, ÁNyT I). E mondat váratlan, csattanós befejezése ugyanakkor annak lehetőségét is felvillantja, hogy a gyakran „száraznak” tartott tudományos stílus közvetlenebbül szólítsa meg az olvasót, például meglepő *hasonlat* segítségével: „Az ember joggal tekinthető olyan kibernetikai berendezésnek, amely különféle szemiotikai rendszereken, illetve ezeknek a rendszereknek konkrét szöveg-megnyilvánulásain bizonyos műveleteket hajt végre” (Papp F.: *Szemiotikai jegyzetek*, ÁNyT III).

6. Cím és kezdőmondat

Ahogy egyrészt a cím, másrészt a kezdőmondat önmagában igazodik a szövegtípushoz, úgy a kettő viszonya is mutathatja a narratív és argumentatív szövegtípus különbségét. Ez a különbség itt a cím és a kezdőmondat egymásra következtetésének módjában nyilvánul meg, közelebből a kettő közötti *tematikus folytonosság* meglétében vagy hiányában.

A tematikus folytonosságot – ahogy a szövegtesten belül – biztosíthatják egyrészt egymással *koreferenciális* viszonyban álló kifejezések, akár szó szerinti ismétléssel: Pap K.: *B. városában történt...* (34) → „B. városában történt”, akár különböző anaforikus eljárásokkal, úgymint határozott főnévi anafora: Gelléri A. E.: *Kikötő* (34) → „Mikor a Botond befutott, elcsöndesedett a kikötő”; a tanulmányokban gyakoribb hiperonim anafora: Kozma: *Nyelvstatisztikai automata* (ÁNyT II) → „Egy ilyen berendezésnek célja a magyar nyelv statisztikai felvételeinek elkészítésében a nyelvészek segítségére lenni”; személyragos utalás az alanyra: Kosztolányi: *Vendég* (34) → „Egyszerre csak Esti szobájában termett”; metatextuális utalás a cím egészére: Herman: *A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez* (ÁNyT V) → „A címben jelzett téma a kérdések egész sorát foglalja magában [...]”. Másrészt lazább folytonosság jöhet létre *fogalmi asszociáció* révén: Temesi: *A nyelvi jel hagyományos fogalmának kialakulásáról* (ÁNyT IV) → „A nyelv mivoltának értelmezésére törekedve a modern nyelvtudomány is elfogadja azt az ókorig visszavezethető megállapítást, hogy a nyelv jelrendszer [...]”, illetve az olvasó *világismerete* alapján: Hunyadi S.: *Aranyifjú* (34) → „Elég régen már, az egyik osztrák játékkaszinóban, ellenszenvesen jókölsejű krupié asztalánál ültem”. Egyetlen esetben egy novellai kezdőmondat az alcímben megjelölt *beszéd-*

aktust valósítja meg: Szabó D.: *Gulliver tovább utazik* (34), 1. *Előmentegetőzés* → „Olvasó, lelkem, aki ráuntatod magad e sorok elolvasására és azután félrehajítod, hogy ezeket az összedobott, céltalan sorokat nem érted: igazad van”.

A tematikus folytonosság e változatos megvalósulásai ugyan a novellákban és a tanulmányokban egyaránt előfordulhatnak, a két szövegtípus közötti lényeges különbség az, hogy míg a tanulmányok szerzői tudatosan törekszenek a folytonosság biztosítására (a korpusz kb. kétharmadában), addig a novellák kezdőmondatai (szintén a korpusz kb. kétharmadában) a folytonosság fenntartása helyett ún. *tematikus ugrást* valósítanak meg: Móricz: *Csipkés Komárominé* (20) → „A tanító úr, ámbár pap is egyúttal, nem született valami nagy gondolkozónak”. Ez az ellentétes törekvés valószínűleg azzal magyarázható, hogy a tanulmány szerzője általában már a címből kiindulva igyekszik az érvelés lépéseit logikusan kifejteni, a novella elbeszélője viszont „megengedheti magának”, hogy az olvasót a címhez képest mintegy tévútra vezetve késleltesse a címben jelzett téma kibontását.

7. Összegezés

A narratív és argumentatív szövegek kezdőmondatainak tartalmi és formai jegyei (amelyek további finomításra szorulnak) az egyes szövegtípusokon belül koherens egységet alkotnak, és – a címmel is összhangban – egyúttal világosan jelzik a két szövegtípus különbségét. Míg a tanulmány elején a fokozatosság elve érvényesül, s így jutunk egyre beljebb egy szellemi térbe, hogy azt új oldaláról ismerhessük meg, a novella kezdete meglepetésként hat, mert új világot teremt, amely csak a szöveg végén válik teljessé. Az olvasónak pedig egészen bizonyosan mindkét élményre szüksége van ahhoz, hogy minél alaposabban megismerje a világot, amelyben él.

Irodalomjegyzék

SKUTTA F. 2016. Cím és szövegtípus. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.), *Tanulmányok a szövegkoherenciáról. Officina Textologica* 19, 74–95.
WERLICH, E. 1975. *Typologie der Texte*. Heidelberg: Quelle & Meyer.

Források

Nyugat – 34 év, 34 író, 34 novella (válogatta: Pomogáts Béla). Budapest: Noran Kiadó, 2008.
20. századi magyar novellák – 1905–1920 (válogatta: Szilágyi Zsófia). Budapest: Palatinus Kiadó, 2011.
Telegi Zs. (szerk.) *Általános nyelvészeti tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, I (1963), II (1964), III (1965), IV (1966), V (1967).

First Sentences and Text Types

This paper aims to describe the cohesive and coherence-related types of connections between text beginning sentences and the subsequent text, with the idea that the structure of the first sentence is partly determined by the *text type* the particular text belongs to. Contrasting features of *narrative* texts (68 early 20th century Hungarian short stories) and *argumentative* texts (70 articles in the field of general linguistics) clearly show how certain lexical, syntactic and semantic differences between the two sets of text beginnings (together with the respective titles) influence our expectations concerning the nature of the text we are going to read.

10.

Verbális és zenei összetevőkből álló multimediális szövegek koherenciájának vizsgálata¹

Gellért Rita

1. Bevezetés

A szöveg koherenciájának vizsgálatakor számos szövegfajttával foglalkoznak, a szótárcikkeltől elkezdve egészen a receptekig, azonban az elemzések középpontjában szinte egyáltalán nem állnak dalszövegek, dacára annak, hogy nagyon sok esetben találkozunk olyan slágerekkel, amelyek szövege egyszerűen értelmetlennek tűnik, ha kizárólag a verbális síkot elemezzük a szövegnyelvészet keretében. Ugyanakkor a hallgatóban ezekben az esetekben valahogy mégsem merül fel annak gondolata, hogy itt nem szövegről van szó, hanem csupán egymás mellé helyezett, össze nem kapcsolódó mondatokról vagy akár szóláncokról.

Ennek egyik legfőbb oka feltételezésem szerint az lehet, hogy a zenei síkon olyan ismétlődések, összefüggések figyelhetők meg, amelyek biztosítják azt, hogy a dalt kerek egésznek, koherensnek érezzük annak ellenére, hogy a verbális összefüggés nem vagy csak töredezetten jelenik meg. A zenei sík tehát segítséget nyújt abban, hogy a szöveg mögé valamiféle tényállás-együttest helyezzünk, azaz konstringens képződménynek tudjuk azt elfogadni (Petőfi 2009: 55). A következőkben éppen ezért azt mutatom be, hogyan kapcsolódik össze beszéd (hangzó nyelv) és zene, s milyen felépítésbeli hasonlóságok jellemzik őket; mely nyelvészeti keret nyújthat ideális alapot a multimediális szövegek vizsgálatához, végül pedig saját elemzéseimen keresztül világítok rá arra, hogyan képes támogatni a zenei összetevő a verbálisan kifejeződő jelentést (jelentéstöredéket).

2. Beszéd és zene összehasonlítása

A zene és a beszéd észlelése a hallás területén minden bizonnyal a két legmagasabb szintű észlelési folyamat: bár a két akusztikus inger sok jellemzőben osztozik, ugyanakkor sokban el is tér egymástól. Egyik legfontosabb közös jellemvonásuk, hogy mindkettőt szándékosan hozzuk létre azzal a céllal, hogy valamilyen információt közöljünk másokkal. Erre természetesen a beszéd sokkal alkal-

¹ A rendszeres és gondolatébresztő konzultációkért, illetve a dalok zenei elemzésében nyújtott segítségért szeretnék köszönetet mondani Király Levente Zsoltnak, a Debreceni Egyetem Zenetudományi Kara óraadó tanárának.

masabb, ugyanakkor a zene is képes hangulatok, érzelmek, de akár egészen komplex jelentés közvetítésére (Csépe–Győri–Ragó 2008: 255). Amint a későbbiekben látni fogjuk, szintén lényeges hasonlóság, hogy mind a nyelv, mind a zene meghatározott struktúrával rendelkezik: „A beszéd beszédhangokból épül fel, amelyek szavakba, azok pedig mondatokba szerveződnek. A zene esetében az alapvető építőelem a zenei hang, amely zenei motívumokba, futamokba, végül egy egész darabbá szerveződik” (Csépe–Győri–Ragó 2008: 256). Ezek a struktúrák természetesen nem spontán folyamatok eredményei, létrejöttüket szigorúan meghatározott szabályok alakítják. Mindezekon kívül mind a beszéd, mind a zene észlelése tanulás eredménye, és mindkettő univerzális, azaz minden ismert emberi kultúra esetében megtalálható (Csépe–Győri–Ragó 2008: 256).

A beszéd és a nyelv összehasonlításakor a számos hasonlóság mellett néhány markáns különbséget is felfedezhetünk. „A legnyilvánvalóbb eltérés, hogy a beszédet csak egyetlen »eszköz«, az emberi beszédképző rendszer tudja létrehozni, míg a zene rengeteg hangszeren (köztük az emberi beszédképző szerveken) megszólalhat” (Csépe–Győri–Ragó 2008: 256). Felfigyelhetünk ugyanakkor egy nagyon lényeges akusztikai eltérésre, amely a két inger feldolgozására gyakorol fontos hatást. Számos empirikus kutatás bizonyította ugyanis, hogy a beszéd esetében nincsenek kis hangmagasság-változások, ám helyettük sokkal nagyobb szerephez jut a gyors idői változások feldolgozása, a zene esetében pedig pont ennek fordítottját tapasztalhatjuk: itt nagyon ritkán fordulnak elő a beszédben tapasztalt gyors idői változások, cserébe kiemelt jelentőséggel bír a hangmagasság akár egészen kismértékű megváltozásának detektálása (Csépe–Győri–Ragó 2008: 256).

Zene és beszéd legnagyobb különbségét azonban egyértelműen az adja, hogy míg a beszéd esetében könnyedén magyarázatot tudunk adni annak kialakulására és fennmaradására, a zenénél ez már korántsem ilyen egyszerű, hiszen látszólag nincs semmiféle haszna. Sokan sokféle módon próbálták magyarázni a zene evolúciós hátterét: ezek könnyen áttekinthető összefoglalását adja a zenei kognícióval foglalkozó neves professzor, David Huron 2001-es cikke. Az evolúciós magyarázatok között található a szexuális szelekcióhoz kapcsolódóan a társválasztás, egyes elképzelések szerint ugyanis a jól éneklés képessége jelezheti azt, hogy az illető jó egészségnak örvend. Más elméletek szerint a zene erősíti a csoportkohéziót, illetve hozzájárul a csoportos munka koordinálásához, valamint a beszéddel együtt csökkenti az emberek közötti konfliktusokat (Huron 2001: 47). Ezen magyarázatok egyike sem szolgál azonban meggyőző bizonyítékkal arra nézve, hogy a zenének evolúciós szempontból tényleg fontos szerepe van, tehát nem tudjuk azt, hogy miért maradt fenn a zene létrehozására és élvezetére vonatkozó képességünk, ugyanakkor a zene mégis nagyon fontos szerepet játszik az életünkben (Csépe–Győri–Ragó 2008: 254).

3. Zenei kogníció

Előzőekben láthattuk, számos példa bizonyítja, hogy a zene és a beszéd mennyire szoros egységet alkot egymással: ennek fényében érdemes megvizsgálni, hogy milyen mentális folyamatok zajlanak le a befogadóban zenehallgatás közben, hiszen ez közelebb visz minket ahhoz, hogy vajon miféle jelentésteremtő szerepe lehet a multimediális szövegekben a zenei síknak. A zenében éppen úgy megtalálható a rendszer, a szerkezet, a ritmus, az időzítés és a véletlenszerű hangok frekvenciájának megkülönböztetése, mint a beszélt nyelvekben: ezek adnak jelentést a hangzásnak. Ráadásul „a zenei hangok a többi hanghoz hasonló feldolgozási folyamatokon esnek át, és ennek megfelelően azok az agyi területek, amelyek a zenét feldolgozzák, sokban átfednek azokkal a területekkel, amelyek a többi hangot, mint például a beszédet vagy a környezeti hangokat dolgozzák fel” (Vas 2015: 78).

A következőkben két, viszonylag könnyen megragadható fogalom, a zenei hangmagasság és a zenei ritmus észlelésével foglalkozom: „ez a két jellemző azért különösen fontos, mert a zene leginkább pszichológiai és humánspecifikus aspektusát ragadják meg” (Csépe–Győri–Ragó 2008: 255). E két szint felépítésében rendkívüli hasonlóságot mutat a nyelvhez, mindkettőre igaz ugyanis, hogy egyszerű, jól meghatározható elemekből bonyolult és sokrétű szerveződésű mintázatok jönnek létre, melyek természetesen nem véletlenszerűen épülnek egymásra (Csépe–Győri–Ragó 2008: 255). A struktúra első szintjét a zenei felszín alkotja: a különböző hangmagassággal, hangszínnel, hangossággal és időtartammal rendelkező hangok szekvenciális és egyidejű sorozata. Ezekből a hangokból egy következő szinten két független, hierarchikus szerveződésű struktúra jön létre: a ritmus és a zenei hangmagasság. Ha azt akarjuk tehát megérteni, hogyan is történik egy zenei darab észlelése, e két szintet érdemes vizsgálataink középpontjába állítani.

3.1. A ritmus vizsgálata

A ritmus bizonyos események szabályos időbeli szerveződésére vonatkozik. Nemcsak a hangok észlelésében, de a mozgások produkciójában is szerepet játszik: sőt, nagyon erős kapcsolat mutatható ki a kettő között, mivel az emberek könnyedén képesek a mozgásukat egy szabályos ritmusú hangsorhoz szinkronizálni. A zene ritmusához szinkronizált mozgás azonban korántsem egyszerű tevékenység, mivel nem követi a ritmikai egységet, hanem pontosan azzal egyszerre hajtjuk végre (Csépe–Győri–Ragó 2008: 257). Ezt azonban csak úgy tudjuk megtenni, hogy anticipáljuk, vagyis megpróbáljuk bejósolni, előre megtervezni a mozgás pontos idejét. A ritmus észlelésének ez az anticipáció az egyik legfontosabb jellemzője, a másik lényeges vonása pedig az, hogy minden esetben valamiféle csoportosítást foglal magában. Ez a csoportosítás annyira erőteljesen van jelen, hogy nagyon gyakran ott is csoportokat észlelünk, ahol egyébként nincsenek: „Ha a hallgatóknak azonos hangokból álló és azonos hosszúságú

szüneteket tartalmazó hangsort mutatunk be, akkor hajlamosak a hangokat kettésével, négyesével vagy nyolcasával csoportosítva hallani, és a csoportok első hangját kiemeltebben észlelni” (Vas 2015: 85).

A ritmikai elemek a zenében a meghatározott hangmagassággal, hangerővel, hangszínnel és időtartammal rendelkező hangok, illetve az ezeket elválasztó szünetek. A ritmus a különböző időtartamú hangok váltakozásából jön létre, melyekre az jellemző, hogy szabályos viszonyban állnak egymással. Ugyanakkor „a ritmikai elemek váltakozásának hátterében magasabb szintű szerveződést is találunk, mégpedig egyfajta szabályos lüktetést, a metrikus lüktetést” (Csépe–Győri–Ragó 2008: 257). A ritmikai elemek azon kívül, hogy váltogatják egymást, bizonyos csoportosulásokat is létrehozhatnak, ezek a csoportosulások pedig az egyes hangok hangsúlyviszonyainak váltakozásából erednek. A hangosabb és halkabb, más szóval hangsúlyos és hangsúlytalan hangok szabályos váltakozása hozza létre az ütemet. „A zenei ritmus tehát egy nagyon speciális, semmilyen más emberi tevékenységben nem jelentkező hierarchikus szerveződést mutat, ami ráadásul kettős: egyrészt a közelségen, hasonlóságon, jó folytatáson stb. alapul (csoportosítás), másrészt pedig a hangsúlyos és hangsúlytalan ritmikai elemek szabályos váltakozásán (metrum)” (Csépe–Győri–Ragó 2008: 258).

3.2. A dallam szerveződése

A ritmus mellett a zenei észlelés másik alappillére a hangmagasság szerveződése, mely a zene esetében nagyon különös módon működik. Egyrészt meglepően kis frekvenciatartományt ölelnek fel azok a hangok, amelyeket felhasználnak a zenei darabokban, másrészt szinte kizárólag olyan hangok építik fel a zenét, amelyek meghatározott frekvenciaértékkel rendelkeznek (Csépe–Győri–Ragó 2008: 259). Ez azt jelenti, hogy valójában nem az abszolút hangmagasság az, ami számít, hanem a hangok közötti intervallum, vagyis a hangköz. Ez utóbbi két különböző módon szerveződhet: a hangok megszólalhatnak egyidejűleg, azaz szimultán (ekkor akkordokat alkotnak) vagy egymás után (ilyenkor dallamot hoznak létre).

A hangok közötti viszonyok egyik nagyon fontos következménye, hogy a frekvencia-erőviszony befolyásolja, hogy mennyire kellemes az adott hangköz hallgatni (Csépe–Győri–Ragó 2008: 260). Az egyszerre megszólaló hangok esetében azt találjuk, hogy minél egyszerűbb a viszony, annál kellemesebb hallgatni őket, és minél komplexebb, annál kevésbé kellemes, vagy más szóval diszsonáns. Ugyanakkor a szekvenciális szerveződésben a kis hangközök sokkal gyakoribbak, és sokkal inkább természetes hangzásúak, tehát konszonensek. A dallam észlelése azonban több mint az egymást követő zenei hangok egy hallási áramlatba csoportosítása. Úgy tűnik ugyanis, hogy „a dallamot valójában nem hangjegyek sorozataként, hanem mintázatok közötti viszonyként észleljük” (Csépe–Győri–Ragó 2008: 260). A *Hull a pelyhes fehér hó* ugyanaz a gyermekdal marad akkor is, ha különböző hangszereken, tempóban vagy hangnemben

játsszák el. Sőt, akkor is felismerjük, ha különböző zenei stílusokban, például rock-and-roll vagy dzsesszstílusban szólal meg.

3.3. A tonális rendszer felépítése

A zenei hangoknak van még egy – az eddigiekben tárgyaltaknál is absztraktabb – szerveződési formája, ez pedig a zene tonális szerveződése. A tonális rendszernek két fontos jellemzője van: egyrészt a zenében a dallamot alkotó hangokat nem önmagukban, hanem egy kitüntetett hanghoz, a tonális központhoz vagy tonikához képest észleljük. „A tonika egy adott hangnem hangsorában a legfontosabb és legstabilabb hang, ez adja az adott hangnem nevét is” (Csépe–Győri–Ragó 2008: 263). A tonika az egész rendszer viszonyítási pontjaként működik, ugyanis ez a hang, valamint a rá épülő harmónia zárja a zenei darabokat, és minden egyéb hangot ehhez képest ítélünk meg.

A tonális rendszer másik fontos sajátossága, hogy az egy oktávon belüli 12 lehetséges hang (7 egész és 5 félhang) hierarchikus szerveződést alkot, amelyet hangtérnek nevezünk (Csépe–Győri–Ragó 2008: 263). A hangtérben lévő hangokat a tonikához viszonyítjuk, tehát minden hang meghatározott frekvenciaviszonyban áll vele. A hierarchia magasabb szintjén lévő hangok pontosabban felidézhetők, valószínűbben várjuk el őket egy dallamban, inkább észleljük őket záró hangként. Minden valószínűség szerint ezt a tudást a zenével való tapasztalat révén szerezzük meg, de nem direkt tanulás által. Sokkal inkább arról van szó, hogy minél több zenét hallgatunk, ha nem is tudatosan, de annál inkább tisztába jövünk a zenét felépítő szabályszerűségekkel.

Ha alaposabban megvizsgáljuk a fenti zenei szerveződési szinteket, észrevehetjük, hogy mindegyikben közös a csoportosításra való törekvés: ugyanis „attól a pillanattól kezdve, hogy ha akár két vagy három elemből álló inger éri bármelyik érzékszervünket, már fennáll annak lehetősége, hogy egységes szerkezetbe foglalva kezeljük azokat, nevezetesen, nemcsak a befogadás pillanatában, hanem az »elraktározás« során” (Vas 2015: 47). Később ezen hangláncok szétválasztásában különböző csoportosítási elvek lépnek működésbe, amelyek megfeleltethetők a Gestalt-elveknek (közelség, zártság, hasonlóság, jó folytatás), azaz minden valószínűség szerint globális minták (Dohány 2010: 196). Ezen elv mentén tovább haladva azt feltételezhetjük, hogy a zenei képesség eredendő, ugyanakkor a zenehallgatás és -tanulás által alakul ki bennünk egyfajta készség arra vonatkozóan, hogy az ismétlődő sémákban képesek legyünk felismerni a struktúrákat.

4. Multimedialis szövegek elemzésére alkalmas nyelvészeti keret

4.1. Szövegszerűtlen szövegek

Az általam vizsgált dalok különlegesebbek abból a szempontból, hogy ha kizárólag a verbális síkot vizsgáljuk, nem tudjuk egyértelműen eldönteni, valóban szövegről vagy csupán egymás után következő mondatokról van-e szó, tehát sok esetben sérül a szövegjelleg. Ilyenkor a szöveg megformáltsága nem felel meg maradéktalanul a szövegséggel szemben támasztott kritériumoknak (Dobi 2010: 169): a kommunikációs funkciójuknak eleget tevő, ugyanakkor más, szövegséggel kapcsolatos feltételeket nem kielégítő nyelvi alakulatokat nevezi Dobi szövegszerűtlen vagy deviáló szövegeknek. Szikszainé Nagy tovább árnyalja a nem prototipikus szövegek meghatározását, ugyanis a szövegösszefüggés megvalósulásának foka, erőssége szerint megkülönböztet koherens (azaz összefüggő), majdnem koherens, kevésbé koherens, majdnem nem koherens és nem koherens szövegeket (Szikszainé Nagy 1999: 60).

Mindezek után felvetődik a kérdés, hogy a szövegnek vajon mely tulajdonsága az, amely miatt ennyi példát láthatunk a szövegszerűtlenség megnyilvánulására. A választ Petőfi S. János elméletében találhatjuk meg: ő ugyanis nem csak a szövegek felépítésére, grammatikai és jelentéstani megformáltságára összpontosít, hanem e nyelvi képződmények háttérében álló kognitív folyamatokkal is számol. „Ez a szemléletmód ugyanakkor szükségessé teszi a szöveg komplex jelként való felfogását avégett, hogy a bizonyos szövegsajátosságokért felelős jelenségek explicit módon megragadhatók legyenek” (Dobi 2010: 173). Ez a komplexitás lesz a felelős azért, hogy oly sok deviáló szöveggel találkozunk, hiszen ha a nyelvi és nem nyelvi körülmények akár egyike is eltérést mutat a megszokottól, a szövegjelleg sérülni fog. A szövegjelleg sérülése nem jelenti azt, hogy az adott nyelvi alakulatot ne tudnánk szövegnek elfogadni, ha ugyanis egy adott kommunikációs szituációt tekintve valamiféle összefüggő tényállás-együttest juttat kifejezésre (Petőfi S. szavaival élve konstringens), betölti szöveg funkcióját. Ezt azonban a nyelvi összefüggés síkja nem támogatja, mivel sérül. Fontos megjegyezni, hogy a konstringencia meglétének sem a konnexitás, sem a kohézió nem szükséges feltétele (Petőfi S. 2009: 69).

4.2. Multimedialis szövegek elemzése szemiotikai textológiai keretben

A Petőfi S. által képviselt szemiotikai textológia a fentiek mellett azért is kínálhat megfelelő alapot a dalok elemzésére, mivel ezen nyelvészeti irányzat kiemelt jelentőséget tulajdonít a multimedialis szövegek vizsgálatának. Mint bármely multimedialis szöveg interpretálását, úgy a verbális és dallam összetevőből létrehozott multimedialis szövegek csoportjába tartozókat Petőfi S. rendszerében érdemes úgy

elvégeznünk, hogy először egymástól elválasztva külön-külön interpretáljuk az egyes mediális összetevőket, majd ezeknek az interpretációknak az eredményeit egymásra vetítjük. Ez nem azt jelenti, hogy ne vennénk tudomásul, hogy a multimediális kommunikátumok egyetlen szerves egységként hatnak és töltenek be kommunikatív szerepet, hanem elemző megközelítéssel törekszünk a mediális összetevők szerveződésének és ezek viszonyának a feltárására. Az interpretálás során fontos tisztázni az alábbi kérdéseket: „Alkalmazható-e ugyanaz a kategóriarendszer mindkét összetevő elemzésére? Milyen típusú szintaktika és szemantika alkalmazható az adott összetevőben? Melyek az adott összetevőn belüli alapelemek, hogyan épülnek fel azokból a hierarchikusan magasabb fokúak?” (Petőfi S. 2004: 143)

Vizsgálatom korpuszát alternatív pop- és rockszámok alkotják. Döntésemet a halmaz leszűkítését célzó törekvéssel hoztam meg: a rapszámok esetében gyakorlatilag nem beszélhetünk dallamról, míg a jazz/blues kategóriába sorolható dalok igen kevés esetben tartalmaznak szöveget. Mindezek mellett a pop, illetve rock műfajába tartozó számokkal találkozunk a legtöbbször, tehát egy átlagos zenehallgató számára ez a zenei kategória lehet a legismertebb. Az összegyűjtött dalok szövegét egyfajta skálán érdemes elhelyezni, annak függvényében, hogy mennyire erős bennük a lineáris, valamint a globális kohézió, azaz a szövegösszefüggés hatósugara. Ennek fényében lineáris kohézió címén azt vizsgálom, hogyan valósul meg a szöveg egymást követő szövegmondatai között az összefüggés (ez értelemszerűen főként grammatikai és szemantikai vizsgálatot jelent), míg a globális kohézió esetében a szöveg egészére vagy nagyobb egységeire kiható, jobbára szemantikai és pragmatikai sajátosságok állnak elemzéseim középpontjában. A dalszövegeknél többféle esetet fogunk látni: bizonyos multimediális szövegek a lineáris összefüggés megteremtését szolgáló eszközök sorát kínálják elemzésre, de globális kohéziójuk gyenge; más multimediális szövegekben éppen fordított a helyzet; a harmadik típus esetében pedig a globális és a lineáris kohézió egyaránt erősen töredezett.

Petőfi S. János munkásságában mindössze egyetlen dal komplett szemiotikai-textológiai szempontú megközelítése szerepel, s az is egy megzenésített vers: én ezt a típust kizártam a vizsgálatomból, mert ebben az esetben a verbális rész sokkal dominánsabb a zenei síknál, s a zene valójában csak egyfajta aláfestésként szolgál, hiszen teljes mértékben alárendelődik a szövegnek. A zenei aláfestés esetében – csakúgy mint a grafikai illusztrációk megítélésében – jóval inkább interpretációs attitűdök érvényesek, tehát ezeknek a szövegeknek az elemzésébe be kell építeni a megzenésítő és az illusztráló értelmező attitűdjét is. Ugyanakkor az ott megjelenő elemzési szempontok minden nehézség nélkül alkalmazhatóak az általam választott szövegtípusra is. A Petőfi S. által bemutatott elemzésben a formai felépítés hierarchikus modelljét kapjuk, verbális és zenei szinten egyaránt, melyeknek egymásba „fésülése” a következőképpen alakul: a legalacso-

nyabb szintet a műben fellelhető nyelvi hangok fonológiai és zenei hangok hangzásszerkezetének megkülönböztető jegyei jelentik, a következő csoportot a nyelvi morféimák és minimális zenei hangcsoportok (ütemösszetezők) alkotják, ezen analógia alapján pedig eljutunk az első fokú lexikai makroegységek és a hozzájuk rendelhető, őket megszólaltató zenei kompozícióegységek (általában 8 ütemű zenei mondatok) formai szerkezetének kapcsolatához (Petőfi S. 2004: 145). Már ebből is látható, hogy Petőfi elemzésének célja az, hogy mind a verbális, mind a zenei oldal lehető legteljesebb reprezentációját adja. Én jelen írásomban nem fogok kitérni a formai és nyelvi-jelentéstani felépítés összes szintjére, pusztán azokat a sajátosságokat mutatom be, melyek a koherencia vizsgálatának szempontjából relevánsnak tekinthetők. A következőkben három dal segítségével próbálok rávilágítani a zene jelentésképző szerepére.

5. Elemzések²

5.1. Odett: *Fantom*

Az első, általam választott dal Odett *Fantom* című szerzeménye: jelen szöveg globális kohéziója igen erős, hiszen ahogy láthatjuk, a dalszöveg egésze az évszakok köré szerveződik. Minden *verse* (versszak) megjelenít egy-egy évszakot, ráadásul az egyes versszakokban megjelenik egy, az évszakhoz szorosan kapcsolódó szó. Ilyen az első versszakban a *tél* – *jéggödör* vagy a harmadikban a *nyár* – *csillagszüret* páros. Ahogy a dal sorra veszi az évszakokat, a közös tartalmi jegyek alapján megteremtődik egyfajta folytonosság. A cím is fontos szövegelemként funkcionál: a dal címével, vagyis a *Fantommal* a szöveg csupán egyetlen szava hozható közvetlen összefüggésbe, mégpedig a *fantomérzés*, ez a szó azonban a szöveg egy rendkívül jelentős pontján található, nevezetesen a fókuszmondatban, vagyis a szöveg lényegét magában foglaló, integráló erejű mondatban. Azáltal tehát, hogy a cím épp a fókuszmondatban található szóval teremt kapcsolatot, még erősebbé válik a szöveg globális kohéziója.

A lineáris kohézió esetében már korántsem tapasztalunk ilyen egységességet. A szöveg névelőhasználata megnehezíti az értelmezést: amikor egy dolgot először említünk, mivel még nincs meghatározva, névelő nélkül vagy határozatlan névelővel használjuk, másodszori előforduláskor viszont már határozott névelősen említjük, mint ismertté váltat (Szikszainé Nagy 1999: 141). Jelen szövegben egy eset kivételével csak határozott névelős alakok fordulnak elő (*a szív*, *a város*, *a vágy* stb.), mely azt sugallja, hogy a befogadónak már vannak előismeretei az említett dolgokról. Ez a névelőhasználat feltételezheti egyfajta kollektív tudat meglétét, hiszen a fent említett főnevek valószínűleg minden befogadóban előhívják egy bizonyos tudáskeretet.

² A dalok teljes szövege a cikk végén, a Függelékben található meg.

Mindezek mellett Odett szövegében, bár az ige számának és személyének egyeztetése megtörténik, ez az egymást követő mondatokban nem azonos, ezért nem teremt közöttük összefüggést. A második versszakban például az egymás után álló mondatok mindegyike egy másik személyre utal (az első az én-re, a második a városra, míg a harmadik a tavaszra), a refrénben pedig múlt és jelen idő (pl.: *volt, elhittem, érzél*), valamint kijelentő és feltételes mód váltja egymást (pl.: *volt, múltnál*). A lineáris kohézió megteremtésében nemcsak az igék számának, személyének, illetve idejének van jelentősége, hanem vonzatainak is: ennek a dalszövegnek az esetében a szövegösszefüggést tovább gyengíti a kötelező vonzatok hiánya. Erre szolgál példaként a következő két részlet: „*A mában tégy, ha itt a nyár*” (valaki tesz valamit – a tesz ige mellől hiányzik a tárgy), „*Volt egy-két éjjel. Elhittem, érzél*” (valaki érez valamit – szintén nincs kifejtve a tárgy).

Tovább nehezíti a befogadást, hogy az elemzett szöveg nem teszi explicitté az egymást követő mondatok szemantikai kapcsolódását, s nem segíti a befogadást az sem, hogy a mondatvégi írásjelek gyakori elhagyása miatt nem egyértelmű, hol húzódnak a mondathatárok: többféle tagolás is lehetséges, melyek eltérő értelmezésekhez vezethetnek. Az egymás mellett álló mondatok közötti szövegösszefüggés természetesen nem csak grammatikai, hanem szemantikai síkon is kifejeződhet, itt azonban előfordul, hogy még jelentéstani szinten sem történik meg ez a kapcsolódás, melyre kitűnő példaként szolgál a második versszak (*Időzavar, esőidő / Nincsen erőm. A város / Alva öl. Tavasz, / Te most is elmaradsz*).

Az elemzés természetesen kiegészíthető más értelmezési szempontokkal is, úgy gondolom azonban, ez a néhány példa mutatja, hogy az erős globális kohézió ellenére a szöveg koherenciája megkérdőjelezhető. Nézzük meg tehát, hogy a zenei sík hogyan tud ezen javítani: mivel a verbális rész elemzésében csak a nagyobb egységek vizsgálatára (szó, mondat, szöveg egésze) koncentráltam, úgy a zenei összetevő esetében is ezek a magasabb szintű egységek állnak a figyelem középpontjában, vagyis a ritmikai felépítés és a dallamszerkezet. A dal alaphangneme D-dúr, míg a refrén a vele párhuzamos moll hangnemben íródott: bár a hangnem eltérő, a hangkészlet azonos, mely jelzi, hogy ugyan a verse és a refrén különböznek egymástól, mégis valamiféle nagyobb egységet alkotnak együttesen. Mind a négy verse azonos dallamszerkezetű, ami szintén ráerősít az összetartozásukra, mint ahogy ezt az évszakok szerepeltetésénél is láthattuk már a verbális sík elemzésekor: a négy versszakban megjelenő négy évszak erős kapcsolatot teremt a szövegrészek között, annak ellenére, hogy a versszakok közé beékelődik a refrén.

A refrén valójában két részből tevődik össze: az első két sor és a második két sor dallamszerkezete szinte teljes egészében megegyezik, egyetlen helyen van eltérés, mégpedig a *fantomérzés* esetében. Itt ugyanis a dallamszerkezet megváltozik, a refrén első részéhez képest magasabb hangtartományba kerül, mely ráirányítja a figyelmet a szóra, mintegy fókuszba helyezi azt. Ennek azért van jelentősége, mert (ahogy erre már a fenti elemzés rávilágított) ez a szövegben fellelhető egyetlen szó, amely közvetlen kapcsolatot létesít a címmel, s ezáltal a szöveg kulcsszavának tekinthető.

A dal elején megjelenik a refrén első fele hangszeres kíséret nélkül, majd a végén a refrén második fele, szintén ilyen formában: ez mintegy keretbe foglalja a szöveget, és segíti az értelmezést, ráirányítja a figyelmet a refrénre, megmutatja, hogy ez áll a középpontban, ugyanis itt hangzik el a fő mondanivaló, vagyis a szerelmi bánat, a csalódás a szeretett személyben. A szünetek is segítenek a szöveg tagolásában; a hosszabbak elválasztják egymástól a versszakokat, illetve a versszakokat a refréntől, a rövidebbek pedig a mondatokra való tagolásban nyújtanak segítséget, ezzel is megkönnyítve az értelmezést.

A zenei síknak egyetlen komponense van, amely nehezíti a befogadást: ez a prosódiai hibákban mutatkozik meg, azaz a sorok utolsó szótagja nyúlik meg, a szöveg hangsúlyt tehát felülírja a zenei hangsúly. Erre a problémára azonban magyarázatul szolgál az, hogy ennek a dalnak az esetében a hangszeres, illetve dal-lam összetevő keletkezett előbb, s nem a verbális sík.

5.2. Kispál és a Borz: *Húsrágó, hídverő*

A második, elemzésre kiválasztott szám szöveggrammatikai szempontból szinte teljes mértékben konnex, tehát grammatikai kapcsoltságát tekintve összefüggő, ugyanakkor jelentéstani szempontból gyakorlatilag összefüggéstelen, azaz nem kohezív. Valójában csak azért kelti szöveg benyomását, mert számos szöveggrammatikai elem biztosítja a konnexitást: minden versszak első igéje E/2 személyű, jelen idejű, felszólító módú; a névelők használata is teljesen szabályszerű, ugyanis első említéskor, amikor még ismeretlen dologról van szó, határozatlan, későbbi előforduláskor (már ismert elemként) határozott névelőt használ; minden igének egyértelműen ki vannak fejtve a vonzatai.

Amikor a szöveg jelentését akarjuk felfejteni, már közel sincs ilyen egyszerű dolgunk: ha megnézzük az egymás után álló szövegmondatokat, akkor látjuk, hogy bár a mellérendelések expliciten megjelennek (a mellérendelő kötőszók ki vannak téve), szemantikailag nincs köztük kapcsolat: „*Mindentől messze, a szívhez közel / Csinálj csodát, én meg elhiszem / Hogy kell egy rendszer, ami nem mozog / És megígérte Anyu is, hogy megkapod*”. Gyakorlatilag csak azért tűnik szövegnek, mert grammatikai szempontból jólformáltak a mondatok, és a kitett kötőszók is abban erősítenek meg minket, hogy az egymás után álló mondatok kapcsolódnak egymáshoz. Ugyanakkor, ha felcserélnénk a sorrendjüket, valójában akkor sem találnánk bennük több értelmet. Azt mondhatjuk tehát, hogy szemantikai síkon jelentős mértékben sérült a szöveg, s ezáltal, bár a grammatikai kapcsoltság miatt konnex, kohezívnek nem tekinthető. Mindezek mellett a szöveg egészéhez sem tudunk valamilyen értelmes, összefüggő jelentést kapcsolni, így a globális kohézió szintjén is erőteljes a töredezettség.

Zenei szempontból egy formailag teljesen sablonos dalról van szó, ami instrumentális bevezetővel kezdődik, és ez is marad végig a gitártéma, azonban nehezen

dönthető el, hogy mi a *verse*, és mi a refrén: a „*Mert a karod csak egy holt ág*” kezdetű rész zenei szempontból refrénnek tekinthető, de ha csak a szöveget nézzük, ez erősen kérdéses, tehát zeneileg és szövegileg nem ér össze a kettő.

Fontos vonása a dalnak, hogy a funkciós vonzásrend, vagyis az, hogy hogyan kapcsolódnak egymásba az akkordok, néha nem egyértelmű. A funkciós vonzásrendnek alapvetően három síkja van: az első sík a tonikai funkció, mely az alaphangnem első fokát jelenti (egy úgynevezett bázishangzatot); a második sík a szubdomináns funkció, azaz a negyedik fokra épülő hangzat (jelen esetben egy ász-moll akkord), mely vonzza az ötödik fokot; végül a harmadik sík a domináns funkció, vagyis az ötödik fok, mely feloldást igényel (ez vonzza az első fokot).

Ha ezt a funkciós vonzásrendet megnézzük, akkor egyfajta körforgást látunk, vagyis az egyikből következik a másik, és valójában ennek a három síknak a megvalósulásában rejlik zenei téren a kohézió. Ez azonban a dalban töredezett, így párhuzamba állítható a szövegből hiányzó globális kohézióval: azt láthatjuk tehát, hogy a zenei sík ugyan hangulati szinten rásegít az értelmezésre, de a globális kohézió hiányát nem képes pótolni.

5.3. Esti Kornél: *Meztelen*

Az utolsó, elemzésre kiválasztott dal olyan szempontból különleges, hogy valójában két nagy egységre osztható a szövege, melyek csak lazán kapcsolódnak egymáshoz: az első részt alkotó négy *verse* és két refrén mind grammatikai, mind szemantikai szempontból összefüggő, a második rész azonban már csak szemantikai síkon kapcsolódik az elsőhöz. Ebben az esetben állt vizsgálódásom középpontjában, hogy a zenei sík képes-e megerősíteni a szövegrészek kapcsolódását.

A dal első részére zenei szempontból a disszonancia jellemző, majd a második részre mind a dinamika, mind a hangzás megváltozik, mivel a disszonanciát felváltja a konszonancia, de ugyanaz a három akkord marad végig: tehát a harmónia, a dallamváz azonos a szám egészében. Az első rész hangzati disszonanciája a sok szűkített hármas- és négyeshangzatnak köszönhető, melyek csak ritkán nyernek feloldást. A második részben ez a disszonancia feloldódik, a metrikai löktetés megváltozik, a hangszerelés megújul: megszűnik a dob, basszusgitár, gitár metrikus, akkordos hangoztatása, helyette megjelenik a zongora, s a hangsor is diatónikussá válik, azaz eltűnik az első részben tapasztalható sok félhang. A második rész végén az első rész bizonyos aspektusai is újra megjelennek, ezáltal foglalva keretbe az egészet: visszajön például a metrikai löktetés, ám a konszonancia megmarad. Jelen dal esetében tehát a szöveget összetartó szemantikai kapcsolatot a zenei sík még jobban felerősíti, ezáltal alkotva szorosabb kapcsolatot a két szövegrész között.

6. Összegzés

Míg a verbális sík elemzési szempontjainak kiválasztása a szövegtani szakirodalom fényében viszonylag egyértelmű (hiszen a legtöbb elemzés grammatikai, szemantikai és pragmatikai szempontból vizsgálja a szövegeket), addig a zenei sík elemzésének szempontrendszere némileg önkényesnek tűnhet az olvasó számára. Annak megerősítésére, hogy miért épp a ritmus és a dallam vizsgálata köré építettem elemzéseimet, Stachó László (2005) zenei jelentésrétegekről szóló tanulmánya nyújt segítséget.

Stachó a zeneértés négy szintjét különíti el: a vitálisaffektusok szintje egészen csecsemőkorig nyúlik vissza, ahol a vitálisaffektusok olyan „összekapcsolódott, észleletekből fölépülő élménycategóriák, amelyek a később kifejlődő érzelmeknek még nem pontosan megfeleltethető elődszervezését alkotják” (Stachó 2005: 239). Ehhez később egyéni képzettársítások kapcsolódnak, ezzel megalakítva a zeneértés pszichodinamikus szintjét. Mint látjuk, ez a két szint igen szubjektív, mindenkinél eltérő, tehát nehezen vizsgálható. Természetesen számos zenei folyamat feldolgozásához nem elegendő ez a két szint, hanem különféle tanult tényezőket is mozgósítanunk kell; ezen jellemvonások által jön létre a kulturális szint, mely mint neve is mutatja, kultúránként igen eltérő lehet.

A zene szerkezetének megértéséhez e három szint együttese sem nyújt megfelelő alapot, így be kell vezetnünk a zeneértés negyedik, egyben utolsó szintjét, a kognitív szintet: „Zenehallgatás közben a zene szerkezetének, az adott zenei stílust előállító szabályrendszerek ismeretében pillanatnyi elvárásokat alakítunk ki a zene folytatásáról” (Stachó 2005: 243). Bár elsőre magától értetődőnek tűnne azt feltételezni, hogy ez a szint csak a zenében jártas személyeknél működik, a kutatások rácsáfoltak erre: a zeneértő és a „botfülű” kísérleti alanyok agyműködése ugyanazt a változást mutatta abban az esetben, ha egy megszokott, egyszerű harmóniamenetbe szokatlan elem került. (Bár való igaz, hogy ez utóbbi csoport nem tudta szavakba önteni a különbséget.) Mivel a zene szerkezeti felépítésével, azaz ritmusával és dallamszerkezetével kapcsolatos tudás, ha nem is tudatosan, de kialakul az összes zenehallgató elméjében, így valójában ez a zenei jelentés egyetlen szintje, melyet objektív módszerekkel vizsgálni tudunk.

Reményeim szerint a fenti elemzések rávilágítottak arra, hogy a verbális és a zenei síkon szerveződő multimediális szövegek esetében a szövegösszefüggés terén fellelhető hiányosságokat a zenei sík sok esetben képes kompenzálni, ezáltal koherens szöveg érzetét keltve a befogadóban. Mindezek mellett természetesen számos megválaszolásra váró kérdés merül fel a kutatás kapcsán: Létezik-e olyan határvonal, amelyen túl már a zene sem képes arra, hogy a mondatok sorát összefüggő szöveggént érzékeljük? Célszerű (és egyáltalán lehetséges-e) a beszéd és zene hasonlóságára alapozva, s a nyelv generatív megközelítéséből kiindulva formális leírását adni a hallgató zenei intuícióinak? Mivel a zenei jelentés

főként érzelmek formájában reprezentálódik, tudjuk-e ezeket objektív módon vizsgálni? További kutatásaim a fenti kérdések megválaszolására irányulnak, melyek remélhetőleg előrébb visznek abban, hogy a multimediális szövegek ezen csoportjáról minél árnyaltabb képet kaphassunk.

Irodalomjegyzék

- CSÉPE V.–GYÖRI M.–RAGÓ A. 2008. *Általános pszichológia 1. – Észlelés és figyelem*. Budapest: Osiris Kiadó.
- DOBI E. 2010. A szövegszerűtlenség reprezentálásának lehetőségeiről első közelítésben. In: *Magyar Nyelvjárások* 48, 169–191.
- DOHÁNY G. 2010. A zenei műveltség értelmezésének lehetőségei. In: *Magyar Pedagógia* 110/3, 185–210.
- HURON, D. 2001. Is music an evolutionary adaptation? In: *Annals of the New York Academy of Sciences* 930, 43–61.
- PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel – Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PETŐFI S. J. 2009. A szöveg-összefüggőség hordozói (második közelítés): Konnexitás, kohézió, konstringencia – koherencia. In: *Egy szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II. Officina Textologica* 15, 69–78.
- STACHÓ L. 2005. Hányféleképpen értjük és szeretjük a zenét? – A zeneértés velünk született, mélylélektani, kulturális és kognitív útirányjelzői. In: Lindenbergné Kardos E. (szerk.): *Zeneterápia – szöveggyűjtemény*. Pécs: Kulcs a Muzsikához Kiadó, 235–250.
- SZIKSZAINÉ NAGY I. 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- VAS B. 2015. *Zenepszichológia tankönyv*. Pécs: Pécsi Tudományegyetemi Művészeti Kar, Zeneművészeti Intézet.

Investigating the Coherence of Multimedial Texts Consisting of Verbal and Musical Components

The primary goal of the paper is to describe a special type of texts, namely the song. Songs represent a particular group of texts called multimedial texts, because they consist of two components: verbal and musical. According to my hypothesis in the present investigation, when the cohesive force of the verbal component is low and fragmented, we can notice connections and recurrences in the musical segment: these elements are able to contribute to providing coherence. To investigate it, I examined the relationship between language and music, summarized the most important characteristics of music perception and cognition, and finally analyzed the verbal and the musical components of three songs. The examples clearly demonstrate that the musical constituent strengthens the global cohesion and compensates the fragmented linear cohesion of the verbal part, which illustrates that there is a *raison d'être* for the textological analysis of songs.

Függelék

Odett: *Fantom*

Takart az ég, kopott a vágy
Szerelmi ronccsá tettél
Hosszú tél gyötör
A szív egy jéggödör

Időzavar, esőidő
Nincsen erőm. A város
Alva öl. Tavasz,
Te most is elmaradsz

Refrén:
Füstben lézer, porban ékszer
Volt egy-két éjjel. Elhittem, érzel
Bárcsak múltnál fantomérzés
Nem volt ez járás, csak néhány lépés

A mában tégy, ha itt a nyár
Csillagszüretben
A boldogsághiány, ha jön
Hát magadnak köszönd

Szakadt a szív, szokott az ősz
Majd belenősz, hogy minden
Körbe ér, majd hull
És nem jut folyton új

Kispál és a borz: *Húsrágó, hídverő*

És most nincs más, hát jöjj elő
Húsrágó, hídverő, félkarral ölelő
Itt elveszett este egy bogár a testbe
Hogyha új trükköt nem csinálsz
Holnap kijön egy óriás
Téged megesz, engem elás
És nem csinál semmi mást
Ez a kurva nagy óriás

Mindentől messze, a szívhez közel
Csinálj csodát, én meg elhiszem
Hogy kell egy rendszer, ami nem mozog
És megígérte Anyu is, hogy megkapod

Mert a karod csak egy holt ág, vágd el és szaladj
Egyvonalban vannak most a szíved meg az agyad
Húsrágó, hídverő ne sírj a versen
Én idáig jöttem, most dolgozzon a lelkem

Esti Kornél: *Meztelen*

Félelem
Kényelem,
Ráfekszem és elalszom.
Álmodom
Az életet,
De a végén – félek hogy elbaszom.
De szerencse,
Évente
Mindig valamit mondhatok.
Jaj de miért van ott
Ó a tükörben
Az a félelem ami nincs is ott?
Harangoznak,
Legyen vége,
Napba nézek - tegyen jégre.
Elolvadnék,
Szeretkeznék,
A félelemnek levetkőznék.

Az érzelem
Az jó nekem
De az is fáj, hogy ezt elhiszem.
Szenvedek,
És élvezek,
És mindenkinek hisztizek.
Bekaphat
Az élet,
És kiköphetne, de kiégek.
Sajnos kiégnek
Ó a nappalok,
És szar lesz, ha egyszer meghalok.

Harangoznak,
Legyen vége,
Napba nézek – tegyen jégre.
Elolvadnék,

Gellért Rita

Szeretkeznék,
A félelemnek levetkőznék.

Meztelen test,
De most már úgy fest,
Hogy semmiképpen sem árva,
Körbe fonják
És felkavarják,
A félelem csak őt várja.

Megkívánja,
És táncba hívja,
Szürke tangó a vágyba.
Hömpölyögnek,
Összejönnek,
És meghalnak az ágyban.

Félek, félek,
mindenkitől félek.
Félek, félek,
Még magamtól is félek.

11. Szövegnyelvészet és Kreatív Írás Szövegnyelvészeti ismeretek kreatív közvetítése a felsőoktatásban*

Haase Zsófia

1. Problémafelvetés

A szövegek az élet minden területén jelen vannak, megalkotjuk és befogadjuk őket, az egész életünket áthatják. Egy elektronikus levél megírásától vagy egy újságcikk olvasásától kezdve a versírásig vagy a törvények megalkotásáig minden esetben szövegekkel van dolgunk, a szövegkompetenciánkat alkalmazzuk. Szövegkompetencia alatt nem csak a procedurális komponenst, tehát a szövegek produkciójának és recepciójának a képességét értjük (ld. Schwarz-Friesel–Consten 2014: 7–12), hanem további képességeket is, amelyeket a következő definíció foglal össze:

A szövegkompetencia több részképességet is felölel: az írás- és olvasáskészséget, amelyek magukba foglalják az írásjelek ismeretét, a grammatikai és a szemantikai dimenziókat, valamint a koherencia-teremtés, a szövegtípus-felismerés, illetve a téma meghatározásának képességét. Ezek a képességek alapvetőek és messzemenőig egyéntől függetlenül értelmezendők, jóllehet természetesen létezhetnek nagyon is egyéni és szubjektív tényezők, melyek a szövegalkotást és -befogadást befolyásolhatják (ahogy azt többek között a sokat idézett PISA-felmérések megmutatták) (Schwarz-Friesel–Consten 2014: 23).¹

A naiv nyelvhasználó szövegkompetenciája automatikusan működik: Mivel a szövegek mindig szem előtt vannak, és magától értetődően kezeljük őket, a hétköznapiakban intuitív módon, azaz kritikai reflexió nélkül konfrontálódunk velük. Nyelvészeti diszciplínaként a szövegnyelvészet ennek az intuitív tudásnak kíván a mélyére ásni. A szövegre mint nyelvi alakzatra tekint, melynek formáját, jelentését és funkcióját (illetve az ezek közötti összefüggéseket) kívánja leírni. Ezáltal a hétköznapi, a magától értetődő, az intuitív, tehát minden, ami a szövegkompetenciánkat jellemzi, kritikai reflexió alá kerül (Schwarz-Friesel–Consten 2014: 10). A szövegnyelvészetet azonban nem szabad (és nem is lehet) l’art pour

* Jelen tanulmány egy rövidített és némileg módosított változata a *Jahrbuch der ungarischen Germanistik* 2016-es számában német nyelven megjelenő „Textlinguistik und Kreatives Schreiben” c. írásomnak (Haase 2017: 59–79).

¹ Az idézetek fordítását jelen szövegben a német eredeti alapján a szerző készítette. (H.Zs.)

l'art művelni. A szövegnyelvészeti ismeretek nemcsak a szövegeknek, hanem azok hatásmechanizmusainak megértésében, tudatosabb kezelésében, kritikusabb megítélésében is segítenek a hétköznapi, a tudományos és a (tömeg)mediális kommunikáció terén is (Schwarz-Friesel–Consten 2014: 8, 11, 12). A szövegekkel való reflektált bánásmód a mondottak alapján tehát megkérdőjelezhetetlen.

2. Szövegnyelvészeti ismeretek – Közvetítés és elsajátítás

Az eddig mondottak alapján tehát kívánatos lenne, úgy az anyanyelv-, mint az idegennyelv-oktatásban, a szöveggel mint nyelvi szinttel foglalkozni, méghozzá elsődlegesen, még a fonológiai, morfológiai, szintaktikai jelenségek tárgyalása előtt. Ez az ún. 'top-down' perspektíva a tanulók intuíciójának is jobban megfelelne: Mint ahogy azt már Peter Hartmann megállapította, a szöveg „az eredeti nyelvi jel” (Hartmann 1971: 10 in Brinker és mtsi. 2000/01: 123). Ez a váltás a lentől építkező 'bottom-up' perspektíváról a fentről lefelé haladó 'top-down'-ra azonban azt vonná maga után, hogy a nyelvtan és a szövegek recepciójának és produkciójának oktatását újra kellene gondolni. Ez a legutóbbi Pisa-felmérések Magyarországra vonatkozó eredményeinek tükrében talán nem is lenne elvetendő.²

A felsőoktatásban a germanisztikai képzésben, amennyire tudom, szerte Magyarországon, a szöveg tudományos szempontból is a kurrikulum része. A különböző szövegalkotó és szövegértő kurzusok mellett a német nyelvészeti tanterveken fellelhetők bevezető kurzusok a szövegnyelvészetbe, amelyek a fent említett célnak megfelelnek: A szövegnyelvészeti fogalmak elsajátításával és a különböző szövegszintű jelenségek tárgyalásával a szövegekkel való reflektált bánásmód közvetítése, illetve a szövegek tudatos recepciójának és produkciójának a gyakorlása a cél.

A Debreceni Egyetem Germanisztikai Intézetében a BA-képzés harmadik évében kötelezően teljesítendő egy szövegnyelvészeti bevezető kurzus, amely egy előadásból és egy kísérő szemináriumból áll. Az előadás célja, hogy rálátást adjon a szövegre nyelvészeti, kommunikációelméleti és pragmatikai szemszögből. A kísérő szeminárium célkitűzései a következők: Egyrészt az előadáson megismert szövegtani, szövegnyelvészeti alapfogalmak elmélyítése, példákön keresztül való szemléltetése, felismertetése és gyakoroltatása, másrészt a szövegalkotás és a szövegbefogadás új, szövegnyelvészeti szemléletének gyakorlatba való átültetése. Ez utóbbi cél érdekében a hallgatók egy német nyelvű regény szövegét vizsgálják szövegnyelvészeti szempontból: Különböző, az előadáson és a szemináriumon tárgyalt, szövegszintű jelenségekre keresnek példát a szövegben, azok alakját, jelentését és funkcióját elemzik és értelmezik. A szövegnyel-

² https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatasi/nemzetkozi_meresekek/pisa/PISA2015_osszefoglalo_jelentes.pdf [2017.01.25.]

vészeti szempontból tudatos szövegprodukción keresztül kívánja a szeminárium fejleszteni, hogy a hallgatóknak kötelezően írniuk kell egy a választott olvasmánnyal kapcsolatos fogalmazást.

Az újonnan bevezetett szövegszintű jelenségeket és fogalmakat a hallgatók tehát alapvetően előre adott, meglévő példákon keresztül elemzik a szemináriumon, ami útjában állhat annak, hogy a szöveg működését saját maguk *fedezzék fel*. A kommunikatív, a németet mint idegen nyelvet oktató tankönyvekben a felfedezésen van a hangsúly, ami többek között a német nyelv nyelvtani szabályaira vonatkozik. Miért ne lehetne átültetni ezt a szemléletet a szövegnyelvészeti ismeretek közvetítésére is? Így az előadáson és szemináriumon bevezetett szövegszintű jelenségeket a hallgatók saját maguk által írt szövegek segítségével fedezhetnék fel, érthetnék meg. Ezzel legalább két kíváncsiságnak lehetne eleget tenni: Egyfelől a hallgatók szövegeket alkotnának, tehát fejlesztenék az íráskészségüket, másfelől a saját bőrükön tapasztalnák meg, hogy hogyan alkalmazzák intuitív módon (de később tudatosan is) szövegeikben pl. a különböző koherencia- és kohéziós eszközöket. Ez a felismerés eredményezheti a tárgyaltak egy mélyebb megértését, illetve a hallgatók növekvő érdeklődését. „Az írás segíti a tanulást” – a kognitív pszichológia ezen felismerésének minden oktatási, tanulási szituációban érvényesülnie kellene (Schreiter 2002: 9).

Mivel mi a szövegprodukciónak nem mint elsődleges célra, hanem mint a szövegnyelvészeti ismeretek megértésének és elmélyítésének eszközére tekintünk, ezért annak stresszmentes környezetben, osztályozási nyomás nélkül és az átdolgozásra való lehetőségnek a tudatában kell zajlania, illetve a tanulók rendelkezésre álló nyelvi eszközeivel teljesíthetőnek kell lennie (ld. Wolfrum 2010: 36). A célok és feladatok, valamint a feltételek tükrében a *Kreatív Írás* (=KÍ) kínálkozik mint hatékony eszköz.

2.1. KÍ

A következőkben arra keresem a választ, hogy mi is a KÍ, miért és hogyan írjunk kreatív módon (ld. Wolfrum 2010). Ezt követően egy konkrét példával szeretném illusztrálni, hogy hogyan lehet egy kreatív fogalmazási feladattal támogatni a szövegnyelvészeti ismeretek közvetítését és elsajátítását.

2.1.1. Mi is a KÍ? (Wolfrum 2010: 27–32)

Ha a KÍ-t definiálni szeretnénk, akkor elengedhetetlen, hogy magát a kreativitást is definiáljuk. A különböző kreativitással foglalkozó irányzatokban három tényezőt neveznek meg kötelező feltételként, ami a kreatív produktumot illeti: újszerűség, értelmesség és elfogadás. Csíkszentmihályi szerint a kreativitás

három elem interakciójából jön létre, amelyek együtt egy rendszert alkotnak: a kultúrából, amely szimbolikus szabályokat foglal magába, egy egyénből, aki valami újat hoz ebbe a szimbolikus térbe, és szakértőkből, akik ezt az innovációt elismerik és igazolják [...]. (Csíkszentmihályi 1997: 19, in Wolfrum 2010: 28)

Brenner egy szűkebb, és a mi céljainkat tekintve releváns kontextus, az iskola szempontjából definiálja a kreativitást:

A kreativitás a nyelv új, kísérleti kifejezésmódjainak fejlődéséhez, létrejöttéhez vezet (Kreatív Írás). A kifejezésformáknak nem alapvetően, hanem az egyes tanulóra vonatkozóan kell újnak lennie. (Brenner 1998: 15 sk. in Wolfrum 2010: 28)

Hangsúlyozni kell, hogy a kreativitásra nem mint villámcsapásszerű ötletre tekintünk: „Egy kreatív ötlet egy kreatív folyamat része, amely – céltól és produktumtól függően – órákig, napokig vagy évekig tarthat” (Wolfrum 2010: 29). A kreatív folyamat, így a kreatív írásfolyamat is, több fázist foglal magában.³

Az a felismerés, hogy a kreativitás nem egy villámcsapásszerű ötlet, a tanulók számára is motiváló lehet mind az anyanyelven mind az idegen nyelven történő írás esetében.

Ha az írást a 'kreatív' jelzővel látjuk el, akkor az így létrejött új kifejezést, a KÍ-t is definiálnunk kell. Ezen a ponton nem lehet egyetlen definíciót adni. Már itt különbséget kell tennünk a leendő írók, írópalánták szempontjából releváns Creative Writing (=CW), és az anyanyelvi, második nyelvi, idegen nyelvi módszertanban jelen lévő KÍ között. A CW-ot az USA-ban már a 20. század eleje óta oktatják írók „tehetséges írópalántáknak”. Azóta már az amerikai iskolák kerettanterveiben is megtalálható mint kötelező elem. Sőt a CW-ot bachelor-, master-, vagy doktori képzés keretében is lehet választani. Általánosságban azonban kijelenthetjük, hogy „[...] a kognitív íráselmélet által formált Creative Writing alatt konkrét iránymutatást tartalmazó strukturált írástant, költészettant értünk – teljességgel az arisztotelészi Poétika értelmében” (Wolfrum 2010: 30).

Németországban a kreatív írásmozgalom az iskola falain kívül kezdődött. A 1970-es évek elején sok városban írói műhelyeket alapítottak, amelyeknek két célja volt: Egyfelől az amatőr írók támogatása, fejlesztése, másfelől egy az írók számára kigondolt, konstruktív kritikát megfogalmazó fórum alapítása (vö. Wolfrum 2001, in Wolfrum 2010: 30). A népőiskolákon kreatív íráskurzusokat is indítottak, amelyek kevésbé tartották szem előtt a szakmaiság szempontjait, ami negatívan hatott a KÍ megítélésére. A negatív színezet ellenére a KÍ manapság kötelező része a tantervnek, ami az anyanyelv-oktatást és az idegennyelv-ok-

³ A legelterjedtebb talán Curtis négyfázis-modellje (Curtis 1976: 23, in Wolfrum 2010: 29), amely a következő fázisokat foglalja magában: inspirációs fázis, inkubációs fázis, illuminációs fázis, verifikációs fázis. A modell részletes ismertetésétől itt eltekintek.

tatást illeti. A KÍ kötelezően az idegennyelv-oktatás része Európa-szerte, miután felvételt nyert a Közös Európai Referenciakeretbe (=KER) (vö. KER, 2001, in Wolfrum 2010: 31). A németet mint idegen nyelvet oktató újabb tankönyvek is tartalmazzák már a KÍ-t. A KÍ, szemben a CW-vel, nem egyfajta íróképzés részeként van jelen, hanem az a feladata, hogy az anyanyelven, a második nyelven, illetve az idegen nyelven írókat segítse abban, hogy szövegeket hozzanak létre. Különösen a második nyelv, vagy az idegen nyelv oktatásában segíthet a KÍ a nyelvtanulóknak abban, hogy már a nyelvtanulás kezdeti szakaszában szövegeket írjanak. Ez a nyelvtanulókra motiválóan és bátorítóan hathat.⁴

2.1.2. Miért írjunk kreatívan? (Wolfrum 2010: 32–36)

Hogy mely érvek sorakoztathatók fel amellet, hogy a KÍ-t az oktatásban beves-szük, a fentebb már említett kreativitás-kritériumokból – *újszerűség, értelmesség és elfogadás* – levezethető. Az itt következő részeket vö. Wolfrum (2010: 33) releváns bekezdéseivel.

Az *újszerűséggel* összefüggő néhány érv:

- Az íráshoz való kedv újra-felfedezése.
- Az írással kapcsolatos félelmek, gátlások leépítése.
- Írásfejlesztés a második és idegennyelv-tanulás területén.

A következő néhány érv a KÍ alkalmazása mellett az *értelmesség* kritériu-mával függ össze:

- Az íráskészség fejlesztése.
- Csoporton belüli differenciálás.
- Az önfelismerés új formáinak megteremtése (önreflexió írás által).

Végezetül az *elfogadás* kritériumával kapcsolatos néhány érvet említem:

- Elfogadás a különböző képzési intézmények felől (anyanyelvoktatás, KER, felsőoktatás).
- Írói műhelyek, írói tanfolyamok és szemináriumok növekvő száma.

Ami a magyar iskolarendszert illeti, a KÍ-nak mint kötelező tananyagnak még utat kell törnie magának az anyanyelv-oktatás tantervébe.⁵ De még ha a tanterv részét képeznék is, következetesen át kellene ültetni a gyakorlatba, ami azt is je-lentené, hogy a tanároknak rendszeresen részt kellene venniük továbbképzése-ken. Az anyanyelvi tananyag mennyiségét tekintve (irodalomból és nyelvtanból is) azonban ez még távolról sincs kilátásban. Ami a germanisztikai képzést illeti, különböző kurzusok, workshopok, fakultatív tömbszemináriumok fellelhetők ugyan a kínálatban, de a tanterv kötelező részeként nem található meg Magyar-

⁴ Egy hasonlóság mégis van a KÍ és a CW között: Az írás és a szövegek szisztematikus átdolgozá-sának fázisai mindkét koncepcióban jelen vannak.

⁵ A KÍ sok német tartomány anyanyelv-oktatási tantervébe lett integrálva.

országon a KÍ a felsőoktatásban sem. A teljesség igénye nélkül még megemlítem itt a KER-t, amelybe a KÍ-t mint készséget felvették. Ennek ellenére nem tartják azt ténylegesen autonómnak, és nem is így kezelik: A (Kreatív) Íráskészségre vonatkozó deskriptorok, leírások még kiegészítésre, illetve részletesebb tárgyalásra szorulnak.⁶

2.1.3. Hogyan írjunk kreatívan? (Wolfrum 2010: 36–38)

A KÍ egyik feltétele a *stresszmentes környezet*. Stresszmentes környezetet úgy teremthetünk, hogyha a kreatív módon megírt szöveget nem közvetlenül az írás után szedjük be és osztályozzuk. Az átdolgozásra való lehetőségnek minden esetben adottnak kell lennie, különben a téma nyitott és kreatív kezelése nem biztosított. A stresszmentes környezet azt is jelenti, hogy a feladatot a tanulók a rendelkezésükre álló nyelvi eszközökkel tudják teljesíteni.

Egy kreatív írásos produktum sikerének második feltétele, hogy *a feladat a tanulócsoportha szabott*. A tanulók nyelvi szintjét és érdeklődését (életkor, tapasztalatok) is figyelembe kell venni. A feladatot továbbá nyitottan kell megfogalmazni, hogy lehetőség legyen az egyéni kibontakozásra. Ne határozzuk meg pontosan a szöveg hosszát, mivel a szöveg terjedelmének állandó ellenőrzése is zavarhatja a kreatív írásfolyamatot. Ezekkel a szabadságokkal hirtelen konfrontálódó tanulók azonban el is bizonytalanodhatnak. Az átállást megkönnyíthetjük, ha a szabadságokat az elején kissé korlátozzuk (vö. Wolfrum 2010: 37).

A harmadik tényező, amely a kreatív írásfolyamatnál meghatározó, a *tanár szerepe és viselkedése*. A tanárok felelősek a stresszmentes környezetért, amit az első szövegváltozattal való óvatos, tiszteletteljes bánásmód is biztosít. A szövegeket egy írásos szakaszt követően hangosan fel kellene olvasni, első visszajelzéseket kellene megfogalmazni. A felolvasás az írásról az átdolgozásra való átmenetként is felfogható. Ezáltal a konstruktív kritika megfogalmazása és a diszkrimináló kommentárok mellőzése is gyakorolható. A tanároknak sokkal inkább partnerként mint autoriter oktatóként kellene fellépniük: Ők is megírhatják a szövegeket, illetve kitehetik azokat a későbbi kritikának. Ezzel motiválhatják is a tanulókat.

⁶ Ha vetünk egy pillantást az általában vett írásbeli produkció és a KÍ deskriptoraira az egyes szinteken, a fentebb mondottak rögtön világossá válnak: A két skála közt átfedéseket, illetve a KÍ-ra vonatkozóan túl általános, egyszerű megfogalmazásokat találunk (ld. a KER 4.4.1.2. fejezetét, http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Source/Framework_EN.pdf [2017.01.31.]). Ld. még Wolfrum (2010: 35).

A KÍ legfontosabb technikáit – pl. asszociatív technikák, szituatív írás, zenével történő írás –, illetve ezek jellemzését ezen a ponton nem tárgyalom.⁷

2.2. KÍ a szövegnyelvészet oktatásában

A következőkben egy példával szeretném illusztrálni, hogy egy kreatív írásos feladat hogyan segítheti a szövegnyelvészeti ismeretek közvetítését és elsajátítását. A KÍ-t így egy cél eléréséhez szükséges eszköznek tekintem: Azt várom, hogy kreatív írásos feladatok bevonásával az olyan jelenségek, mint a koherencia, a kohézió, a koreferencia a hallgatók számára könnyebben érthetővé válnak. A szóban forgó technikát egy 2009-es KÍ-workshopon ismertem meg. A workshopot a német író, Maike Wetzel tartotta Debrecenben a Német Kulturális Fórum meghívására.⁸

2.2.1. A kontextus

A keretet az a kísérő szeminárium (ahogy a kapcsolódó *A szövegtan alapjai* című előadás is) adja, amely a germanisztikai BA-képzés harmadik évfolyamának első félévében kapott helyet (ld. fentebb). A hallgatók a KER szerinti B2+/C1-es szinten vannak. Az első szeminárium az első előadást követi, ahol a hallgatók már fontos szövegnyelvészeti alapfogalmakkal úgymint *koherencia*, *kohézió*, *koreferencia* ismerkednek meg.⁹

A kísérő szeminárium céljainak megfelelően a szemináriumon az előadáson bevezetett fogalmak jelentését átismétljük, azokat példákkal illusztráljuk és gyakoroljuk. A konkrét esetben tehát a koherencia, a kohézió és a koreferencia fogalmait tárgyaljuk, de még ezelőtt, a szeminárium elején összegyűjtjük a hallgatók asszociációit a szöveg fogalmával kapcsolatban, illetve megnézzük és megbeszéljük, hogy mi áll a Duden értelmező szótárban a 'szöveg' mint szótári bejegyzés alatt. Az asszociációk és a szótári bejegyzés alapján aztán megfogalma-

⁷ További információkért a különböző technikákat illetően ld. Wolfrum (2010: 38–63) és Schreier (2002).

⁸ Jelen bemutatás célja és feladata, hogy egy a leírt módon felépített szeminárium koncepcióját nagyvonalakban vázolja.

⁹ A fogalmak definícióihoz vö. *Textlinguistik anders. On-line Materialien zum Studium der Textlinguistik*. Összeállította Kocsány Piroska, Csátár Péter, Haase Zsófia (2009). A koherencia és kohézió egy differenciáltabb tárgyalásához, illetve ezek egymáshoz való viszonyához, amire az előadáson és a szemináriumon is utalunk, ld. Csátár–Haase (2011). Röviden azonban megemlítem, hogy a szemináriumon használt definíciók leginkább a nyelvirendszer-központú (transzfrasztikus) megközelítés definícióival azonosíthatók, a koherencia-fogalom esetében azonban differenciáltabban gondolkodunk, ami inkább az integratív irányzat felfogását tükrözi.

zunk egy első szövegdefiníciót: *A szöveg kommunikatív funkcióval bíró nyelvi egység, amely túllép a mondathatáron, és értelme van.* A definíció megfogalmazása után a hallgatók elmondják, hogy (az előadás alapján) mit értenek koherencia, kohézió és koreferencia alatt. Ezt követően megtudják, hogy a következőkben egy 'élő' szöveget fognak látni, egy szöveget tehát, amit saját maguk állítanak elő, és így a szöveg létrejöttének folyamatát saját bőrükön tapasztalhatják.

2.2.2. Így járunk el

Az óra második szakaszában a következő feladatot kapják a hallgatók: Alkossanak párokat, melyekben az egyik fél a kérdező, a másik az író szerepét veszi fel (később megcserélhetik a szerepeket). A kérdezőnek 5 kiegészítendő kérdést kell kitalálnia, melyeknek nincs közük egymáshoz, nem függnek össze. Ezek teljesen tetszőleges kérdések lehetnek a *Mi a terved mára?*-tól a *Ki ma az USA elnöke?*-ig. Ha a kérdések készen vannak, akkor a kérdezőnek fel kell azokat tennie egymás után, de nem egyszerre. Az írónak az a feladata, hogy a kérdéseket röviden, 2-3 mondatban megválaszolja úgy, hogy a válaszok végül összefüggő szöveget eredményezzenek. Azaz egy értelmetlen kérdéssorból egy értelmes, összefüggő, egységes tematikájú szövegnek kell válaszként létrejönnie. Az oktató tisztázza, hogy a hallgatók később átdolgozhatják még a szövegeiket.

Egy lehetséges kérdéssor és egy a leírt módon létrejött szöveg álljanak most itt példaként:

- Mit csinálsz éppen?
- Hogyan definiálnád, hogy mi az „egzisztencializmus”?
- Hogyan lehet a kávé jól elkészíteni?
- Ki a példaképed?
- Miért nézünk filmeket?

Éppen itthon vagyok, és a számítógép előtt ülök. Késő este van, és egyedül vagyok itthon. A szüleim látogatóba mentek a barátaikhoz. Az apám legjobb barátjának 50. születésnapját ünneplik. Én nem akartam elmenni, mert holnapra meg kell írnom egy fogalmazást filozófiából az egzisztencializmusról. Szerintem ez egy elég nehéz dolog, mert a filozófia nem tartozik a kedvenc tárgyaim közé az iskolában. Azt a feladatot kaptuk, hogy az egzisztencializmus definícióit dolgozzuk fel online-források segítségével. Eddig alig találtam valamit, csak azt tudtam kideríteni, hogy az egzisztencializmusnak valahogy az emberi élet értelméhez van köze. Már egy kicsit fáradt is vagyok, nincs túl sok kedvem az élet értelmén gondolkodni. Így elkezdek a barátnőmmel csetelni, de épp telefonál valakivel. Öt perc múlva – mondja – tudunk beszélni. A konyhába megyek és kávé szeretnék csinálni, és azt gondolom, hogy tényleg nehéz ezzel az egzisztencializmussal. Hát igen, jó kávé csinálni sem könnyű dolog, különösen, ha az instant kávé elfogyott. Valamit ki kell találnom. Szerintem felhívom a nagybátyámat, és tanácsot kérek

tőle. Van egy kis kávéháza és egy cukrászdája. Ha felnőtt leszek, akkor én is egy kávézóban vagy egy cukrászdában szeretnék dolgozni, és én is főnök szeretnék lenni, mint ő, a nagybátyám, aki egyben a példaképem a családban. De már jelentkezik is a barátnőm, és azt mondja, hogy találkozunk, és ahelyett, hogy az egzisztencializmuson törnénk a fejünket, inkább menjünk moziba. Igen, egyetértetek, de aztán felteszek magamnak egy kérdést, ami nagyon egzisztencialistán hangzik: Miért nézünk egyáltalán filmeket?

Miután a szövegek elkészültek, arra kérjük a hallgatókat, hogy olvassák fel azokat, illetve ismertessék a kiinduló kérdéseket is a hallgatósággal. Első, általános visszajelzéseket is kaphatnak a szerzők, pl.: „Érdekesnek találtam a szöveget, szívesen elolvasnám még egyszer.” vagy „Számomra néhol nem volt elég gördülékeny az átmenet bizonyos szöveghelyek között.” A felolvasás után az oktató felhívja a hallgatóság figyelmét arra, hogy sikerült nagyjából minden esetben egy értelmetlen kérdéssorból kiindulva egy értelmes, egységes tematikájú szöveget válaszként létrehozniuk. Ez azért lehetséges, mert képesek vagyunk arra, hogy nyelvi impulzusok egy értelmetlen sorrendjéből értelem-összefüggéseket állítsunk elő, és a szöveget éppen az ilyen értelem-összefüggések alkotják, tartják össze. A szövegnyelvészetben ennek az összefüggésnek a jelölésére bevették a koherencia fogalmát. A szövegek azonban nyelvi egységek, a koherenciát a nyelv is hordozza. Azt a kérdést, hogy milyen nyelvi eszközök állnak rendelkezésre a koherencia fenntartásához, a hallgatóknak maguknak kell megválaszolniuk saját szövegeiket segítségül hívva: Például olyan kifejezéseket keresnek a saját szövegükben, ill. a partnerük szövegében, amelyek ugyanazon entitásokra, vagy tényállásokra vonatkoznak a nyelven kívüli valóságban. Mivel a hallgatók az előadás keretein belül már konfrontálódtak a koherencia, kohézió, ill. a koreferencia fogalmaival, az oktató utalhat rá, hogy ezen kifejezések esetén ún. koreferens kifejezésekről van szó, amelyek a mondatok egymásutánjában egymás helyett állnak. Fel kell azonban hívni a hallgatók figyelmét, hogy számos más eszköz is létezik, amely a koherencia létrehozását, ill. fenntartását szolgálja. Szövegeik tartalmazhatnak pl. olyan határozott kifejezéseket, amelyek határozottságuk ellenére nem rendelkeznek vonatkozó kifejezésekkel a szövegelőzményben, amelyek tehát először egy ún. 'horgony-kifejezésen' keresztül rendelkeznek egy (indirekt) referenshez.¹⁰ Sok szövegalkotó elem létezik tehát, ami része (lehet) a szöveg koherenciájának, illetve nyelvi kohéziójának. A szövegalkotó, koherencia-teremtő elemek azonosítása után arra kérjük a hallgatókat, hogy írjanak egy ún. echo-szöveget, amelyben felsorolják és leírják az azonosított nyelvi elemeket, illetve konstruktív kritikát fogalmaznak meg a szöveggel kapcsolatban. Az echo-szövegek megírása előtt egy kérdőív szolgálhat orientáció

¹⁰ Ld. Schwarz (2000) az indirekt anaforákhoz (szemantikai kontiguitáson alapuló anaforikus utalás).

gyanánt, amely a tartalomra és megfogalmazásra vonatkozóan tartalmaz kérdéseket.¹¹

Minden szöveghez két echo-szöveget kellene írni: Az egyiket maga a szerző (önreflexió), a másikat a kérdező fogalmazza meg. Ahhoz, hogy a hallgatók foglalkozni tudjanak a szövegekkel, érzékenyíteni kell őket erre, ami többek között a korábban említett kérdőívvel lehetséges. Az írás megkezdése előtt érdemes átbeszélni a kérdőívet a hallgatókkal.¹² Hívjuk fel a figyelmet arra, hogy hogyan lehet informatív és tiszteletteljes echo-szövegeket írni, illetve a szerzők hogyan fogadják el a konstruktív kritikát. Javasolt példát is hozni az echo-szövegre (ld. Wolfrum 2010: 68). A következőkben két echo-szövegrészletet szeretnék bemutatni a korábban prezentált szövegre vonatkozóan. Az első szöveg a szerzőtől, a második a kérdezőtől származik:

Echo-szöveg 1 (részlet):

A feladat elég érdekes volt, mert először azt gondoltam, hogy nem fog sikerülni egy összefüggő szöveget megírnom az összes kérdés előző ismerete nélkül. Laszacsán azonban kiderült, hogy a szöveget viszonylag rugalmasan tudom alakítani, amit nagyon élveztem. Játsoztam a szavakkal, amik egymás helyett állhatnak, és megpróbáltam újra és újra az olyan kifejezésekkel mint 'egzisztencializmus', 'feladat', 'nehéz dolog' szöveghelyekre utalni, amelyek egy korábbi kérdésre adtak választ. [...]

Echo-szöveg 2 (részlet):

Nekem mint kérdezőnek is nagyon izgalmas volt a feladat. Egész idő alatt nagyon kíváncsi voltam, hogy mi lesz az eredmény, hogy fog kinézni az összefüggő szöveg. Amikor aztán felolvastátok a szöveget, nagyon büszke voltam rád: Tényleg nagyszerűen oldottad meg a feladatot. A szöveg nemcsak összefüggő lett, hanem érdekes és igényes is, bármikor végigolvasnám. Az összefüggés egyfelől abból adódik, hogy az egész szövegben 'én' a főszereplő, minden körülötte forog. A szavak ismétlése (főnevek, névmások, de igék is), amik egymás helyett állnak, tehát koreferensek, hozzájárul az értelmi és szövegösszefüggés létrejöttéhez. Olyan kifejezésekre gondolok itt mint 'látogatóba menni' és 'elmenni', 'ez' és 'fogalmazást írni filozófiából az egzisztencializmusról', 'fogalmazás' és 'feladat', 'ő' és 'nagybátyám', stb. [...]

Az echo-szövegek írását követően következhet a formális hibák közös javítása: a párok javítják a helyesírást, a nyelvtani hibákat és az írásjeleket. Ezután a problematikus szövegrészeknél alkalmazzák az ún. 'operációs eljárásokat': helyettesítő próba, rövidítés, bővítés, áthelyezési próba és hangzási próba, hogy az öt leggyakrabban használt eljárást említsem (ld. Wolfrum 2010: 69). Végezetül a

¹¹ Egy ilyen kérdőív részletes leírásához ld. Wolfrum (2010: 67–68).

¹² A konkrét esetben ilyen és hasonló kérdéseket is fel lehetne venni a kérdőívbe: Hogyan lehetne koherensebb a szöveg? Mi szolgálhatná még a szöveg kohézióját? Mely eszközökkel lehetne még erősíteni az értelem- és szövegösszefüggést?

szöveg önálló átdolgozása következik, ami a legjobb, ha otthon történik. Utolsó lépésként az átdolgozott szövegeket leadják a hallgatók.¹³

Látjuk, hogy a kollektív átdolgozás itt bemutatott formája szigorú menetrendet követ, ami Liebnau (1995) 'korrekciós köréhez' (ld. Liebnau 1995: 69, in Wolfrum 2010: 66) igazodik. Az átdolgozás egyes lépései, fázisai itt láthatók még egyszer:

1. Felolvasás
2. Visszajelzés echo-szövegek formájában
3. Formális hibák közös javítása
4. 'Operációs eljárások' alkalmazása
5. A szöveg egyéni átdolgozása
6. Leadás vagy újabb visszajelzés/átdolgozás

Röviden szólnék még itt az osztályozás problémájáról. Az osztályozás nem feltétlenül az írásfolyamat része, pláne kreatív módon írt szövegek esetében nem az. Az iskolán kívüli kontextusban sem osztályozzuk a szövegeket: A visszajelzések általában recenziók vagy különböző kommentárok formájában keletkeznek. Az iskolai kontextusban az osztályozás azonban legitimálva van: Biztosítja ugyanis, hogy az írást oktatói és hallgatói részről is komolyan vegyék. Ha a szövegeket nem osztályozza az oktató, akkor az a tanulók motivációjára is kihat: Az átdolgozási szakaszban nem erőltetik meg magukat. Arra a kérdésre, hogy hogyan értékeljük a kreatív módon írt szövegeket, itt helyhiány miatt részleteiben nem térek ki, a témához lásd Wolfrum 2010: 71–75. Hangsúlyozom azonban, hogy a kreatív teljesítményt csak akkor szabad értékelni, ha az már lezártnak tekinthető (ld. Merkelbach 1993: 107, in Wolfrum 2010: 71). A lezártág azt jelenti, hogy a tanulók az átdolgozott szövegeket osztályzásra leadták.

2.2.3. Következtetések

Ezen a ponton a következők állapíthatók meg: Egy szövegnyelvészeti szemináriumon egy kreatív fogalmazási feladatot alkalmaztam azzal a céllal, hogy a hallgatók az olyan szövegszintű jelenségeket, mint a koherencia, kohézió, koreferencia jobban megértsék. Megkísértem tehát a szövegnyelvészeti ismeretek közvetítését és elsajátítását a KÍ módszerével segíteni.

Utólag megállapítom, hogy a munka minden fázisa hozzájárult a szóban forgó fogalmak, jelenségek megértéséhez és elmélyítéséhez: Már maga az írásfolyamat is, amikor a hallgatóknak úgy kellett válaszolniuk a feltett kérdésekre, hogy végül egy koherens szöveg jöjjön létre. Az első változatok felolvasása után az általános visszajelzések voltak azok, amelyek a figyelmet az értelem-, ill. a szövegösszefüggésre irányították. A konkrét nyelvi eszközök azonosítása a saját,

¹³ A végső, átdolgozott szöveg közreadásától itt helyhiány miatt eltekintek.

ill. a partner szövegében is egy újabb lépés volt a szóban forgó szövegszintű jelenségek felismerése, ill. megértése felé. Az echo-szövegek írása, amelyekben a hallgatók leírták az azonosított nyelvi eszközöket, illetve javítási javaslatokat tettek, szintén azt szolgálta, hogy a szövegek koherensebbé, nyelvíleg összefüggőbbé váljanak. Az alkalmazott 'operációs eljárások' és az azt követő szövegátdolgozás mind hozzájárultak ahhoz, hogy a hallgatók (kreatív) cselekvés által valamit tanuljanak és megértsenek.

A kreatív feladat típusa, ill. a KÍ technikája, amelyet eszközként választunk egy szövegnyelvészeti szeminárium kontextusában, a tárgyalt jelenségtől függ. A fent bemutatott feladat alkalmas volt arra, hogy segítse a koherencia, a kohézió és a koreferencia jelenségeivel kapcsolatos ismeretek közvetítését és elsajátítását. A kollektív szövegátdolgozás különböző fázisai is különösen jól szolgálták az említett jelenségek megértését.

A jövőre nézve kívánatos lenne kreatív írásfeladatok egy lehetséges listáját összeállítani, amelyet a szövegnyelvészeti szemináriumokon az egyes témák esetében alkalmazni lehet. Ami a kollektív átdolgozást illeti, annak függetlenül a tárgyalt témától kötelezően meg kell jelennie, hiszen az átdolgozás lehetősége a kreativitás kibontakozásához, a stresszmentes környezet biztosításához mindenképpen szükséges. Továbbá, az (esetenként többszöri) átdolgozás révén az íráskészség általában is fejlődik, amit a nyelvoktatásban mindenképp figyelembe kell venni.

3. Lezárás

A szövegek tudományos vizsgálatának létjogosultsága, mi több, elengedhetetlensége, a tanulmány elején tárgyaltak alapján igazolva van.

Ez azonban nem azt akarja sugallni, hogy a szövegeket kizárólag produktumként értelmezzük. Magának az írás folyamatának is, mely során szövegproduktumokat hozunk létre, a tudományos vizsgálódás tárgyává kell válnia. Minden író azt tapasztalja, hogy írás közben gondolatok, ötletek, belátások és felismerések támadnak, ezek nem kezdettől fogva vannak jelen: Az írás tehát ismeretszerzés (Kast 1998: 23). Ez a KÍ-ra is érvényes egy szövegnyelvészeti szeminárium kontextusában.

'Az írást mint folyamatot' itt nem lineárisan, hanem inkább koncentrikusan értelmezzük, „[...] mely során az író körkörösén haladva azon fáradozik, hogy egyre közelebb kerüljön ahhoz, amit ki akar fejezni, ill. rendezze és strukturálja azt” (Kast 1998: 23). Itt utalnék arra, hogy Liebnau korrekciós köre (Liebnau 1995: 69, in Wolfrum 2010: 66), amely a KÍ-nál alkalmazott kollektív átdolgozás különböző fázisait mutatja meg, épp a koncentrikusságnak ezt a gondolatát ragadja meg.

A procedurális aspektus figyelembe vétele azt is jelenti, hogy az írás folyamata az oktatásban is megjelenik, és a gyakorlat része lesz. A tanulásnak saját szövegek írása révén (is) kellene megvalósulnia, nem csak már létező szövegtermékek befogadása által. A *Learning by doing*, azaz a 'csinálva tanulás' olyan alapvetés, amihez az oktatásban is igazodni kellene.

Irodalomjegyzék

- BRENNER, G. 1998. *Kreatives Schreiben. Ein Leitfadens für die Praxis*. Berlin: Cornelsen Scriptor.
- BRINKER, K.–ANTOS, G.–HEINEMANN, W.–SAGER, S. F. (szerk.) 2000/01. *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung* 16.1. Berlin/New York: Walter de Gruyter (=HSK 16.1).
- CURTIS, M. 1976. *Theorien der künstlerischen Produktivität*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- CSATÁR, P.–HAASE, Zs. 2011. Koherencia és kohézió – Reflexiók a két fogalom értelmezésére a német nyelvű szakirodalom alapján. In: Dobi, E. (szerk.): *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. Officina Textologica* 16, 57–80.
- CSÍKSZENTMIHÁLYI, M. 1997. *Kreativität. Wie Sie das Unmögliche schaffen und Ihre Grenzen überwinden*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Gemeinsamer Europäischer Referenzrahmen für Sprachen: lernen, lehren, beurteilen* [=KER] 2001. München: Langenscheidt.
- HAASE, Zs. 2017. Textlinguistik und Kreatives Schreiben. Kreative Vermittlung textlinguistischer Kenntnisse auf universitärer Ebene. In: Sata, L. (szerk.): *Jahrbuch der ungarischen Germanistik*. Budapest–Bonn: Gondolat Kiadói Kör, 59–79.
- HARTMANN, P. 1971. Texte als linguistisches Objekt. In: Stempel, W.-D. (szerk.): *Beiträge zur Textlinguistik*. München: Wilhelm Fink Verlag, 9–29.
- KAST, B. 1998. *Fertigkeit Schreiben*. München: Langenscheidt.
- KOCSÁNY, P.–CSATÁR, P.–HAASE, Zs. 2009. *Textlinguistik anders. On-line Materialien zum Studium der Textlinguistik*. Manuskript.
- LIEBNAU, U. 1995. *EigenSinn: Kreatives Schreiben – Anregungen und Methoden*. Frankfurt/Main: Diesterweg.
- MERKELBACH, V. 1993. Entwerfen, Überarbeiten, Veröffentlichen. In: Merkelbach, V. (szerk.): *Kreatives Schreiben*. Braunschweig: Westermann Schulbuch Verlag, 97–112.
- SCHREITER, I. 2002. *Schreibversuche. Kreatives Schreiben bei Lernern des Deutschen als Fremdsprache. Themenvorschläge, Arbeitsempfehlungen und viele authentische Beispiele für phantasievolle Texte*. München: Iudicium.

- SCHWARZ, M. 2000. *Indirekte Anaphern in Texten. Studien zur domänen- gebundenen Kohärenz und Referenz im Deutschen. Linguistische Arbeiten* 413, Tübingen: Niemeyer.
- SCHWARZ-FRIESEL, M.–CONSTEN, M. 2014. *Einführung in die Textlinguistik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- WOLFRUM, J. 2001. *Heimat ist wie eine Göttin der Antiquität. Lebensperspektiven junger griechischer MigrantInnen und RemigrantInnen – kreativ geschrieben*. Frankfurt/Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York– Oxford–Wien: Lang.
- WOLFRUM, J. 2010. *Kreativ Schreiben. Gezielte Schreibförderung für jugendliche und erwachsene Deutschlernende (DaF/DaZ)*. Ismaning: Hueber Verlag.

Text Linguistics and Creative Writing

The creative transfer of text linguistic knowledge in higher education

In the present paper I attempt to give a brief overview of Creative Writing followed by the presentation of a practical example on its applicability in the context of a seminar of text linguistics on university level. Step by step it is shown how a Creative Writing task can help transferring and acquiring knowledge related to textual phenomena like coherence or coreference. A further aim of the article is to demonstrate the importance of research related to text.